

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин, питання сучасної системи міжнародного права, особливості розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

The modern problems of international relations, international law, world economy and international economic relations are highlighted in following issue.

For professors, scientists, PhD students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л.В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.А. Вергун, д-р екон. наук, проф.; В.В. Дайнеко, канд. філол. наук, проф.; В.Н. Денисов, д-р юрид. наук, проф.; А.С. Довгерт, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. АПрН України; В.І. Кисіль, д-р юрид. наук, проф.; В.В. Копійка, д-р політ. наук, проф.; О.А. Коппель, д-р іст. наук, проф.; В.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.Ю. Крушинський, д-р політ. наук, проф.; Є.А. Макаренко, д-р політ. наук, проф.; В.А. Манжола, д-р іст. наук, проф.; В.М. Матвієнко, д-р іст. наук, проф.; В.І. Муравйов, д-р юрид. наук, проф.; Ю.М. Пахомов, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; Г.М. Перепелиця, д-р політ. наук, проф.; С.І. Пирожков, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; І.І. Пузанов, д-р екон. наук, проф.; М.М. Рижков, д-р політ. наук, проф.; О.І. Рогач, д-р екон. наук, проф.; Ю.С. Скороход, д-р політ. наук, проф.; А.С. Філіпенко, д-р екон. наук, проф.; С.Я. Фурса, д-р юрид. наук, проф.; Ю.С. Шемшученко, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України; С.А. Циганов, д-р екон. наук, проф.; О.І. Шнирков, д-р екон. наук, проф. (заст. відп. ред.).
Адреса редколегії	04119, Київ-119, вул. Мельникова, 36/1, Інститут міжнародних відносин; ☎ (38044) 481 44 14
Затверджено	Вченою радою Інституту міжнародних відносин 29.04.09 (протокол № 9)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.99. Вісник внесено до переліку фахових видань з економічних і політичних наук
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Коппель О. Концепції організації міжнародних систем	4
Головченко В. "Українська тема" в політиці Антанти 1914-1916 рр.	8
Сербіна Н. Реалізація гендерної політики в Україні	12
Кривонос Р. Міжнародна співпраця як об'єкт наукового дослідження	17
Константинов В. Еволюція наукових підходів до дослідження феномену регіоналізму в міжнародних відносинах	26
Капітоненко М. Динаміка міжнародних систем: перерозподіл силових ресурсів	29
Гуменюк А., Ковальчук Т. Проблеми інтеграції української освіти до європейського освітнього простору	32

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Рогач О. Світова фінансова криза: хронологія розгортання та реакція урядів країн	35
Заблоцька Р. Специфіка національної політики регулювання сфери обміну послуг	39
Мазуренко В., Буряк Г. Методологія моделювання корупції в умовах глобалізації світогосподарських процесів	42
Приятельчук О. Державне регулювання розвитку трудового потенціалу України	45
Шнирков О.О. Структурна трансформація економік країн-членів НАФТА та КАРІКОМ	47
Балюк Т. Податкові ризики внутрішньокорпоративного перерозподілу прибутків в транснаціональних корпораціях	49

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Муравйов В., Березовська І. Види компетенції реформованого Європейського Союзу	53
Шпакович О. Особливості концепцій європейської інтеграції	58
Смирнова К. Європейська економічна інтеграція України та нові перспективи Східного партнерства	60
Капіца Ю. Правове регулювання передачі технологій в Європейському Союзі	63
Святун Олена, Святун Олексій Консульський захист громадян Європейського Союзу в третіх країнах	66
Костюченко Я. Механізми захисту прав фізичних і юридичних осіб у контексті європейської економічної інтеграції України	70

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS

Koppel O. The concepts of international systems organization	4
Holovchenko V. "Ukrainian Theme" in Entente's Policy, 1914-1916	8
Serbina N. Implementation of the gender policy in Ukraine.....	12
Kryvonos R. International cooperation as an object of the scientific research	17
Konstantynov V. Evolution of research approaches to the phenomenon of regionalism in the international relations	26
Kapitonenko M. International system dynamics: power transition	29
Humeniuk A., Kovalchuk T. Problems of integration of the Ukrainian education into the European educational space	32

SPECIAL FEATURES OF THE WORLD ECONOMY AND INTERNATIONAL ECONOMIC RELATION'S DEVELOPMENT

Rogach A. World Financial Crisis: Chronology of Expansion and Reaction of Governments	35
Zablotska R. The specific of national policy regulation of trade in services	39
Mazyrenko V., Buryak G. The methodology of corruption modelling in the context of world economy globalization processes	42
Pryyatelchuk O. State regulation of the Ukrainian labor potential's development.....	45
Shnyrkov O.O. Structural changes in the national economies of the member-states of NAFTA and CARICOM.....	47
Balyuk T. Intra-firm income-shifting tax risk in transnational corporations.....	49

MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL LAW

Muravjev V., Berezovska I. Types of the reformed European Union's competence.....	53
Shpakovych O. The Peculiarities of Concepts of the European Integration.....	58
Smirnova K. European economic integration of Ukraine and new perspectives of the Eastern partnership	60
Kapitsa Y. Technology transfer legal regulation in the European Union	63
Sviatun Olena, Sviatun Oleksiy Consular protection of the EU citizens in third countries	66
Kostyuchenko Y. Mechanisms of natural persons' and legal entities' rights protection in the context of European economic integration of Ukraine	70

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

О. Коппель, д-р іст. наук

КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ

Присвячено важливій науковій проблемі – теоретичним моделям дослідження організації міжнародних систем. Особливу увагу приділено дослідженню парадигми світового порядку. Визначено рівні і форми залежності історично відомих видів міжнародних порядків від характеру міжнародної системи, структурних характеристик системи, особливостей ієрархії її елементів і взаємозв'язків між ними.

The article is dedicated to the one of the most important problems – theoretical models of investigation of international systems organization. Special attention is paid to investigation of the paradigm of world order, methods and up-to-date status of this problem. Defined are levels of dependence of historically known types of international order on the character of international system within frames of its historical development type, structural characteristics, hierarchic peculiarities of its elements and their system cross relations, specific features of implementation at the definite stage of international system evolution.

Дослідження проблеми організації міжнародних систем потребує визначення етимології самого терміну "організація" і підходів до її дослідження. В найзагальнішому розумінні під організацією (від франц. organization) розуміється, по-перше впорядкування, налагоджування, розбудова, приведення в систему будь-чого; по-друге, будова, взаємозв'язок, співвідношення частин єдиного цілого, по-третє, добровільне об'єднання, союз заради досягнення спільних цілей. Різні підходи до розуміння явища організації та її типів містяться в працях М.Вебера, Н.Віннера, У.Росс-Ешбі, У.Тоффлера, О.О.Богданова, І.Пригожина, Е.Г.Юдіна, М.М.Амосова та ін. Не поглиблюючись в деталі численних теорій, погодимось з точкою зору М.О.Косолапова, який пропонує розглядати організацію як явище в трьох аспектах:

- як певний порядок на відміну від хаосу – від, тип такого порядку, тобто організації;
- як процес руху до певного порядку, тобто, постійно зростаючий відхід від хаосу – стадія, етап, фаза, організація; Такий відхід може бути стихійним, спрямованим або змішаним;
- як проміжний стан, досягнутий та утримуєми в ході цього процесу – рівень організації [1].

Оскільки зміст обумовлює розвиток форми, вважаємо, що теорія міжнародного порядку досліджує форму як зовнішнє упорядкування цієї єдності, її стійкий прояв, спосіб існування змісту.

Ідея впорядкування міжнародних відносин була актуальною з моменту їх виникнення. Виникаючи як явище, міжнародні (праміжнародні) відносини являли собою, за образним порівнянням М.О.Косолапова, "дике поле", в якому не діяли жодні закони і влада. Основними формами взаємодії були обмін (торгівля) та збройні зіткнення (війни). В результаті вступу людей в економічні, політичні, торгові та інші відносини поступово формуються звичаї торгових обмінів, війн та миру, підтримання "дипломатичних" контактів. Формуються перші "міжнародні порядки" – в стародавніх імперіях, система грецьких полісів тощо, тобто стійкі стани найважливішої для даної епохи, періоду частини міжнародних відносин.

З часом такі періоди набувають характер деякого міжнародного, а із становленням капіталістичних відносин – світового порядку. В такому розумінні міжнародний порядок можна визначити як чітко ідентифікований за часом, в фізичному та міжнародно-політичному просторі період, на протязі якого залишаються незмінними склад системостворюючих суб'єктів міжнародних відносин; конфігурація зв'язків, відносин та взаємодій між ними; межі і можливості, які цей порядок об'єктивно встановлює для всіх інших суб'єктів і учасників системи міжнародних відносин.

Світове співтовариство та його члени не можуть діяти інакше, ніж на основі традицій, звичаїв чи норм

міжнародного права. В цьому співтоваристві його учасники добровільно погоджуються визнавати придатність таких норм до кожного окремо і до всього співтовариства в цілому на рівній основі. Подібна схема в ідеалі має базуватись на добрій волі держав підтримувати такий порядок [2].

В той же час функціонування світового співтовариства пов'язане перш за все з інтересами держав і наслідками реалізації цих інтересів для всього співтовариства. З'являється рівнодіюча інтересів, а в ряді випадків – баланс сил з конкретної проблеми чи у світі в цілому. Міжнародний порядок в такому випадку виступає як стан динамічної рівноваги системи міжнародних відносин. Але стан рівноваги постійно піддається впливу різних факторів, перш за все прагненню держав, великих соціально-економічних, політичних, ідеологічних та релігійних систем порушити цю рівновагу на свою користь.

Терміни "міжнародний порядок" ("international order") та "світовий порядок" ("world order") вводяться в науковий обіг на межі XIX-XX століття, що пов'язують з назвою книги Х.Уельса, члена заснованого в 1884 році в Лондоні Фабіанського товариства, в якому широке коло інтелектуалів-соціалістів обговорювало різноманітні соціальні і політичні питання. Фабіанський підхід до політичних дій базувався на необхідності їх раціонального планування [3].

В політичну лексику вони увійшли в XX столітті. До них зверталися В.Вільсон і Ф.Д.Рузвельт, У.Черчілль і Й.Сталін. У звітах конгресу США від 1940 р. була опублікована стаття Дж.С.Александера "Новий світовий порядок", у якій містився заклик до створення "всесвітньої федерації" як форми подолання конфліктності на глобальному рівні. У 1947 р. Американська освітня асоціація закликала до встановлення справжнього світового порядку, в якому національний суверенітет буде підпорядковано світовій владі. У 1948 р. в журналі "Foreign Affairs" британець Г.Батлер надрукував статтю "Новий світовий порядок", у якій закликав нації поступитись своїм суверенітетом задля ефективної діяльності ООН [4]. В 1967 р. в журналі "Foreign Affairs" до створення "нового світового порядку" закликав Р.Ніксон. Вживання терміну було пов'язано і з Рухом неприєднання, зокрема діяльністю "Групи 77. Питання формування "нового світового порядку" активно обговорювалось в науковій літературі після Кувейтської кризи 1990-1991 рр., розпаду СРСР. Згадаємо найбільш відому статтю Д.Найя "Який новий світовий порядок?", надруковану в журналі "Foreign Affairs" [5].

Приходимо до висновку, що поняття "міжнародного порядку" (International order) потрібно відрізнити від "світового порядку" (World order). Звернемось до аналізу основних підходів, які визначають їх зміст і співвідношення.

Традиційно поняття "міжнародного порядку" пов'язують з міждержавними відносинами, що не передбачає втручання держав у внутрішні справи інших держав, зокрема у контексті прав людини.

Світовий порядок найчастіше розглядають як прийнятий всіма устрій, що виник в результаті відмови кожного від абсолютного суверенітету з метою врахування загальнолюдських інтересів і цінностей, як правовий устрій світу шляхом політичної форми.

За такими умовами міжнародний (міждержавний) порядок може існувати і без наявності світового порядку. Він перейде в якісно новий стан "світового порядку" лише тоді, коли до процесу порядкуутворення будуть залучені абсолютно всі суб'єкти міжнародної системи, а відносини поміж ними будуть регулюватися за допомогою єдиних для всіх норм, правил і механізмів підтримки цього порядку на основі критеріїв, що відповідають потребам усі членів світового співтовариства. Як вважає К.Ясперс, світовий порядок є загальноприйнятим устроєм, який виникає внаслідок відмови кожного від абсолютного суверенітету [6].

В такому розумінні світовий порядок є вищим, глобальним рівнем структурної організації міжнародних відносин. Світовий порядок неможливий без створення ефективних процедур міжнародної співпраці, які передбачають особливий міжнародний порядок, що відповідає загальним основним цілям і цінностям усіх держав та їх громадян. Отже, йдеться про відмінності між правами держав і правами людини, змістом світового порядку є базові потреби людства. Міжнародний порядок в такому розумінні є ядром світового порядку.

Інші дослідники, зокрема Р.Ренгер, вважають, що світовий порядок втілює моделі людської діяльності, які забезпечують елементарні або головні цілі суспільного життя людства в цілому. Міжнародний порядок втілює моделі поведінки, пов'язаної з головними завданнями співтовариства держав або міжнародного співтовариства [7].

Таким бачиться зміст поняття світового порядку в його теоретичному вигляді. Однак на практиці сучасна міжнародна система поки що існує в межах порядку більш низького організаційного рівня, який втілює всю різноманітність складових елементів міжнародної системи, у тому числі існуючі поміж ними протиріччя як ідейно-культурної, цивілізаційної та конфесійної природи, так і військового, геополітичного, економічного та теологічного походження. Світовий порядок поки що знаходиться в зародковому стані переходу від теоретичної моделі до практичної організації.

Існує і інші підходи до визначення світового порядку. Так, Є.Є.Камінський під порядком міжнародним розуміє організацію міждержавних відносин, спрямовану на забезпечення потреб основних міжнародних акторів, а під світовим порядком – організацію міжнародних відносин, спрямовану на забезпечення гегемонії одного з міжнародних акторів [8].

В матеріалах ЮНЕСКО термін "міжнародний порядок" використовується в трьох різних значеннях:

- як організований тип міжнародних відносин;
- як система цінностей;
- як юридична структура.

Перш за все з'ясуємо різницю між міжнародним порядком і системою міжнародних відносин. Вона полягає в їх місці в процесі стихійної самоорганізації. Порядок передбачає зрозумілість та чіткість структур, зв'язків залежності, правил. Одна система може пережити зміну декількох порядків. Наприклад, в межах Вестфальської системи міжнародних відносин відбувались зміни міжнародного порядку внаслідок війн за іспанську і австрійську спадщину, наполеонівських війн, в Віденській

системі – внаслідок Кримської війни, франко-пруської війни. Система міжнародних відносин на етапі її якісної трансформації змінюється не стільки за складом суб'єктів, скільки за їх внутрішньою природою.

В науковій літературі висловлюються різні погляди щодо змісту поняття "міжнародний порядок". Американський дослідник Л.Міллер вважає, що головною ознакою порядку є присутність у світовій системі деякого ґрунтового принципу, яким свідоом або стихійно керувалися б держави. В своїй праці "Глобальний порядок" він висловлює точку зору, що з середини XVII ст. і до Першої світової війни в світі існував Вестфальський порядок, заснований на принципі дозволяємості (*laisser-faire*) як невтручання. Цей принцип, за Л. Міллером, передбачав відмову кожної держави від постійних зовнішньополітичних зобов'язань і одночасно від спроб заважати іншій державі у здійсненні її завдань в тих випадках, коли це не загрожує життєво важливим інтересам першої держави. Антиподом цьому принципу Л.Міллер вважав принцип міжнародного регулювання, запропонований В.Вільсоном в 1918 р., який знайшов своє подальше втілення в "інтервенційській" політиці Ліги Націй, ООН, США і НАТО [9].

На відміну від нього, більшість авторів схиляється до бачення порядку як втілення розумно-обмежувального початку у зовнішній політиці держав та їхніх взаємовідносинах, пов'язуючи з функцією такого обмеження зміцнення стабільності світової системи.

Британський дослідник Р.Купер запропонував кілька можливих інтерпретацій міжнародного порядку: по-перше, таким може вважатися переважаючий тип зовнішньополітичної поведінки держав (*pattern of action*), незалежно від того, служить він упорядкуванню або дезорганізації системи; по-друге, порядок може означати певну форму стабільності й цілісності системи; по-третє, порядок можна розуміти як правила, які управляють системою й підтримують її у стані стабільності, їх моральний зміст [10].

Г.Кіссінджер висловлював точку зору, що мир неможливо забезпечувати без рівноваги (структурне розуміння), а справедливості без самообмеження (поведінкове розуміння) [11].

За визначенням Г.Х. Шахназарова, світопорядок – це сукупність домінуючих в міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм і умов економічного обміну, які формуються під впливом об'єктивних процесів суспільного розвитку і співвідношення соціальних сил в кожній історичній епосі, і являє собою результат взаємодії держав та інших учасників міжнародного життя (міжнародні рухи, світова суспільна точка зору, міжнародні організації). Світопорядок, в свою чергу, здійснює вплив на хід наслідки подій у світі, їх загальну тенденцію [12].

На підставі вишенаведених точок зору, О.Д. Богатуров запропонував "комплексне" визначення "порядку". Під порядком ним розуміється система міждержавних відносин, які регулюються сукупністю принципів зовнішньополітичної поведінки (за Х.Буллом); узгоджених на основі конкретних постанов (за Р.Купером); набору санкцій за їх порушення, які визнаються моральними та припустимими (за Н.Ренгером); потенціалу вповноважених країн чи інститутів виконувати ці санкції (за Г.Кіссінджером); політичній волі країн використовувати цей потенціал [13].

Враховуючи відсутність єдиної точки зору у визначенні міжнародного порядку як серед науковців, так і серед громадських діячів, узагальнимо основні підходи до тлумачення цього поняття:

- сукупність юридичних норм;

- міжнародна стабільність;
- збереження статус-кво у відношеннях між державами;

• система міжнародних угод, яка узаконює баланси сил після найбільших політико-військових трансформацій (війни, розпад держав, об'єднання держав): конфігурація кордонів, структура дво- та багатосторонніх відносин, права власності, сфери впливу, зони інтересів, інструменти безпеки, правила підтримання миру, принципи взаємодії;

• організація міжнародних відносин, спрямована на забезпечення основних потреб міжнародних акторів, їх існування, функціонування, гарантування безпеки.

Виходячи з певної невизначеності категорій "міжнародний" та "світовий порядок", наявності різних точок зору відносно їх змісту вважаємо дискусійним припущення українських дослідників М.Мальського та М.Мацяха відносно існування у складі загальної теорії міжнародних систем "теорії міжнародного порядку" як теорії норм і правил поведінки суб'єктів, що впливають з особливостей взаємодії між ними в межах системи. В той же час дослідження існуючих концепцій надає змогу узагальнити та розглянути в єдності всю сукупність факторів, які прямо чи опосередковано впливають на стан та розвиток міжнародних відносин, можливість організувати весь багатий фактологічний матеріал, пов'язаний з дослідженням міжнародних відносин, розглянути його системно [14].

Пропонуємо під "міжнародним порядком" розуміти ідентифіковану за часом, в фізичному та міжнародно-політичному просторі структуру взаємозв'язків, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародної системи на певному історичному етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цієї системи, які відповідають потребам найвпливовіших суб'єктів міжнародної системи даної історичної епохи. Він утворюється поміж складовими елементами міжнародної системи в процесі їх внутрішньої взаємодії та під впливом зовнішнього середовища.

Зміст обумовлює розвиток форми, що передбачає дослідження форми як зовнішнього упорядкування цієї єдності, її стійкий прояв, спосіб існування змісту. Визначення порядку як структури відносин передбачає, що він має спиратись на формальну юридичну базу – договір або комплекс взаємопов'язаних угод, статут міжнародної організації, якщо звичайно не мається на увазі порядок в умовах однополярного світу.

Існує декілька основних поглядів на засоби організації міжнародного порядку. З точки зору представників різних теоретичних шкіл виокремлюються реалістичний, правовий, транснаціональний міжнародний порядок.

Реалістичний міжнародний порядок ґрунтується на розумінні того, що в основі міжнародних відносин лежить захист кожною з держав своїх національних інтересів. На основі відсутності міжнародної влади та ієрархії та примату державного суверенітету міжнародний порядок є продуктом співставлення національних інтересів держав та їхньої потуги (міждержавний порядок). Анархічна природа міжнародного порядку пояснюється тим, що кожний з суб'єктів, що утворює цей порядок, переслідує індивідуальні цілі і інтереси.

Правовий міжнародний порядок заснований на визнанні, що міжнародні відносини регулюються нормами, процедурами, інститутами і структурами наднаціонального характеру.

При інституціональному підході "міжнародний порядок" визначається як такий устрій міжнародних, міждержавних відносин, який має на меті забезпечити основ-

ні потреби країни, інших інститутів, створювати і підтримувати умови для їх існування, безпеки і розвитку.

В сучасному світі міжнародні відносини регулюються нормами, процедурами, інститутами чи структурами транснаціонального або навіть наднаціонального характеру. Транснаціональний міжнародний порядок характеризується витісненням держав з арени міжнародних відносин іншими акторами (міжнародними, регіональними організаціями, ТНК).

Таким чином, схема прикладного політичного аналізу міжнародного порядку може включати до себе наступні елементи:

- наявність визнаної ієрархії між суб'єктами міжнародних відносин, включаючи як держави, так і нові суб'єкти світової політики;

- сукупність принципів і правил зовнішньополітичної поведінки;

- система ухвалення рішень по ключовим міжнародним питанням, що включає в себе механізм представництва інтересів нижчих учасників ієрархії при прийнятті рішень на вищих її рівнях;

- вибір санкцій за їх порушення та механізмів застосування санкцій;

- форми, методи і прийоми реалізації прийнятих рішень, тобто режим регулювання міжнародного порядку;

- вплив зовнішнього середовища на процеси самоорганізації міжнародної системи [15].

Системний підхід до аналізу структури поняття "міжнародний порядок" дозволяє виокремити економічний, політичний, інформаційний та інші види порядку. Цілісність світу передбачає, що політичний, економічний, інформаційний, гуманітарний та правовий порядок являють собою взаємопов'язані елементи міжнародного порядку як системи, яка реалізує суперечливість світу на основі взаємозв'язку, взаємозалежності і цілісності людської цивілізації. Взаємодія внутрішніх процесів в різних системах з зовнішніми умовами та можливостями також є вирішальним фактором міжнародного порядку.

Міжнародний порядок може бути організований як силовими, так і нормативними міжнародними засобами.

Розуміння сутності і значення проблеми міжнародного порядку можливе тільки при комплексному розгляді основ його формування і функціонування. Виходячи з цього, відправним пунктом аналізу проблеми міжнародного порядку є визначення його основних вимірів – характеристик, що відбивають емпіричні данні, які узагальнюють дослідження засобів створення і підтримання міжнародного порядку.

С.Хофманн виокремлює горизонтальний, вертикальний та функціональний виміри міжнародного порядку. Горизонтальний вимір міжнародного порядку – це відносини між головними акторами міжнародних відносин. Вертикальний вимір міжнародного порядку представлений відносинами між сильними та слабкими акторами. Сила виступає гарантом ієрархічної і жорсткої організації міжнародних відносин. Дослідження цього виміру міжнародного порядку дає змогу не тільки зрозуміти політику головних акторів міжнародних відносин, але й окреслити перспективи середніх і малих держав. Основу функціонального виміру міжнародного порядку складає та роль, яку грають в стабілізації міжнародного життя різноманітні області міжнародних відносин – дипломатія і стратегія поведінки акторів, економічні обміни між ними, моральні цінності і політичні амбіції лідерів, а також деполітизаційна сфера діяльності транснаціональних акторів міжнародних відносин. При цьому будь-який з означених аспектів функціонального виміру може бути як чинником стабілізації міжнародного порядку, так

і дестабілізаційним чинником, джерелом дестабілізації та безладдя [16].

До вказаних вимірів вважаємо за необхідне додати територіальний (просторовий) та часовий виміри міжнародного порядку.

Міжнародна система має три рівня організації і самоорганізації порядку: глобальний, регіональний та локальний. Глобальний рівень передбачає формування та функціонування міжнародної системи в її відносинах з акторами регіонального і національного рівнів. Регіональний припускає механізми, процеси і особливості взаємодії різноманітних суб'єктів наднаціонального та субнаціонального характеру. Локальний пов'язаний з взаємодією поміж собою суб'єктів національного масштабу.

Початок кожного нового міжнародного порядку як правило був пов'язаний з наслідками системних війн (наприклад, Тридцятилітня війна, франко-пруська війна 1870-1871 рр., світові війни) або/та з значними внутрішніми змінами в провідних країнах (наприклад, Велика французька революція, об'єднання Німеччини та утворення Германської імперії) або їх розпадом (розпад Російської, Германської, Австро-Угорської, Османської імперій після закінчення Першої світової війни, розпад СРСР). Як правило, відбувались зміни у типі та змісті відносин між провідними суб'єктами міжнародних відносин, хоча їх склад міг залишатись незмінним.

Еволюція міжнародних порядків є безперервним процесом, в ході якого кожен з них проходить фази становлення, розквіту, занепаду й руйнації. Значущість різного роду криз та революцій для еволюції міжнародного порядку полягає в тому, що в процесі їх подолання міжнародна система позбавляється застарілих, безперспективних елементів та механізмів, які вже вичерпали свій потенціал. На зміну ним приходять нові структури, що відповідають вимогам нових реалій.

Еволюція міжнародних порядків має наступні закономірності:

- міжнародний порядок являє собою втілення співвідношення силових потенціалів всередині міжнародної системи та розподілу сили і впливу поміж державами як головними складовими елементами системи;
- постійний перерозподіл сил поміж головними суб'єктами міжнародної системи рано чи пізно призводить до розпаду старого та формуванню нового порядку, який відображає змінене співвідношення і розклад сил всередині міжнародної системи;
- міжнародний порядок зазвичай трансформується в ході системних війн, функцією яких є руйнація старого міжнародного порядку, що стає перепорою на шляху формування нового порядку, необхідного для підтримки існування та подальшого розвитку міжнародної системи;
- міжнародний порядок формується не всіма елементами міжнародної системи, а декількома найпотужнішими за сукупним потенціалом державами (або державою, яка досягла рівня гегемону), після перемоги в системній війні;
- строки існування кожного наступного міжнародного порядку по відношенню до попередніх постійно скорочуються.

Порядок є таксономічною категорією міжнародних відносин. Розуміння міжнародного порядку як системи міжнародних угод, яка узаконує баланси сил після найбільших політико-військових трансформацій дозволяє виокремити його історичні типи.

Вестфальським миром 1648 р., який поклав початок впорядкованим міжнародним відносинам були закладені основи нового міжнародного порядку. Головний зміст Вестфальського миру полягав в тому, що європейські держави, зрозумівши подібність своїх інтересів, вирішили

об'єднатись у світове співтовариство для обговорення політичних намірів кожного з них і всіх разом. Ця система являла собою сукупність націй-держав, які проводять самостійну зовнішню політику. Були сформульовані основні принципи нових міжнародних відносин – принципи зовнішнього і внутрішнього державного суверенітету, принцип дії міжнародного права та застосування дипломатії у міжнародних відносинах. Відтоді за ґрунтовну форму політичної організації суспільства править "державо-нація", а домінуючим принципом міжнародних відносин стають засади національного суверенітету.

Найбільшими системами міжнародного порядку були системи в межах Утрехтського (1713) – Раштаттського (1714) миру – системи договорів, що фактично завершили війну за іспанську спадщину 1701-1714 рр.; Версальсько-Вашингтонська система, Ялтинсько-Потсдамська система. Першою практичною формою реалізації загального міжнародного порядку вважається Ліга Націй – перша універсальна міжнародна організація.

Будь-які концепції світового порядку, що виробляються тим чи іншим соціумом, є породженням існуючої в ньому свідомості і дають про нього цілком реальну інформацію, яка дозволяє краще зрозуміти це суспільство. Ці концепції використовуються владою в якості основи для формування зовнішньополітичної стратегії своєї країни. З цієї точки зору ці концепції являють собою цілком реальне відображення і втілення політичної свідомості, яка сформувалась у відповідному суспільстві.

Сучасна міжнародна система перебуває в стані турбулентності, коли порядок, що утворився поміж її головними суб'єктами після закінчення Другої світової війни розпався, а новий, через ускладненість та інтенсивність трансформаційних процесів у всіх сферах людської діяльності, знаходиться лише на початковій стадії свого формування.

Одночасно з руйнацією біполярного світового порядку відбувається прискорений процес трансформації більш глобального Вестфальського порядку. Світова політика перебуває в точці біфуркації між анархічною системою національних держав і багатоцентричною системою недержавних акторів.

Базові принципи підтримки стабільності міжнародного порядку сьогодні намагаються переглянути. Найголовнішим принципом підтримки стабільності міжнародного порядку був принцип балансу сил. Але він працює лише в таких міжнародних системах, які мають чітку ієрархічну структуру, відбудовану на основі силових потенціалів наймогутніших держав. В результаті збільшення кількості складових елементів та їх взаємопов'язаності поміж собою трансформується сама структура системи і, відповідно, порядок, що в ній утворюється. Сучасна міжнародна система еволюціонує і ускладнюється за рахунок створення мереж і нових корелятивних взаємозв'язків між її елементами.

Відбувається еволюція механізмів регулювання міжнародного порядку. Таким чином, формування сучасного світового порядку відбувається як діалектичний процес взаємодії тенденцій збереження наступальності з попередньою історичною формою існування міжнародного порядку і його радикального оновлення в найбільш істотних рисах. Його суть характеризується терміном "глобалізація", він формується як порядок глобальної спільноти, порядок на базі глобалізації, як глобальний порядок.

1. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С. 157-161. 2. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. – М.: Междунар. Отношения, 2003. – С. 20-21. 3. Короткий Оксфордсь-

кий політичний словник. \ За редакцією І. Макліна й А. Макмілана. Київ. Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2006. – С.715-716. 4. Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. \ Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.2. – С. 325. 5. Nye J. What New World Order? \ Foreign Affairs.1994 P.83-96. 6. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С.158-161. 7. Там же. 8. Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. \ Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.2. – С. 325. 9. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С.157-161. 10. Там же. 11. Киссинджер Г. Дипломатия.

Пер. с англ. В.В.Львова \ Послел. Г.А.Арбатова. – М., Ладомир, 1997. 12. Международный порядок: политико-правовые аспекты \ Под редакцией Г.Х. Шахназарова. М.: Наука, 1986. – С.31. 13. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С.159. 14. Мальский М., Мацяк М. Теория международных отношений: Пособие. 2-е вид., переработанное и доп. – К.: Кобза, 2003. 15. Ялі М.Х. Формування нового світового порядку в умовах глобалізації. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Київ, 2007. – С. 9-10. 16. Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2002. – С. 278.

Надійшла до редколегії 04.03.09

В. Головченко, д-р політ. наук

"УКРАЇНСКА ТЕМА" В ПОЛІТИЦІ АНТАНТИ 1914-1916 РР.

Розглянуто маловідомі аспекти "українського питання" в контексті європейських міжнародних відносин на початковому етапі Першої світової війни.

The article spotlights little-known aspects of the Ukrainian question in context of the European international relations at the beginning stage of the First World War.

Відомий шведський аналітик і фундатор геополітики Р.Челлен, аналізуючи в 1915 р. в праці "Політичні проблеми світової війни" причини, що призвели до її спалаху, та можливі наслідки цієї катастрофи, прийшов до висновку: саме замасковане панславистською пропагандистською демагогією бажання приєднати належні Габсбургам західноукраїнські землі було причиною вступу Росії у війну. "Ми маємо... всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни" [8, с.125]. Від того ж, який баланс сил і конфігурація кордонів сформується в результаті війни у Східній Європі, Р.Челлен узалежнював на тривалий час долю всієї Європи.

Уаочною на карті розташування втягнутих у конфлікт сил, хвилястою лінією від гирла Вісли до Трієста він позначив території, на які "в ім'я раси" зазіхає Росія. Іншою лінією, що відокремлює Росію від Прибалтійських країн, білоруських та українських земель, він окреслив бажану "в ім'я культури" та цивілізованої Європи конфігурацію західного кордону Росії. Тому вчений рішуче підтримував вищезгаданий проект територіально-політичної перебудови Центрально-Східної Європи, запропонований у 1888-1889 рр. відомим німецьким філософом і політологом Е. фон Гартманом (на думку І.Франка, він оприлюднював дійсну позицію "залізного канцлера" О. фон Бісмарка під час погіршення німецько-російських відносин після Болгарської кризи 1885-1886 рр., внаслідок якої Петербург остаточно втратив свій політичний контроль над Болгарським князівством).

У статті "Росія та Європа" й брошурі "Два десятиліття німецької політики та сучасна світова ситуація" берлінський професор задля захисту європейської культури й цивілізації від царської агресії й територіальної експансії запропонував кардинальний перегляд політичної карти регіону із заснуванням незалежних Польщі, Балтійського королівства (в складі Естляндії, Ліфляндії, Курляндії) й "Дніпровської держави" (або "Королівства Київського"), з приєднанням Фінляндії до Швеції, а Бессарабії до Румунії. Гартман також закликав до створення антиросійського військово-політичного блоку, в якому Швеція й Балтійське королівство отримали б гарантії своєї безпеки з боку Німеччини, а Україна та Румунія – з боку Австро-Угорщини.

Обґрунтовуючи такий підхід до визначення оптимальних західних меж Російської імперії, Гартман стверджував, що "немає ні географічних, ні етнографічних підстав" для державного об'єднання російських, українських і білоруських земель. Він наголошував, що дійс-

ною кінцевою метою національно-державного будівництва Росії було оволодіння басейнами Волги й Дону, а не Дніпра, який відділений від них Двінсько-Донським плато і є ареалом розселення білорусів та українців. Таким чином, Російська національна держава звернена своїми зовнішньополітичними інтересами на південний схід, а не на захід [1, с.27].

Запропоноване Гартманом геополітичне перевлаштування Центрально-Східної Європи, як він вважав, жодним чином не зашкодило б Росії, а натомість забезпечило б її розвиток як національної держави – прямого генетичного продовження Золотої Орди. "Ентузіастичної чистої та здорової російської національної культури, – писав Гартман, – мають врешті-решт з щирим задоволенням вітати цю примусову ампутацію всіх хирів на європейські хвороби членів імперії, оскільки виключно вона уможливить справжнє існування російської національної держави, надасть змоги розірвати всі культурні стосунки із Заходом та відмежуватися від них китайським муром як суто азійській державі" [5, с.169].

Перша світова війна, розпочата через суперечності між двома ворожими військово-політичними блоками, що сформувалися на зламі XIX-XX ст., втягнула мільйони людей у криваву бійню і охопила значні території не лише Європи, а й Азії та Африки. Звичайно, основною причиною війни стало намагання великих держав перерозподілити світ. А посилили суперечності, що виникли між двома блоками, саме національні питання в Центрально-Східній Європі. Закономірним було бажання правлячих кіл воюючих держав залучити до свого боку народи, які розраховували на війну задля досягнення національного самовизначення.

Проблема національного самовизначення народів постає настільки гостро, що дала підстави британському прем'єр-міністрові й лідеру Ліберальної партії Гербертові Г. Асквіту, визначаючи причину вступу країни у війну, приділити їй значну увагу. "Ми ніколи не вкладаємо меч у піхви, – заявляв він, – який ми так нелегко витягнули..., доки права малих націй Європи не будуть поставлені на міцну основу". Погляди прем'єр-міністра поділяв і його колега по партії (на той час) – військово-морський міністр В.Черчилль. Надаючи врегулюванню національних суперечностей у Європі важливого значення, він заявляв: "Якщо внаслідок нашої перемоги Європа буде перебудована настільки, наскільки це можливо відносно принципу національності, згідно з бажаннями людей, які проживають на спірних територіях, ми можемо сподіватися значної розрядки і полегшення".

Британський уряд, обґрунтовуючи ідею перемоги над Центральними державами, прагнув залучити на свій бік малі ("недержавні") народи, проголошуючи зрозумілі для них гасла про національне самовизначення. Для цього з початком війни в країні було створене Агентство пропаганди публічної підтримки національного самовизначення зі штатом науковців, журналістів і письменників, які вміло використовували громадську думку й проводили пропагандистську діяльність.

На думку окремих дослідників, західні союзники Росії по Антанті про українське питання вперше дізналися з німецьких джерел. Водночас матеріали британської преси й урядових структур періоду Першої світової війни засвідчують їхню ґрунтовну поінформованість про сутність українського питання. Зокрема, його розглядали в своїх працях відомі британські дослідники Центрально-Східної Європи – співробітник МЗС Арнольд Дж. Тойнбі й викладач Лондонського університету Роберт В. Сетон-Вотсон.

Виходець із елітарної родини вікторіанської епохи й випускник Оксфорду А.Тойнбі дізнався про існування українського народу під час Боснійської кризи 1908-1909 рр. від свого колеги по навчанню, уродженця подільського Немирова – Л.Неміра (Леві Бернстайна-Немировського). А інтерес до української проблематики розвинувся в майбутнього автора монументального 12-томного "Дослідження історії" саме під впливом подій світової війни, коли вже в грудні 1914 р. в статті "Слов'янські народи" він згадав "малоросіян" як другий за чисельністю слов'янський етнос [12, р.36]. Молодий дипломат-науковець наголосив на тому, що "первісним центром розселення слов'ян, вірогідно, був регіон у Центральній Європі, приблизно окреслений Карпатськими горами на заході, трясовинними болотами – на півночі, течією річки Дніпро – на сході й чорноморськими степами – на півдні" [12, р.38].

Наступного року в книзі "Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову" А.Тойнбі вже дав розгорнуте розуміння топоніму "Україна" не як окраїни Росії, а як широкої території від Карпат до Волги на межі величезних природно-географічних регіонів, натякаючи на детермінованість посередницької ролі України в історії". По-друге, вчений вказав на давню історію української землі, ототожнюючи її з відомою від Античності "країною чорнозему" [13, р.77].

Нарешті, своєрідною відповіддю на проект протегованої Берліном "Середньої Європи" німецького теолога й депутата рейхстагу Ф.Науманна стала концепція "Нової Європи" одного із засновників Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень при Лондонському університеті Р.Сетон-Вотсона. Напередодні світової війни він мав намір відвідати союзну Британії Російську імперію, щоб з'ясувати для себе її урядову політику стосовно майбутнього України, Польщі й Фінляндії. Але після докладного ознайомлення з петербурзькою пресою й спілкування з провідними слов'янськими діячами різного ідеологічного спрямування науковець відмовився від попереднього задуму й натомість зустрівся у Львові з І.Франком, А.Шептицьким, М.Грушевським, К.Левицьким, С.Бараном та іншими провідниками галицького українства. Не випадково біографи Р.Сетон-Вотсона стверджують, що завжди "боротьба українців... супроти уряду Санкт-Петербурга зустрічала його міцну підтримку" [11, р.99].

У заснованому Р.Сетон-Вотсоном спільно з майбутнім першим президентом Чехословаччини Томашем Гаррігом Масариком у жовтні 1916 р. журналі "Нова Європа" британський славист обстоював потребу створення незалежних України, Польщі, Литви та інших

держав, що відповідало б довготривалим інтересам Європи. Подібно Р.Челлену, він вважав, що українське питання було однією з головних причин Першої світової війни, а перебіг її подій довів, що надалі ігнорувати цю проблему неможливо. Українське питання, переконував Р.Сетон-Вотсон, не модерна вигадка Берліна й Відня, а застаріла проблема Європи, "про що свідчать численні книги, присвячені українським подіям, що були надруковані англійською вже XVII ст." [8, с.141].

Витоки ж російсько-українського конфлікту Р.Сетон-Вотсон вбачав у Переяславсько-Московській угоді 1654 р., адже "неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку, стояла стара Москва, в якій автocratія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула додаткової моці методами, запозиченими із Заходу; з другого – вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції" [8, с.142].

Таке зацікавлення британських науковців (а разом з ними й окремих провідних політиків) інформацією про Україну можна пояснити неврегульованими геополітичними суперечностями між Лондоном і Петербургом. Агресивна континентальна Російська імперія своїми панславистськими гаслами заважала планам правлячих кіл не менш напористої "господарки морів" поширювати свій воєнно-політичний вплив у Центрально-Східній Європі. Лідер лібералів і непересічний дипломат Девід Ллойд Джордж стверджував, що напередодні призначення його прем'єр-міністром, восени 1916 р., були розроблені плани послаблення Росії, які передбачали "створення ефективного бар'єру проти російського домінування в Європі".

Складне становище в тогочасній Росії породило серед частини британського істеблішменту ідею її розчленування на окремі державно-політичні утворення, пов'язані федерацією. На думку майбутнього воєнного міністра В.Черчилля, така Росія "була б меншою загрозою для майбутнього світу, ніж велика централізована царська монархія. І зараз якраз такий момент, коли з допомогою розумного використання політики союзників можна надати подіям саме такого розвитку".

З іншого боку, як уже зазначалося, британський уряд декларував готовність розв'язувати національні проблеми народів, поневолених ворогами Антанти, в розрахунок використати національні питання як зброю проти Центральних держав. Подібної позиції дотримувалися й США, намагаючись ідентифікувати цілі Антанти з цінностями американського місіонерського лібералізму. Ще в 1915-1916 рр. у нейтральних США активну підтримку знайшла ідея створення українського коронного краю в складі Австро-Угорщини. Її посол у Вашингтоні К.Думба повідомляв у численних звітах віденське МЗС, що в Америці шириться масовий рух, особливо серед західноукраїнських емігрантів-заробітчан, за радикалізацію австрійської позиції в українському питанні.

А 30-31 жовтня 1915 р. у Нью-Йорку відбувся Перший український Конгрес, головним завданням якого, на думку дипломата, було привернути увагу американців до української справи. Офіційний Відень спробував через представника Союзу визволення України (СВУ) просвітянина С.Демидчука провести в політичних постановках форуму положення, прийнятні для Дунайської монархії. Але, як впливає зі звіту австрійського генерального консульства в Нью-Йорку, С.Демидчуку не вдалося перехопити ініціативу в радикальній емігрантської групи, очолюваної фундатором Української федерації соціалістичної партії, виконавцем замаху на галицького намісника-шовініста А.Потоцького – М. Січинсь-

ким та співпрацівником СВУ М.Цеглинським, що займав виразно антигабсбурзьку позицію.

Особливо гострими виявилися, на переконання віденського посла, публікації в україномовних часописах – радикальний "Народній волі" (Скрентон, штат Пенсільванія) й офіційові Українського народного союзу у США (засн. у 1894 р. у Джерсі-Сіті, штат Нью-Джерсі) "Свобода", де східноєвропейська політика Австро-Угорщини піддавалася серйозній критиці. Зокрема, 24 червня 1916 р. "Народна воля" писала: "Покірливий русин хоче вперто триматися первісних інформацій про добрі наміри "спасительки Австрії" навіть тоді, коли вже нема найменших сумнівів, що ця "спасителька" зовсім не мала добрих намірів. Ми помилилися раз на тому, що розраховували на чужих. Розраховуймо тепер лише на себе".

Віденського дипломата не міг не насторожити той факт, що окремі представники американського істеблішменту й відомі журналісти "відверто стали на бік українських домагань у Галичині" [7, с.112]. Дійсно, зусиллями Українського народного союзу 24 січня 1917 р. до Палати представників і Сенату Конгресу США було внесено проєкт резолюції з вимогою до президента В.Вільсона визначити дату й провести "український день" для збору благодійної допомоги постраждалому від кровопролитних бойових дій населенню Галичини й Буковини.

У презентаційній промові автора зазначеного проєкту резолюції конгресмена Дж.Хеміла йшлося про "новопосталий народ", "забуту расу", "націю, настільки ж чітко й гостро визначену, як і поляки, росіяни чи болгарини". Резолюція про "український день" була затверджена обома палатами Конгресу й підписана президентом [3, с.9-10], акція відбулася 21 квітня 1917 р., але керівництво Центральної Ради в Києві не змогло належним чином скористатися такою нагодою в пропагандистських цілях.

Однак слід зауважити, що провід українського національного руху в особі Ради Товариства українських поступовців (ТУП, нелегальна міжпартійна організація, заснована в умовах реакції 1908 р. – попередник Української партії соціалістів-федералістів, УПСФ) добре усвідомлював потенційну політико-дипломатичну вагу тоді ще нейтральної заокеанської демократії (США вступлять у війну лише 6 квітня 1917 р.) на міжнародній арені й уважно стежив за мирними ініціативами Білого дому.

Коли В.Вільсон під тиском громадськості США 18 грудня 1916 р. направив воюючим державам ноту з пропозицією вироблення конкретних умов загального миру, а 9 січня 1917 р. зробив відповідну заяву в Сенаті, Рада ТУП підготувала до нього листа (датованого 22-м січня), де поряд із привітанням посередницького почину північноамериканського президента висувалася вимога врахування національних інтересів українського народу на мирних переговорах.

"Виходячи на люди з гаслом визволення австрійських українців, – наголошувалося в листі, – Росія за час окупації Галичини зруйнувала культурні здобутки і працю багатьох поколінь, покинувши там по собі справжню пустиню. Але разом із тим і Австрія, заводячи автономію Галичини, щоб догодити дужчому тут елементові – польському, ставить галицьких українців перед перспективою нової підлеглості, нового утиску. Трагедія, що переживає український народ, ще збільшується тим, що справедливі його домагання національного самоозначення стрічаються з упертим нехтуванням з обох боків: росіяни вважають українців за частину російського, поляки – за частину польського народу" [6, с.132]. Однак, за свідченням Д.Дорошенка, цей лист не потрапив до адресата, оскільки уповноважений комітетом Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту й активіст ТУП А.Ніковський, що мав доставити документ за

кордон, не встиг виїхати у відрядження до вибуху Лютневої революції 1917 р. [2, с.37].

Помітно менш впливовою виявилася французька течія, що симпатизувала пригнобленим націям у Росії, Австро-Угорщині, Туреччині й інших державах (латишам, литовцям, полякам, чехам, хорватам, українцям, вірменам, ліванцям, ірландцям, євреям та ін.). В 1912 р. група інтелігентів, очолювана журналістом Ж.Пелісьє, заснувала Центральне бюро національностей, що в червні 1915 р. ініціювало створення Союзу національностей. Показово, що наглядовий комітет бюро Союзу складався з депутатів і вчених – нобелівських лауреатів (причому, троє з них були удостоєні Нобелівської премії миру), серед них – сенатор і колишній міністр П.Боден, сенатор і директор газет "L'Action" та "Le Siècle" А.Беранже, сенатор і экс-міністр М.Фор, сенатор і мер Ліона Е.Ерріо, редактор газети "Le Temps" П.Май, лауреат Нобелівської премії з літератури Ф.Містраль, математик-академік і майбутній прем'єр П.Пенлеве.

На першій конференції Союзу національностей у паризькій Школі вищих студій секретар Центрального бюро національностей І.Пувро ознайомила присутніх із доповіддю з українського питання (українці, як і поляки, були відсутніми на зібранні з огляду на воєнні події), надісланій Управлінням національностей із Женев. Особливу увагу аудиторії секретар звернула на роль, яку міг мати український рух по завершенні світової війни, "оскільки українці складають у південній Росії компактну тридцятимільйонну групу населення, до якої треба додати рутенців Галичини та Угорщини. Вони творять більше, як чотиримільйонну групу" [4, с.17].

Після того, як конференція вирішила заснувати міжнародну комісію для підготовки "Декларації прав національностей", було ухвалено таку резолюцію: "Конференція національностей... висловлює побажання, щоб уряди, визнаючи, що необхідною умовою тривалого миру є повага до національностей, зважали на такі принципи в майбутньому устрої Європи:

Розмежування національних територій має ґрунтуватися передусім на бажанні і почуттях мешканців. Не слід покладатися ні на історичні спогади давнього панування, ні на так звані природні кордони, ані, тим більше, на пролиту там кров, бо це – три форми варварського бажання підкорення" [10, р.14].

Але офіційна політика Парижа не брала до уваги вище викладені міркування, оскільки головному союзникові імперії Романових по Антанті – централізованій Французькій Республіці найбільше імпонувала й пасувала ідея "єдиної й неподільної" Росії як перманентної військово-політичної противаги німецькій могутності й реваншизму на сході Європи. На початку серпня 1915 р. французький уряд навіть вирішив заборонити ввезення до країни часопису "La Revue Ukrainienne", що видавався в Лозанні СВУ. В ноті Управління політичних справ МЗС Франції з цього приводу навіть стверджувалося, що тенденції місячника "не є чистими, а оскільки пильно наглядати за цим виданням важко, краще заборонити його раз назавше" [4, с.18].

Тоді Бюро національностей в листопаді 1915 р. попрохало депутата Національних зборів А.Сімона передати МЗС доповідь з українського питання, про яку йшлося на паризькій конференції Союзу національностей. У документі не говорилося виразно про незалежність України, а натомість викривалася русифікація Наддніпрянщини, стверджувалося її пригноблене становище, порівняно з Надністрянщиною, та заперечувалося право імперії Романових на Україну. "Права Росії на Україну, – наводилися в документі цікаві історичні аналогії, – є такими самими, як права Німецької

імперії на Бельгію і Голландію. І якщо навіть ми вживаємо тут термін "Малоросія", це нагадує нам права Франції на Франконію, саксонців на англосаксів, Великобританії на Бретань і т.д...

Конгрес миру, на якому закінчиться страшна війна (а його мета – визволення пригноблених народів), повинен буде зайнятися питанням України, упинивши нищення української національності і повернувши їй її права".

Але для чиновників МЗС це повідомлення було "всуціль навіяне австро-угорцями", Як їдко зауважив у супровідній до документу записці секретар Політично-торговельного управління Клеман-Сімон, "точно таким є текст маніфестів, за допомогою яких пропагандисти подвійної монархії намагаються постійно, а особливо в останні 10 років, підтримувати агітацію сепаратизму або принаймні опозиційності на території, що простягається від Галичини до Києва і навіть до Одеси".

Тому, повідомляючи про отримання доповіді з українського питання, міністр закордонних справ А.Бріан запевнив А.Сімона, що порушені в ній речі вже давно привертають увагу міністерства. Але висновок досвідченого політика був вбивчий: "Додам (я певен, у цьому Ви поділяєте мою думку), що обговорення цієї теми пресою, у французьких журналах і газетах, видається мені недоречним" [4, с.19].

Не дивно, що Союз національностей невдовзі практично припинив свою діяльність у Франції, та й Британія, з огляду на неодноразово й успішно зіграну царською армією в 1914-1916 рр. роль "палички-рятивниці", в принципі, з розумінням ставилася до формули петроградських можновладців: "Сила Росії – в її єдності від фінських берегів до Великого океану, від Білого до Чорного морів". Тому, незважаючи на формально проголошену опору на "малі народи", ані Франція, ані Британія (чи трохи пізніше США) не збиралися всерйоз брати до відома "українське питання".

Як зі знанням справи зазначав пізніше перший глава дипломатичного відомства УНР О.Шульгин, напередодні й на початковому етапі Першої світової війни українське питання "просто не існувало для французів і решти союзників, їм треба було утвердити ідеологію війни як звільнення малих народів від гніту. Стара Росія походила на ту висококультурну і гуманну силу, котра мала йти на допомогу людяності".

Політик безбідпідставно вважав, що "українське питання" для союзників було необхідним з метою утвердження їхньої місіонерської, визвольної місії у війні. Лише на завершальному етапі Першої світової, коли Антанта намагалася створити враження звільнення "слабких народів" з-під гніту "сильних", це питання постало перед західноєвропейськими державами. З огляду на те, що Росія була провідним союзником Антанти у війні, зробив висновок О.Шульгин, ні Британії, ні Франції "не було діла до нікому невідомого народу українсько-го" [9, с.22-23].

По-друге, надзвичайно важливим фактором, що впливав на визначення місця українського питання у зовнішньополітичних стратегіях країн Антанти (як, зрештою, й Центральних держав), було польське питання, що посідало вагоме місце в тогочасній європейській політиці. Навіть російський царат, незважаючи на ворожість до національних принципів і рухів, неодноразово проголошував необхідність відновити Королівство Польське в межах Росії, сподіваючись таким способом не лише "розв'язати" українське питання, а й зміцнити підґрунтя російської експансії на Захід. В день вступу Росії у війну – 1(14) серпня 1914 р. верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович видав маніфест, що обіцяв об'єднання поляків усіх частин

колишньої Речі Посполитої (в т.ч. Західної Галичини, Познаньщини й Сілезії) під скіпетром російського імператора та надання майбутньому королівству свободи "віри, мови і самоврядування". Поляків закликали до спільної боротьби з німецькою експансією, звертаючись до традицій Грюнвальдської битви 1410 р.

Але водночас, згідно розробленого міністром закордонних справ Росії С.Сазоновим плану, Східна Галичина зі Львовом мала увійти до імперії Романових, не випадково російський генштаб планував завдати головно-го удару саме проти Австро-Угорщини в Галичині, зосередивши влітку 1914 р. на південь від Полісся чотири армії (біля 3/5 наявних сил), з кінцевою метою оволодіти Будапештом і Віднем. У маніфесті Миколи Миколайовича від 5(18) серпня 1914 р. було хоч і пишномовно, але недвозначно сказано: "Як бурхливий потік рве каміння, щоб злитися з морем, так немає сили, яка б зупинила російський народ у його пориванні до об'єднання. Хай не буде більше під'яремної Русі! Надбання Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла і князів Данила і Романа, скинувши ярмо, хай піднесе стяг єдиної, нероздільної і великої Росії... Хай допоможе Господь царственому своєму помазаннику імператорові Миколі Олександровичу всієї Росії завершити справу великого князя Івана Калита" [2, с.30].

За цими словами була конкретна програма, що зводилася до повного знищення всіх виявів українського національного життя в Галичині. Прискореними темпами її почала здійснювати російська окупаційна влада з початку її діяльності, а конкретизував програму новопризначений генерал-губернатором Галичини генерал-лейтенант Г.Бобринський у промові перед представниками Львова. Він заявив, що Східна Галичина і Лемківщина становлять корінну частину єдиної великої Русі; в цих землях автохтонне населення завжди було російським, тому устрій краю повинен бути побудований на російських засадах, з введенням російської мови, закону і порядку.

В Галичині встановили російську адміністрацію, закрили українські періодичні видання, а з другої половини вересня 1914 р., – і українські громадські організації, переслідували українських громадських діячів. Лише за декілька місяців у Львові було здійснено понад 1200 арештів і 1000 обшуків. Значна кількість арештованих, серед них і митрополит Андрей Шептицький, була депортована в Росію, загальна ж кількість депортованих становила понад 12 тис. осіб. Ліквідовували греко-католицькі парафії і насильно запроваджували російські. Відбувалася русифікація освіти, до Львова планували перевести Варшавський російський університет. Із відступом російської армії з Галичини навесні-влітку 1915 р. були пограбовані українські культурні установи, зокрема Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка, вивезені найцінніші колекції з бібліотеки й музею "Народного дому", здійснені нові арешти й депортовано в Сибір українських діячів. Окрім того, з Галичини вивезли понад 700 заручників, а відступ російської армії на схід супроводжувався масовим виселенням людей із Холмщини, Волині й Поділля. Загальну кількість виселених назвати важко; в історичній літературі вона коливається від 3,5 до 6 млн. осіб.

Акт 5 листопада 1916 р., яким польська справа після тривалої перерви перетворилася у гостру міжнародну проблему, і спроби створення сурогату польської державної влади, повністю підлеглої німецькому й австрійському генерал-губернаторам, не визнала, крім Центральних держав, жодна інша країна. Російський уряд у зв'язку з цим заявив протест, а в новорічному наказі по армії і флоту Микола II, торкаючись основних цілей війни, зазначив, що однією з них є "створення вільної Польщі з

усіх трьох її нині розрізнених частин", певна річ, у персональній унії з Росією. До зазначеного протесту приєдналися Париж і Лондон, надавши тим самим самодержавству свободу дій у розв'язанні польського питання.

А незадовго до повалення самодержавства, 14 лютого 1917 р., між Росією й Францією була підписана таємна угода: Париж в обмін на російську допомогу в справі встановлення післявоєнного східного кордону з Німеччиною зобов'язався підтримати Петроград в усьому, що стосуватиметься встановлення після переможного закінчення війни західних кордонів Російської імперії. Таким чином, збереження державної єдності імперії Романових на той час відповідало національним інтересам Антанти, а українське й польське питання на найвищому рівні розглядалися лише як внутрішня справа Петрограда. Росія була надійним (як здавалося) союзником у Першій світовій війні, а після неї мала стати головною противагою відродженню німецького імперіалізму.

Водночас частина французьких можновладців мала на меті створення Великої Польщі як противаги можливій німецькій та російській гегемонії у Європі, а відтак потенційною російсько-німецькою воєнно-політичною союзу. З огляду на це Британія від початку вороже ставилася до територіальних зазіхань поляків, вбачаючи в них загрозу встановлення французького домінування на континенті. Противагою могутній Франції для Лондона й мала стати Росія – "єдина і неподільна" під скіпетром Миколи II – двоюрідного брата (по лінії матері) британського короля Георга V.

Незважаючи на перманентну німецьку загрозу, британцям тоді були ближчі взаємини з Росією, ніж створення форпосту Франції у Центрально-Східній Європі на кшталт Великої Польщі. Переслідуючи в Першій сві-

товій війні власні великодержавні політичні цілі, керівництво країн Антанти і її союзників, на відміну від Центральних держав, залишало розв'язання українського питання загалом поза увагою.

Але об'єктивно українське питання й, відповідно, роль незалежної української державності в структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відбиття в стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними в якості важливого чинника послаблення, а то й розвалу Російської імперії.

1. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Т-во "Знання" України, 1991. – 48 с. 2. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. Т. I. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – 320 с. 3. Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція / Наук. ред. О. Потехін. – К.: Політична думка, 1998. – 548 с. 4. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 264 с. 5. Левандовський В. Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу (за матеріалами західноєвропейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини XIX сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 4. 6. Наше Минувле. – 1918. – Ч. 3. 7. Попик С. Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с. 8. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с. 9. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К.: Юрінком, 1997. – 352 с. 10. L'Est Européen (Paris). – Mai-Juin 1975. – № 141. 11. Seton-Watson H., Seton-Watson Ch. The Making of a New Europe. R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. – Seattle, 1981. 12. Toynbee A.J. The Slav peoples // The Political Quarterly. – 1914. – № 4. 13. Toynbee A.J. The new Europe. Some essays in reconstruction. – London and Toronto: J.M. Dent and sons Ltd., 1915.

Надійшла до редколегії 12.03.09

Н. Сербіна, канд. іст. наук

РЕАЛІЗАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Одним з напрямків державної політики в Україні є гендерна політика. Такий напрям політики є новим для України, але він вже має свою історію становлення. В зв'язку з проголошенням Україною курсу євроінтеграції гендерне питання, що є пріоритетним у Євросоюзі, набуло особливого значення в політичних процесах держави. Особливістю формування державної гендерної політики в Україні є те, що вона будується на основі міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною та регулюється національними нормативно-правовими актами щодо рівності між жінками і чоловіками.

One of the directions of public policy of Ukraine is a gender policy. Such direction of the policy is new for Ukraine, but it has the history of formation. In connection with proclamation the eurointegration course in Ukraine, gender question which is priority in the European Union has taken on special significance in the political processes of the state. The feature of forming public gender policy in Ukraine is that it is built on the basis of the international standard legal acts, ratified by Ukraine and regulated by national standard legal acts relative to equality between women and men.

Вся політична риторика останніх років відставила на інший план дуже важливі проблеми українського суспільства. А тим часом є проблеми вкрай важливі для України. До однієї з таких проблем відноситься глибока демографічна криза.

Українське суспільство має риси європейськості, поваги до прав жінок та гендерного рівноправ'я, але разом з тим до України дійшли й негативні явища, що з'явилися на Заході й активно впроваджуються в наші українські реалії методом сліпого копіювання.

В літературі існує декілька концепцій гендера. Базовим положенням для них є розрізнення понять **стать (sex)** і **гендер (gender)**. **Стать** – це термін, що означає ті анатомо-біологічні особливості людей (в основному – в репродуктивній системі), на основі яких люди визначаються як чоловіки або жінки.

Гендер – це складний соціокультурний конструкт, який відображає відмінності в ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках між чоловічим і жіночим. За такого підходу гендер розуміється як орга-

нізована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, що не тільки характеризує їх спілкування і взаємодію в сім'ї, а і визначає соціальні відносини в основних інституціях суспільства. В багатьох суспільствах жінок і чоловіків не тільки сприймають, але і оцінюють по-різному, обґрунтовуючи це гендерними особливостями та різницею в їх здібностях, відмінностями у розподілі влади між ними.

Гендер конструюється через певну систему соціалізації, розподілу праці, існуючі в суспільстві культурні норми, ролі і стереотипи. Вони в певній мірі визначають психологічні якості, здібності, види діяльності, професії людей в залежності від їх біологічної статі. При цьому гендерні ролі та норми не мають універсального змісту і значно відрізняються в різних суспільствах. У цьому розумінні бути чоловіком або жінкою означає не володіння певними природними якостями, а виконання певної ролі. В сучасних соціальних дослідженнях гендер використовується не як незмінна і універсальна конструкція. Це поняття означає не річ або предмет, не багато речей або

предметів, а комплексне переплетіння стосунків і процесів. Тож, гендер – визначає соціальну стать людини на відміну від біологічної статі, соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, сімейній ролі та репродуктивній поведінці та є одним з базових вимірів соціальної структури суспільства.

Останнім часом одним із напрямків державної політики в Україні стала гендерна політика, що визначає утвердження партнерства статей у визначенні та втіленні політичних цілей і завдань та методів їх досягання в діяльності політичних структур – держави, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань. Такий напрям політики є досить новим для України та має свою історію становлення. Серед передумов формування гендерної політики у нашій державі можна виділити:

- Історичні (поява жіночих організацій, вплив феміністичного руху, Пекінська декларація та інші міжнародні документи, спрямовані на покращення становища жінок у всіх сферах життя).
- Культурні (культ жінки-матері в суспільстві за умов існування патріархального устрою).
- Політичні (поступове збільшення представництва жінок у Верховній Раді, органах місцевого самоврядування).
- Освітні (запровадження навчальних предметів з гендерної освіти в університетах міст Києва, Львова, Одеси та Харкова, створення центрів та лабораторій з гендерних досліджень).
- Демографічні (висока і рання смертність чоловіків, зменшення народжуваності та демографічне старіння населення. Починаючи з 1991 року в Україні спостерігається тенденція до зменшення кількості чоловіків. Різниця становить приблизно 3,5 млн.).
- Медичні (запровадження програми "Планування сім'ї" та програм профілактики зі збереження репродуктивного здоров'я).
- Економічні (жінки мають нижчий рівень економічної активності, нижчий рівень зайнятості, вищий рівень безробіття, зарплата жінок становить 68% заробітної плати чоловіків).
- Соціальні (наси́льство в сім'ї, торгівля людьми).

Україна поступово рухалася до запровадження гендерної політики, намагаючись не просто декларувати рівні права та можливості жінок та чоловіків, а й здійснюючи для цього реальні дії, заходи, поступово крокуючи до змін у законодавстві. Проте перш ніж розглянути існуюче законодавство, варто ознайомитися з тими підходами до гендерної рівності, що існують у різних країнах та мають вплив на законодавчу базу стосовно цього питання.

1. Антидискримінаційна модель припускає, що "Гендерна нерівність є наслідком індивідуальної дискримінації" і може бути ліквідована за допомогою окремого антидискримінаційного закону. Цей підхід є більш поширеним у ліберальних державах через їхній акцент на індивідуальні можливості та невтручання держави.

2. Позитивні дії. Неподільна структура ринку праці містить окремі соціальні групи, такі як жінки та неповнолітні. Система нерівноправної оплати праці та стратифікація, що виникає внаслідок цього, розглядаються швидше як гноблення, а не як дискримінація. Крім прийняття законодавчих змін, модель позитивних дій вимагає зміни системи найму на роботу та просування по службі.

3. Розширення можливостей. Підхід спрямований на покращення становища жінок за межами ринку праці, а також покращення їхнього доступу до ринку праці. Ця модель є основною причиною гендерної нерівності, визначає нижчий або менш відповідальний рівень освітньої підготовки жінок, часті перерви в їхній кар'єрі, а

також обов'язки з ведення домашнього господарства. Для виправлення ситуації вимагається широке державне втручання у такі сфери, як післядипломна освіта, професійна підготовка, надання послуг по догляду за дітьми тощо. Програми у цих сферах найбільш сумісні з соціально-демократичною формою соціальної держави.

4. Співмірна цінність/рівність в оплаті. Підхід спрямований на часткове вирішення проблеми гендерної сегрегації, але не на її повне усунення. Гендерна сегрегація – це зосередження жінок в окремих секторах ринку праці (наприклад, медицині, освіті, діловодстві). Підхід співмірної цінності/рівності впроваджує відповідну грошову компенсацію за роботу в секторах, де зайняті переважно жінки.

5. Заходи проти сексуальних домагань. Держави консервативних і соціал-демократичних форм відстали від ліберальних у вирішенні проблеми сексуальних домагань на робочому місці, оскільки вони сприймаються, насамперед, як форма індивідуальної дискримінації. Феміністичні групи, що активно діють у ліберальних країнах, виявилися надзвичайно ефективними у зміні акцентів публічного дискурсу, а також законодавства в цій сфері. Слід, однак, відзначити, що визначення сексуальних домагань, а також механізми протидії та покарання за них значно відрізняються в різних країнах.

6. Політика, спрямована проти гетеросексизму; гендерне законодавство значно менше регулює такий аспект трудових і позатрудових стосунків, який останнім часом привертає пильну увагу міжнародних організацій, як дискримінацію геїв та лесбіянок на робочому місці та у суспільному житті соціал-демократичні країни підтримують комплексні зміни в законодавстві, що вирішують проблему дискримінації цієї суспільної групи.

7. Залучення чоловіків до досягнення рівної зайнятості через сприяння змінам у розподілі домашньої праці. Цей підхід зазвичай втілюється у регулюванні відпусток по догляду за дитиною. Він вважається суто "гендерним" підходом, який використовується переважно у соціал-демократичних формах соціальної держави.

Україна використовує кілька з перелічених підходів у регулюванні питання рівних прав та можливостей жінок та чоловіків, серед яких позитивні дії, розширення можливостей тощо. Особливістю формування державної гендерної політики в Україні є те, що вона:

1) будується на основі міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною;

2) регулюється національними нормативно-правовими актами щодо рівноправності між жінками і чоловіками.

Таким чином, правове регулювання державної гендерної політики в Україні здійснюється нормативно-правовими актами двох рівнів: наднаціонального та національного. До нормативно-правових актів наднаціонального рівня доцільно віднести:

- загальну декларацію прав людини;
- конвенцію ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок";
- "Декларацію Тисячоліття" ООН;
- Пекінську декларацію та Платформу дій, схвалені Четвертою Всесвітньою конференцією зі становища жінок;
- декларацію про викорінення насильства стосовно жінок;
- конвенцію про рівну винагороду чоловіків та жінок за працю рівної цінності;
- конвенцію про політичні права жінок.

До нормативно-правових актів національного рівня, що врегульовують відносини у сфері державної гендерної політики в Україні, належить, насамперед, Конституція України. Так, рівність прав і свобод людини й грома-

дянина незалежно від статі визначається і гарантується ст. 24 Конституції України, в якій, зокрема, закріплено: "Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, **статі**, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Рівність прав жінок і чоловіків забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям". Принцип гендерної рівності закріплено також у ст. 51 Конституції України: "Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї... Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняється державою".

Керуючись основними положеннями підсумкових документів Пекінської конференції, Верховна Рада України ухвалила:

- засади державної політики України в галузі прав людини;
- Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок;
- концепцію державної сімейної політики;
- Сімейний кодекс України.

Другий рівень, що забезпечує правове регулювання основних процесів і проблем у цій сфері діяльності, виходячи з вищезазначеної концепції визначено як рівень необхідного складу нормативно-правової бази правового регулювання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні. Тому Україна внесла зміни до:

- Кримінального кодексу шляхом запровадження спеціальної статті, що передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми;
- Кодексу про адміністративні правопорушення;
- Цивільного Кодексу;
- Сімейного Кодексу;
- Кодексу законів про працю.
- А також прийнято наступні закони:
- Закон України "Про попередження насильства в сім'ї";
- Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків";
- Закон України "Про зайнятість населення" (передбачено додаткові гарантії щодо зайнятості окремих категорій населення, які потребують соціального захисту і не здатні конкурувати на ринку праці).

До третього рівня нормативно-правових актів, можна віднести:

- Указ Президента України від 25 квітня 2001 р. "Про підвищення соціального статусу жінок в Україні";
- Постанову Кабінету Міністрів від 7 березня 2007 року "Про затвердження державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року";
- Постанову Кабінету Міністрів України № 1834 від 27.12.2006 "Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року";
- Постанову Кабінету Міністрів України № 504 від 12.04.2006 "Про проведення гендерно-правової експертизи".

Отже, основним документом, що регулює гендерну політику держави є Закон "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків". Він визначає наступні поняття:

- рівні права жінок і чоловіків – відсутність обмежень чи привілеїв за ознакою статі;
 - рівні можливості жінок і чоловіків – рівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків;
 - дискримінація за ознакою статі – дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків;
 - позитивні дії – спеціальні тимчасові заходи, спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України;
 - сексуальні домагання – дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування;
 - гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства;
 - гендерно-правова експертиза – аналіз чинного законодавства, проектів нормативно-правових актів, результатом якого є надання висновку щодо їх відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Порядком проведення гендерно-правової експертизи визначає Кабінет Міністрів України, що відповідно до даного закону прийняв Постанову "Про проведення гендерно-правової експертизи", яку має здійснювати Міністерство юстиції України.
- Державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків спрямована на:
- утвердження гендерної рівності;
 - недопущення дискримінації за ознакою статі;
 - застосування позитивних дій;
 - забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень;
 - забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків;
 - підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства;
 - виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері;
 - захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі.
- У законі також зазначено, що не вважаються дискримінацією за ознакою статі:
- спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів та грудного вигодовування дитини;
 - обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом;
 - різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків, передбачена законом;
 - особливі вимоги щодо охорони праці жінок і чоловіків, пов'язані з охороною їх репродуктивного здоров'я;
 - позитивні дії.
- Органами, установами та організаціями, наділеними повноваженнями у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, є:
- Верховна Рада України;

• Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;

• Кабінет Міністрів України;

• спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

• органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, визначені в їх складі уповноважені особи (координатори) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

• об'єднання громадян.

Окремий розділ Закону присвячено:

• забезпеченню рівних виборчих прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації (ст. 11-12);

• забезпеченню рівних можливостей жінок і чоловіків у сфері державної служби та служби в органах місцевого самоврядування (ст. 13);

• у здобутті освіти та професійній підготовці (ст. 14-15), у праці та одержанні винагороди за неї (ст. 16-17), у сфері підприємництва (ст. 18), у соціальній сфері (ст. 21-25).

Варто зазначити, що у статті 17 Закону держава зобов'язує роботодавця не лише створювати умови праці, що дозволяли б жінкам і чоловікам здійснювати трудову діяльність на рівній основі; забезпечувати жінкам і чоловікам можливість суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками; здійснювати рівну оплату праці жінок і чоловіків при однаковій кваліфікації та однакових умовах праці; вживати заходів щодо створення безпечних для життя і здоров'я умов праці; вживати заходів щодо унеможливлення випадків сексуальних домагань, але й забороняє роботодавцям в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, що може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей.

Щодо освіти, то держава встановлює обов'язок навчальних закладів забезпечувати рівні умови для жінок і чоловіків під час вступу до навчальних закладів, оцінки знань, надання грантів, позик студентам, а також підготовку та видання підручників, навчальних посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка. Центральний орган виконавчої влади з питань освіти і науки забезпечує проведення експертизи навчальних програм, підручників та навчальних посібників для навчальних закладів щодо відповідності принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

До навчальних програм вищих навчальних закладів, курсів перепідготовки кадрів включаються дисципліни, які вивчають питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, та факультативне вивчення правових засад гендерної рівності на основі гармонізації національного і міжнародного законодавства.

Законом також передбачається цивільна, адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення законодавства про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Гендерна політика є особливим видом державної діяльності, оскільки повинна бути базовою та враховуватися при формуванні будь-яких інших державних програм та стратегій.

Серед пріоритетних напрямків державних програм щодо подолання гендерної нерівності слід виділити такі:

• утвердження гендерної рівності в українському суспільстві;

• протидія торгівлі людьми;

• підтримка сім'ї (протидія та запобігання насильству в сім'ї).

У 2001 році було розроблено "Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки". "Забезпечення гендерної рівності" було визначено одним з пріоритетних для формування політики держави. В зв'язку з проголошеним курсом євроінтеграції України гендерне питання, що є пріоритетним у Євросоюзі, набуло особливого значення в політичних процесах держави. Згідно цього плану було визначено такі основні напрямки діяльності:

• становище жінок на ринку праці;

• жінка на державній службі;

• жінка і сім'я;

• протидія торгівлі людьми та попередження насильства в сім'ї;

• безпека праці жінок;

• збереження і зміцнення здоров'я жінок і дітей;

• утвердження гендерної рівності і в галузі освіти та науки;

• впровадження гендерної рівності в релігійному середовищі;

• відродження національних традицій українського народу.

Реалізацію плану можна вважати успішною. Проте, слід зауважити, що ця програма торкається лише однієї сторони гендерної політики – а саме, захисту жіночих прав. Усі запропоновані заходи були розв'язанням проблем жінок через надання їм особливих прав, через їх захист. Однак, не можна засуджувати таку модель політики, адже становище жінки в українському суспільстві справді потребує змін, тому такий початок розвитку гендерних програм є достатньо вдалим.

Слідом за цією програмою, в 2006 році Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту разом з іншими центральними органами розробило "Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006 – 2010 роки". Метою програми є утвердження рівних прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації як основного права людини.

Основні заходи програми щодо утвердження гендерної рівності можна розділити на такі групи:

• перегляд існуючого законодавства України;

• гендерно-правова експертиза, перегляд виборчого законодавства, закону України "Про попередження насильства в сім'ї" тощо;

• інформаційна діяльність;

• формування гендерної свідомості суспільства; проведення конференцій; доповідь в ООН; включення до навчальних програм дисциплін з гендерних питань; конкурс наукових робіт; пропагування гендерної рівності в ЗМІ; організація виставки образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва "Жінки України – митці";

• обмін досвідом;

• переклад міжнародних документів; участь у міжнародних конференціях;

• паритетне представництво жінок та чоловіків в державних органах;

• моніторинг виконання чинного гендерного законодавства та експертиза навчальних програм та посібників.

Окрім того варто виокремити деякі заходи програми:

• визначення кількісних та якісних показників оцінки стану утвердження гендерної рівності;

• ініціювання створення при КМУ Міжвідомчої гендерної ради;

• утворення при місцевих органах влади консультативно-дорадницьких органів;

• гендерний аналіз кадрового складу в місцевих органах виконавчої влади;

- аналіз рівня доходів жінок і чоловіків у різних галузях;
- забезпечення гендерної рівності в духовній сфері;
- надання всебічного сприяння релігійним організаціям у реалізації доброчинних проектів.

На відміну від попередньої програми діюча звертає увагу на ситуацію щодо проблем чоловіків. Чоловіче безробіття зростає швидшими темпами, ніж жіноче. Чоловіки йдуть на пенсію на п'ять років пізніше, ніж жінки, хоча тривалість їх життя на 12 років менша. Такі хвороби, як туберкульоз, алкоголізм, наркоманія, і таке явище, як суїцид, панують переважно в чоловічому середовищі. Надзвичайно гострою є проблема збереження репродуктивного здоров'я чоловіків.

Розвивається процес становлення жіночих організацій. Їх представниці залучаються до формування державної політики щодо сім'ї та жінок і впровадження гендерних перетворень у суспільстві, беруть участь у розробці державних програм і проектів.

Фінансування Програми здійснюється центральними та місцевими органами виконавчої влади за рахунок коштів, передбачених їм у державному та місцевих бюджетах на відповідний рік, а також з інших джерел.

Таким чином, загальна концепція гендерної політики в Україні існує. Вона містить як загальні напрямки розвитку політики, так і конкретні рекомендації щодо покращення гендерного питання в державі. Нижче розглянемо інші державні програми, які мають безпосереднє відношення до гендерної політики України.

Торгівля людьми – це один з найскравіших прикладів гендерної дискримінації у сучасному суспільстві. Україна належить до однієї з головних європейських країн-постачальниць жертв торгівлі людьми, особливо жінок та дітей, з метою сексуальної експлуатації.

Основними причинами торгівлі людьми є високий рівень безробіття серед населення, низький рівень доходів населення, брак інформації щодо працевлаштування за кордоном, слабкі закони, недостатнє покарання злочинців, необережність тих, хто стали потерпілими від торгівлі людьми.

7 березня 2007 року Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову про затвердження "Державної програми протидії торгівлі людьми на 2007-2010 роки".

Метою програми є створення умов для протидії торгівлі людьми та пов'язаній з нею злочинній діяльності, підвищення ефективності роботи з виявлення таких злочинів та осіб, що їх учиняють, вирішення питання щодо реінтеграції осіб, які постраждали від торгівлі людьми.

Основними завданнями програми є:

- удосконалення механізму нормативно-правового регулювання;
- проведення роз'яснювальної роботи за допомогою ЗМІ;
- взаємодія правоохоронних органів України та інших держав;
- надання допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми;
- вдосконалення діяльності центрів реабілітації для осіб;
- розроблення механізму психолого-соціальної реабілітації дітей;
- співробітництво з громадськими та міжнародними організаціями і фондами;
- використання міжнародного досвіду із запобігання торгівлі людьми.

Документ поділено на три розділи, в яких можна виділити такі основні напрямки роботи щодо запобігання торгівлі людьми в Україні:

Запобігання торгівлі людьми:

- інформаційна діяльність.

• Інформування населення про всі методи торгівлі людьми та аналіз її діяльності; проведення консультаційної діяльності для осіб групи ризику; інформування громадян, які виїжджають за кордон; проведення семінарів на тему торгівлі людьми; підтримка "гарячих ліній"; видання інформаційних матеріалів.

• соціологічні та кримінологічні дослідження, виявлення осіб груп ризику в окремих регіонах;

• утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань протидії торгівлі людьми;

• адаптація міжнародного досвіду;

• підтримка безробітних, молоді, підприємницької діяльності жінок, зайнятості випускників;

• контроль за діяльністю туристичних фірм, шлюбних агентств; нагляд за школами-інтернатами; здійснення нагляду під час здійснення відпочинку та оздоровчих поїздок дітей за кордон.

Переслідування торговців людьми:

• налагодження міжнародної співпраці, обмін інформацією;

• посилення прикордонного контролю;

• інформаційна діяльність серед працівників внутрішніх органів;

• підготовка ратифікації конвенції ООН про боротьбу з транснаціональною організованою злочинністю.

Захист потерпілих та їх реінтеграція:

• допомога потерпілим у поверненні з-за кордону;

• надання медичної, соціальної та психологічної допомоги;

• створення мережі антикризових центрів;

• залучення міжнародних та благодійних організацій до боротьби з торгівлею людьми;

• проведення міжгалузевих семінарів, круглих столів, конференцій, тренінгів.

Виконання Програми здійснюватиметься центральними та місцевими органами виконавчої влади у межах коштів, передбачених їм у державному та місцевих бюджетах на відповідний рік, а також за рахунок інших джерел.

Обсяг фінансування Програми з державного бюджету становить 1469,7 тис. гривень на рік.

Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту разом з іншими центральними органами виконавчої влади розробило "Державну програму підтримки сім'ї у 2006-2010".

Державна програма підтримки сім'ї включає в себе розділ "Попередження насильства в сім'ї", яким передбачені заходи щодо вдосконалення чинного законодавства у даній сфері.

Значна увага приділена поліпшенню системи санкцій щодо кривдників, запровадженню нових засобів впливу на них, забезпеченню ефективної системи раннього виявлення сімей, у яких здійснюється насильство, організація їх соціального супроводу тощо.

Програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві спрямована не лише на надання допомоги потерпілим та подолання наслідків насильства, а й на роботу з особами, що вчиняють насильство.

1. Аналіз законопроекту № 6074-1 "Про забезпечення рівності прав жінок і чоловіків та рівних можливостей їх реалізації". <http://gender.net.ua>. 2. Бакуменко В.Д. Теоретико-методологічні засади формування державно-управлінських рішень: Дис. д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01. – К., 2001. – 400 с. 3. Болотіна Н.Б. Соціальне законодавство України: Гендерна експертиза / Відп. ред. Т.М.Мельник. – К.: Логос, 2001. – 82 с. 4. Буроменський М.В. Міжнародне право: Гендерна експертиза / Відп. ред. Т.М.Мельник. – К.: Логос, 2001. – 40 с. 5. Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / Відп. ред. Т.М.Мельник. – К.: Логос, 2001. – 80 с. 6. Гендерний аналіз українського суспільства. – К.: ПРООН, 1999. – 293 с. 7. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства. – К.: Укр. ін-т соц. дослідж., 2002. – 121 с. 8. Гендерна політика в світлі євро-

інтеграції України. <http://mvsinfo.gov.ua>. 9. Грицяк Н. В. Правове регулювання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в Україні: стан та шляхи вдосконалення. <http://www.nbuv.gov.ua>. 10. Інформація про стан виконання у 2005 році Національного плану дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки. <http://www.kmu.gov.ua>. 11. Конституція України – Основний Закон суспільства, держави, людини: Наук.-метод. рек. / Кол. авт.: Кер. проф. І.Ф.Надольний. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 224 с. 12. Лаврінчук І.П. Трудове законодавство України: Гендерна експертиза / Відп. ред. Т.М.Мельник. – К.: Логос, 2001. – 70 с. 13. Левченко К.Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: Монографія. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 344 с. 14. Левченко К.Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку: Монографія. – Х.: Вид-во НУВС, 2001. – 348 с. 15. Левченко К.Б. Управління процесами формування гендерної політики в Україні (організаційно-правові аспекти): Автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.07. – Х., 2003. – 35 с. 16. Національний план дій щодо поліпшення становища

жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки: Постанова Кабінету Міністрів України № 479 від 6 трав. 2001 р. // Вісн. держ. служби України. – 2001. – № 2. – С.11-19. 17. Олійник А.С. Конституційне законодавство України: Гендерна експертиза. – К.: Логос, 2001. – 77 с. 18. Ромовська З.В. Коментар до розділу II "Шлюб. Права та обов'язки подружжя" Сімейного кодексу України // Законодавство України: наук.-практ. коментарі. – 2004. – №5. – С.3-13. 19. Утвердження гендерної рівності в українському суспільстві. Департамент комунікацій влади та громадськості Секретаріату Кабінету Міністрів України. <http://www.kmu.gov.ua>. 20. Хомуленко Т., Сергеева Л. Психологічне підґрунтя явища торгівлі жінками (аналіз у контексті гендерної демократії). <http://www.politik.org.ua>. 21. Шеннон фон Шіл. Гендерне законодавство: порівняльний аналіз законів про рівні можливості. <http://www.pdp.org.ua>. 22. Як підвищити рівень усвідомлення проблеми торгівлі людьми? Посібник тренера. Міжнародна організація з міграції. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 17.03.09

Р. Кривонос, канд. політ. наук

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена науковому дослідженню співпраці в міжнародній системі з метою операціоналізації поняття "міжнародної співпраці" для аналізу конкретних політичних явищ і процесів. Розглянуто головні типи координації зовнішньополітичної діяльності держав, а також роль, типи, форми й засоби інституційної підтримки співпраці у міжнародних відносинах. Увага зосереджується на структурі міжнародних режимів як аналітичного засобу дослідження процесів міждержавної співпраці на багатосторонньому рівні. Проаналізована роль міжнародних організацій у процесах формування й підтримання міжнародних режимів.

The article is devoted to the scientific research of cooperation in the international system with an aim to operationalize the abstract concept of "international cooperation" for studying particular political phenomena and processes. The main types of interstate political activities coordination and the place, types, forms and institutional support of international cooperation in international relations are considered. The most attention is paid to the structure of international regimes as an analytical tool for the investigation of interstate cooperation processes at a multilateral level. The role of international organizations in the processes of international regime establishment and maintenance is examined.

Як відомо, головним прикладним завданням дослідження міжнародних відносин є розв'язання проблеми війни та миру. До середини ХХ століття поняття миру було одним з небагатьох, яке визначалося виключно у негативний спосіб: "Мир – це відсутність війни". Проте відомий американський вчений Квінсі Райт модифікував ідею миру як відсутності війни в тлумачення миру як динамічного балансу у міжнародній системі, що включає політичні, соціальні, культурні та технологічні фактори. Будь-яка політична система, на його думку, як всередині держав, так і на міжнародному рівні прагне до відновлення балансу. Війна для К.Райта – це наслідок порушення такого балансу [3. – С. 17].

Так виникло поняття "позитивного миру", остаточно сформульоване норвезьким науковцем Й.Галтунґом 1969 року [18]. Воно передбачає уникнення "структурного насильства" у міжнародній системі, тобто системних примусів, які змушують держави та інших міжнародних акторів конфліктувати між собою. Перехід до позитивного миру передбачає розбудову співпраці між державами у різноманітних сферах.

Проте, на відміну від поняття "міжнародного конфлікту", достатньо розробленого і операціоналізованого як у соціальній науці в цілому, так і в дослідженні міжнародних відносин (свідченням чого є виникнення автономної наукової дисципліни – конфліктології), поняття "міжнародної співпраці" чи "міжнародного співробітництва" опрацьоване набагато слабше.

Тому метою даного дослідження є аналіз поняття "співробітництво" у міжнародних відносинах, його конкретизація та встановлення чіткого співвідношення з іншими науковими категоріями з метою операціоналізації для дослідження конкретних явищ і процесів у політичній сфері.

Для досягнення мети слід розв'язати декілька завдань. По-перше, слід коротко систематизувати сучасне розуміння соціологією міжнародної системи та процесу взаємодії в її рамках міжнародних акторів. По-друге, з'ясувати мотивацію поведінки акторів і вплив на

неї їхніх ціннісних орієнтацій. По-третє, проаналізувати діалектичну дихотомію міжнародного конфлікту і співробітництва як станів міжнародної системи, а також роль довіри у стабілізації відносин між акторами. І, нарешті, розглянути головні види координації зовнішньополітичної діяльності держав, приділивши основну увагу інституційній співпраці та формуванню й розбудові міжнародних режимів.

Отже, людське суспільство можна розглядати як багаторівневу систему, найменшим елементом (таксоном) якої є кожна окрема людина – індивід. Для реалізації власних потреб та інтересів індивіди об'єднуються у різноманітні соціальні групи, найбільшими з яких є держави. На глобальному рівні держави взаємодіють між собою у рамках міжнародної системи, яка є найвищим рівнем людського суспільства.

Соціальна сфера як складова навколишнього світу відзначається певними особливостями свого функціонування, які можна узагальнити наступним чином.

По-перше, соціальна сфера – це складна система взаємодій, яка визначається людською поведінкою, тобто волями конкретних людей, їхніми цілями, свідомими, підсвідомими та навіть несвідомими прагненнями, світоглядом, переконаннями тощо. Адже ще один з найдавніших грецьких філософів Протагор із Абдери (бл. 490 – 420 рр. до н.е.) стверджував, що саме "людина є мірилом усіх речей" [10].

По-друге, суспільство є чимось цілим, що на практиці майже неможливо емпірично розділити на частини з метою аналізу, а отже всі категорії соціальних наук мають абстрактний, аналітичний характер. Тому процеси, які протікають у суспільстві, на практиці не можуть бути відтворені в експериментальних умовах.

По-третє, у соціальній сфері важко, точніше, неможливо відділити об'єкт дослідження від його суб'єкта, адже ми не можемо відділити себе від суспільства, і, образно кажучи, Ньютон тут завжди є частиною того яблука, яке він досліджує. При цьому суб'єкт і об'єкт взаємно впли-

вають один на одного, а тому вже саме накопичення знань про соціальну сферу змінює суспільне життя.

Такі характеристики змушують нас розглядати соціальну сферу не як щось матеріальне, тобто не як певну об'єктивну реальність, яка дається нам в відчуттях і існує незалежно від них [6. – С. 131], а як реальність, що лежить на межі об'єктивного і суб'єктивного, залежить від нашої волі, усвідомлення та розуміння – "об'єктивно-суб'єктивну" реальність.

Об'єктивно-суб'єктивний характер соціальної сфери обумовлює особливості її законів, дія яких є настільки повільною і так погано надається для спостереження, ускладнюючись деталями, що їх зручніше розглядати не як закони, подібні до законів у природничих науках, а як закономірності, дія яких залежить від нашого усвідомлення і, відповідно, використання чи протидії.

Як відомо, міжнародні відносини – це та частина соціальних відносин, яка перетинає межі державних кордонів [14. – С. 51]. Міжнародні відносини формують собою структуру міжнародної системи, поєднуючи між собою в єдине ціле міжнародних акторів – держави й державоподібні утворення, а також міжнародні міжурядові й неурядові організації, транснаціональні корпорації, суспільно-політичні рухи, які охоплюють населення двох і більше держав, нації, які борються за державність тощо.

Це – найвищий, найбільш загальний рівень глобального суспільства, тобто спільноти всіх людей, що населяють Землю, і зв'язків між ними [щодо визначення поняття "суспільство" див. докл. 1. – С. 20].

Міжнародні актори і їх взаємодія є частиною соціальної сфери. Тому в основі їхньої поведінки лежить суб'єктивне усвідомлення конкретним актором (а точніше, тими його внутрішніми суб'єктами, які здійснюють ухвалення політичних рішень) своїх об'єктивних потреб, спричинених його економічною, соціальною, політичною та іншими ситуаціями. Розуміння актором своїх потреб ґрунтується на нормах, цінностях та уявленнях, сформованих його власною історією, ідеологією чи традиціями. А отже, поведінка держав на міжнародній арені цілком підпадає під фундаментальну для соціології теорему У.Томаса, яка стверджує, що суспільна поведінка індивідів та соціальних спільнот визначається їхніми

уявленнями про те, що є для них реальністю. Для них реальним є те, що вони вважають таким [17. – С. 42]. Такий набір норм, цінностей та уявлень формує ідентичність міжнародного актора.

Саме ідентичність міжнародного актора як суспільного суб'єкта, його ідентифікація себе з певними соціальними групами (у міжнародних відносинах така ідентифікація реалізується через приналежність до певних військових союзів, регіональних об'єднань, міжнародних організацій, участь в міжнародних конференціях, конгресах, нарадах та двосторонніх переговорних процесах з іншими акторами) поряд з об'єктивними показниками його силового потенціалу визначають статус гравця у міжнародній системі.

Статус суб'єкта міжнародних відносин детермінує його роль та ролеву поведінку у міжнародних відносинах (характер його політичних дій, їхню інтенсивність, спрямованість на досягнення певних цілей). Пошук актором власного статусу і відповідної цьому статусу ролі у міжнародних відносинах складає зміст його зовнішньополітичної діяльності як суб'єкта міжнародних відносин.

На відміну від індивідів у рамках соціальних груп, відносини міжнародних акторів у міжнародній системі не передбачають значної диференціації та постійної зміни ролей, проте їхній статус може суттєво різнитися за словесними показниками. Як влучно зауважив з цього приводу К.Уолтс, "хоча держави не відрізняються у своїх функціях, проте мають різні можливості" [31. – С. 105].

Зміни ідентичності (які відбуваються постійно внаслідок т.зв. вторинної соціалізації, тобто участі у політичному житті) призводять до змін у політичній поведінці міжнародних акторів. Реагуючи на виклики з міжнародної системи і відповідно вибудовуючи власну поведінку, актори постійно конструюють власну ідентичність.

Як відомо, з точки зору ступеня напруги у взаємодії між міжнародними акторами можна твердити про різні стани міжнародних відносин, зокрема, про стани довіри і ворожості, співпраці і конфлікту, стабільності і нестабільності, миру і війни [14. – С. 52]. Перехід від одного стану до іншого можна уявити, розташувавши їх на координатній прямій, на одному полюсі якої буде знаходитися війна, а на іншому – мир (див. рис. 1).

Рисунок 1. Стани міжнародної системи
війна – нестабільність – конфлікт – ворожість – довіра – співпраця – стабільність – мир

Аналізуючи перехід від одного стану до іншого, можна прийти до висновку, що міжнародна система стає нестабільною, коли відносини співпраці між акторами (зрозуміло, перед усім – державами) перетворюються на відносини конфлікту. З огляду на це, конфлікт і співпраця є визначальними станами міжнародної системи. У науковій літературі існує декілька підходів до цих понять.

Об'єктивістське розуміння міжнародних конфліктів виходить із існування певних об'єктивних інтересів міжнародних акторів, у випадку неможливості одночасної реалізації яких виникає конфлікт. За відомим визначенням К.Дойча, "міждержавні конфлікти є сумішшю збройної боротьби, економічних, наукових та інших змагань, а також політичних дебатів, конкретне співвідношення між якими змінюється у просторі і часі" [цит. за 28. – С. 17]. Такий погляд на конфлікти притаманний, перед усім, дослідникам реалістичного й неореалістичного напрямків у дослідженні міжнародних відносин, зокрема Г.Моргентау [8], К.Уолтсу [31] та іншим.

Суб'єктивістське трактування конфліктів вбачає у них наслідок суб'єктивного сприйняття одних акторів

іншими. Прибічники цього підходу, наприклад, А.Вендт [2, 20], Е.О.Чемпіль [16], Р.Джеперсон [20] і П. Катценштайн [20] розглядають конфлікти як відмінності у поведінці міжнародних акторів, передусім держав, обумовлені їхньою політичною культурою й цінностями, тобто різним розумінням таких понять, як незалежність, самовизначення, кордони, територія тощо [16. – С. 201]. Різниця в інтересах є лише виявом різниці цінностей і світосприйняття. Тому конфлікт, який нібито зачіпає об'єктивне розходження інтересів, може бути перетворений у конфлікт, який матиме позитивний результат для сторін-учасниць за умови такого переосмислення ними взаємного сприйняття, яке б дозволило їм співпрацювати на функціональній основі спільного використання об'єктів суперечки.

Завданням конфлікту автори такої концепції вбачають створення ідентичності суспільств і груп, а також чітке визначення кордонів між ними. Суспільства й інші соціальні одиниці відрізняються щодо інтенсивності конфліктів та вживання у них сили. Як зазначає Й.Галтунг, оскільки не завжди можливо подолати причини конфлікту

тів, тому видається розумним змінити їхній модус – від насильницького до ненасильницьких форм [див. 18].

Очевидно, що обидва підходи віддзеркалюють два діалектично пов'язані між собою атрибути конфлікту. Конфлікти є наслідком політики міжнародних акторів, тобто їхнього прагнення реалізувати власні інтереси за підтримки або попри спротив інших акторів. Інтереси держав мають об'єктивну природу у тому сенсі, що забезпечують їхнє існування та функціонування, і суб'єктивну – у тому сенсі, що вони визначаються на основі суспільних цінностей та преференцій. Тому, на нашу думку, конфлікт є наслідком суб'єктивних підходів міжнародних акторів, зумовлених їхніми об'єктивними потребами.

Інтенсивність конфлікту залежить від його об'єкта й тих цінностей, які його викликають. Конфлікти можуть набувати різноманітних форм, від латентної через кризову до насильницької та збройної [9. – С. 171 – 180]. Як зазначає Г.М.Перепелиця, врегулювання будь-якого конфлікту є складним і довготривалим процесом. Його успіх залежить від сприятливого поєднання багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів, суб'єктивних і об'єктивних умов [9. – С. 64]. Розв'язання конфлікту можливе лише після переходу сторін до співробітництва у взаємовідносинах.

Міжнародне співробітництво не вичерпується лише політичними відносинами між державами, воно розповсюджується на практично усі сфери суспільного життя, які не можуть бути повністю розділені межами державних кордонів, зокрема на економіку, науку, культуру, релігію, спорт та багато інших. У той же час міжнародне співробітництво можна розглядати як певне політичне явище. При цьому увага зосереджується виключно на його політичних аспектах, тобто формі та структурі, й відкидається його конкретне змістове наповнення економічного, культурного чи іншого характеру.

Поняття міжнародного співробітництва відображає такий процес взаємодії міжнародних акторів, у якому домінують спільні пошуки можливостей реалізації інтересів усіх зацікавлених сторін. Співробітництво ґрунтується на наявності довіри у відносинах між партнерами.

Особливе значення, яке надається довірі, пояснюється тим, що довіра є суспільним ресурсом подолання невизначеності у майбутньому. Довіра є припущенням одного міжнародного актора про майбутню поведінку інших акторів у міжнародній системі [30]. Оскільки майбутнє будь-якої соціальної системи, у тому числі й міжнародної, є завжди комплексним, а отже невизначеним, то довіра допомагає редукувати цю комплексність тим, що деякі аспекти майбутнього визначаються на основі попереднього досвіду і тому можуть не братися до уваги політичними акторами при розрахунку можливого ризику. Це дозволяє ефективніше й чіткіше визначити напрямок власних дій і передбачити майбутню ситуацію.

Створення довіри у відносинах міжнародних акторів є завданням конкретних форм міжнародного співробітництва, які включають у себе двосторонню й багатосторонню дипломатію, укладення різного роду союзів та угод, що передбачають взаємну координацію політики акторів.

Співпраця розгортається на двосторонніх й багатосторонніх засадах.

Залежно від засобів здійснення співпраці передбачає координацію зовнішньополітичної діяльності держав, яка може бути двох видів: дискретна та інституційна.

Дискретна координація (або співробітництво типу *ad hoc*) – це узгодження, яке досягається шляхом так званих дискретних (окремих) дій, коли в кожному конкретному випадку держави домовляються самостійно використовувати певні заходи, інструменти, методи для

досягнення належної єдності дій у певній сфері міжнародних відносин.

Інституційна координація – це погодження щодо дій, яке виробляється на засадах міжнародного режиму, тобто з використанням певних ustalених норм, правил, звичаїв та практики, функціональних структур.

За відомим визначенням американського політолога Р.Кеохейна, міжнародні інститути можна розглядати як поєднані між собою набори правил (формальних і неформальних), що виникають у процесі діяльності акторів у міжнародній системі. Вони встановлюють поведінкові ролі для міжнародних акторів, обмежують їхню діяльність і формують очікування щодо поведінки інших [22. – С. 3, 163].

Сукупності пов'язаних з певними проблемами міжнародних інститутів, які відзначаються фундаментальними принципами, нормами, правилами й процедурами ухвалення рішень, за допомогою яких узгоджуються і реалізуються очікування міжнародних акторів, формують міжнародні режими [24].

Об'єктивна необхідність посилення інституційної координації в міжнародних відносинах пояснюється сукупністю вагомих чинників, зокрема, зростаючою кількістю проблем, тривалим періодом узгодження зовнішньої політики держав з використанням дискретної координації, великою кількістю учасників переговорного процесу, що ускладнює досягнення порозуміння між ними, залежністю учасників переговорів та урядових осіб від тиску виборців і громадської думки в кожній країні, високими транзакційними коштами, складністю й дорожнечою інформаційного забезпечення взаємодії [15. – С. 8].

Елементи інституційного регулювання різноманітних сфер світової політики можна поділити на три групи: ідеологія, комунікативні засоби й суспільні процедури, матеріальна форма [13. – С. 162; 19. – С. 177; окремі елементи з переліку можна знайти у праці: 15. – С. 5].

Розглянемо кожну з них на прикладі чотирьох міжнародних режимів з різних сфер міжнародного життя: режим захисту прав і свобод людини, режим нерозповсюдження ядерної зброї, режим захисту жертв військових конфліктів, режим дипломатичних відносин між державами (див. Таблицю 1).

Ідеологія включає в себе елементи світосприйняття, зокрема, концептуальні уявлення міжнародних акторів щодо побудови та функціонування міжнародної системи.

Виходячи з таких концептуальних уявлень, формується усвідомлення державними й недержавними міжнародними акторами необхідності соціального регулювання певної сфери на регіональному чи глобальному рівні. Це відбувається у тому випадку, коли у тій чи іншій площині міжнародного життя виникають неодноразово повторювані проблемні ситуації, до яких належать, наприклад, порушення прав людини взагалі та прав національних і релігійних меншин зокрема, потреба в недопущенні розповсюдження ядерної зброї та технологій чи появи нових ядерних держав, створення можливостей для мирного використання атомної енергії, припинення гонки ядерних озброєнь та ядерне роззброєння, недопущення надмірних страждань військовослужбовців, забезпечення захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, підтримання офіційних відносин між державами, участь держав у міжнародному спілкуванні.

Отже, виникає питання про необхідність створення певного інституціалізованого режиму, який би жорстко встановлював відповідну систему соціальних цінностей, норм, порядків, процедур і зразків поведінки у відповід-

них площинах міжнародного життя, а також систему санкцій за їх порушення.

Усвідомлення наявних проблем дозволяє формувати ще один важливий елемент світосприйняття – набір певних цінностей, які визначають мету створення відповідного міжнародного режиму.

"Цінності" є поняттям, запозиченим із соціології. У міжнародних відносинах воно означає концепції міжнародних акторів щодо бажаного для них стану міжнародної системи. Це – критерії, які кладуться в основу при виборі або визначенні цілей акторів. Наявність спільних цінностей пов'язує міжнародних акторів у ціннісні співтовариства, які на формальному рівні іноді реалізуються у формі міжнародних організацій. Скажімо, ООН [12], НАТО, ЄС та низка інших організацій визначають себе передусім як об'єднання держав на основі спільних цінностей. Як правило, такі цінності містяться у міжнародно-правових документах, проте їх джерелом може бути також міжнародний звичай чи навіть просто традиція.

Спираючись на цінності, відбувається індукція принципів та інших норм і зразків поведінки. Принципи є найсильнішими нормами, які визначають поведінку міжнародних акторів та їх зовнішньополітичні стратегії з метою досягнення тих цілей, що детермінуються цінностями. Самі ж норми можна охарактеризувати як генералізовані правила, за якими діють міжнародні актори. Вони передбачають ті засоби, які, з погляду міжнародних акторів, є дозволеними і відповідними для досягнення поставлених цілей. Тобто, якщо принципи є уявленнями міжнародних акторів, що пов'язують між собою у причинно-наслідковий ланцюжок розуміння ними політичної реальності та визначення власних цілей, то норми регулюють співвідношення цих цілей і засобів їх досягнення при плануванні й проведенні політичних акцій.

Кожен міжнародний актор, виходячи з принципів і норм, генерує для себе моделі та зразки поведінки, придатні для використання у конкретних ситуаціях. При цьому відбувається постійне співставлення ідеального і реального, бажаного та дійсного. Оскільки в цих парах категорій осмислення реальності існує нездоланна прірва (ідеали ніколи не відповідають цілковито реальності, а бажане рідко повною мірою стає дійсним, на що вказував ще Платон), моделі й зразки поведінки стають свого роду містком між проблемними ситуаціями реальності, яка постійно змінюється, і порівняно стабільнішим світосприйняттям міжнародного актора.

Пошук оптимального співвідношення часто характеризується як пошук акторами "найменшого зла", хоча точніше його можна охарактеризувати як максимально повне досягнення власних цілей за рахунок оптимального використання власних політичних ресурсів. Кожна нова проблемна ситуація вимагає випрацювання нових зразків і моделей поведінки. Скажімо, захист прав і свобод людини спирається на принципи гуманності, рівноправ'я та самовизначення народів, мирного залягнення міжнародних суперечок і конфліктів, утримання від насилля, терору, війни. Дипломатичні відносини будуються на принципах суверенної рівності держав, взаємного невтручання у внутрішні справи та нормах, які закріплюють статус, організацію, а також діяльність державних органів й певного кола осіб, уповноважених від імені держави здійснювати дипломатичні функції, регулюють роботу дипломатичних представництв, визначають їхні привілеї та імунітети, а також привілеї й імунітети їхнього персоналу, класи й ранги голів місій, порядок призначення та відкликання голів і членів дипломатичних представництв. Обов'язковою умовою при

цьому (фактично, зразком поведінки) є взаємне визнання, тобто т.зв. визнання де-юре.

Принципи, норми і зразки поведінки можуть бути неформальними або мати формалізований характер. Вони санкціонують сукупність установок та орієнтацій як для міжнародних акторів в цілому, так і для суб'єктів, що до них належать. Як приклади подібних орієнтацій можна навести механізми обміну інформацією й відповідей на запити, що стосуються прав людини та вільних контактів між людьми, які склалися в рамках ОБСЄ для площини захисту прав людини; відмову сторін від обстрілу санітарних установ противника у конкретному конфлікті в рамках міжнародного режиму захисту жертв військових конфліктів; дипломатичні привілеї й імунітети, різні форми листування й переговорів у дипломатичних відносинах між державами. Важливу частину установок і орієнтацій міжнародних акторів складають інструменти та методи зовнішньополітичної діяльності, якими ті здійснюють вплив на окремі процеси у міжнародних відносинах.

Комунікативні засоби й суспільні процедури включають в себе, по-перше, символічні культурні ознаки, які у максимально концентрованій формі передають уявлення про легітимну поведінку в певних ситуаціях, що виникають у міжнародних відносинах, наприклад, використання білого прапора парламентарера у збройних конфліктах або прапора й герба своєї держави на будинку представництва та засобах пересування його глави у дипломатичних відносинах тощо; по-друге, систему санкцій у випадку девіантної (тобто такої, що відхиляється від встановлених норм) поведінки міжнародних акторів чи їхніх суб'єктів. Спектр санкцій включає в себе широкий перелік заходів від слабодієвих, як, скажімо, осуд з боку громадської думки, до достатньо впливових, до яких, зокрема, належать розрив дипломатичних відносин чи міжнародні санкції економічного та військового характеру, діяльність міжнародних трибуналів з воєнних злочинів тощо.

Матеріальна форма функціонування міжнародних режимів у гуманітарній площині включає в себе, по-перше, самих відповідних міжнародних акторів. Зрозуміло, що, насамперед, це – держави, а також їхні внутрішні суб'єкти – міністерства, відомства, їхні підрозділи та інші інституції, скажімо, збройні сили, органи безпеки, внутрішніх справ тощо. Окрім того, до міжнародних суб'єктів, як вже йшлося, належать міжнародні міжурядові і неурядові організації, транснаціональні корпорації, суспільно-політичні рухи, які охоплюють населення двох і більше держав, нації, які борються за державність тощо. Кожен з цих учасників має досить складну внутрішню структуру, окремі елементи якої також можуть ставати частиною матеріальної форми певного міжнародного режиму.

Міжурядові організації беруть активну участь у формуванні міжнародних режимів і є формальними об'єднаннями держав, наділеними спеціалізованою або універсальною компетенцією. Складаючись з окремих держав, вони одночасно виступають як колективні актори, що діють цілеспрямовано [22. – С. 3 – 5]. Головна функція організацій у міжнародній системі полягає у формулюванні спільних цілей держав-членів і визначенні засобів для їх досягнення. Крім того, як зауважує В.С.Бруз, вони відіграють роль своєрідних банків інформації з певних проблемних питань та сприяють створенню єдиних стандартів в окремих галузях міжнародного співробітництва [11. – С. 6].

Міжнародні міжурядові організації творять норми, правила і процедури взаємодії держав й сліdkують за їх

дотриманням [див. докладніше 27]. Як приклад можна навести підготовлений у рамках Комітету із роззброєння та схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 р. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї*, відкритий пізніше до підписання у Вашингтоні, Лондоні та Москві. Він набув чинності 5 березня 1970 р. та являв собою важливий крок у сфері контролю над озброєннями [4].

У рамках організації діяльність її членів регулюється шляхом створення системи норм, правил і порядків дій (алгоритмів), які формують певну інституційну структуру. Створенням інституційної структури діяльність країн-членів організації та її персоналу чітко, але у той же час достатньо гнучко спрямовується на досягнення цілей і завдань організації. Структура організації впливає й регулює як діяльність її членів, скеровану на виконання певних завдань, так і їхню взаємодію між собою. Структура дозволяє системно поєднати між собою окремі довготривалі індивідуальні дії акторів, якими досягається певний спільний результат.

При цьому спільні цінності, що знаходять вияв у статуті організації, дозволяють акторам успішно взаємодіяти у її рамках попри відмінності їхніх інтересів. Норми включають у себе найважливіші правила поведінки держав-учасниць: визнання статуту організації, визначення своїх прав та обов'язків. Ролеві очікування визначають в організації розподіл функцій і компетенцій між її членами. Роль держави-учасниці організації передбачає, що вона, як мінімум, публічно визнає чи хоча б не заперечує цілі організації, але в жодному разі не відкидає і не поборює їх своєю політикою.

Ставши членом організації, держава тим самим реалізує своє право делегувати їй частину власного суверенітету у певній сфері або сферах, а також приймає на себе низку зобов'язань, передбачених статутом або рішеннями керівних органів організації, наприклад, зобов'язується сплачувати певну частку її бюджету. Крім того, вимагається бажання країни-учасниці діяти для досягнення мети організації.

Сенсом створення міжнародних організацій є те, що організація може очікувати з боку кожної держави-учасниці готовності активно діяти у відповідності до рішень своїх керівних органів замість того, щоб кожного разу домагатися такої діяльності від кожної окремої країни й окремо мотивувати своїх членів. Це робить можливим швидке планування та реалізацію складних багатоаспектних заходів для досягнення спільних цілей держав-членів, чого не можна досягти простою координацією політики окремих країн або іншими способами.

Країни-члени організації не підпорядковують їй усю свою політику, а передають певну частину свого суверенітету у дуже вузькій сфері. При цьому виникає функціонально спеціалізоване переплетіння політики членів організації з її інституційною структурою. Інституційна структура організації створює неначе рамки, своєрідні канали, межі, в яких може реалізовуватися зовнішня політика країн-учасниць.

Завдяки створенню в рамках організації загальних й конкретних правил поведінки, певною мірою ліквідуються розбіжності між політичними цілями і можливостями окремих країн (наприклад, країни Бенілюкс досить ефективно реалізують свої зовнішньополітичні інтереси у рамках ЄС, чого вони ніколи не могли б досягнути поодиночі) та затушовуються преференції одних держав щодо

інших (згадаймо, наприклад, що саме членство в НАТО утримувало Грецію і Туреччину від військової конфронтації у другій половині XX століття) [25. – С. 29 – 38].

Наявність міжнародних міжурядових організацій дозволяє зменшити непрозорість, багатозначність, хаотичність дій акторів і, відповідно, сформувати чіткі лінії їхньої діяльності та їхні зв'язки між собою, а також докладно визначити очікувані результати. Лише створення відповідної спеціалізованої міжнародної організації дозволяє ефективно й надійно підтримувати той чи інший міжнародний режим на довготривалій основі.

На відміну від міжнародних міжурядових організацій, інституційна структура яких є джерелом міжнародних режимів у міжнародних відносинах, оскільки вона нормативним чином визначає і регулює поведінку держав, інституційна структура міжнародних неурядових організацій не може здійснювати цих функцій в силу відсутності у них відповідної компетенції.

Тому міжнародні неурядові організації можуть виступати лише в ролі співрегулятора того чи іншого міжнародного режиму. Наприклад, "Міжнародна амністія", здійснюючи моніторинг прав людини в різних країнах світу, сприяє функціонуванню міжнародного режиму захисту прав людини, але не створює його. Те саме стосується міжнародної організації "Грінпіс" в екологічній сфері тощо.

Учасниками окремих міжнародних режимів можуть бути нації, що борються за власну державність (наприклад, араби-палестинці у якості окремого суб'єкта беруть участь у формуванні режиму близькосхідного врегулювання), громадсько-політичні рухи, які перетинають межі державних кордонів (наприклад, гуманітарна діяльність Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця) та навіть, інколи, транснаціональні корпорації (ТНК).

По-друге, до матеріальної форми міжнародного режиму належить його функціональна структура, тобто система ролей і статусів, яких можуть набувати й виконувати міжнародні актори та їхні внутрішні суб'єкти. Формування такої структури спирається на ролеві уявлення – очікування, які визначають інтерсуб'єктивні сподівання одних міжнародних акторів щодо поведінки інших у кожній конкретній ситуації.

У рамках міжнародних організацій функціональна структура закріплюється на формальному рівні шляхом створення системи їхніх органів – вищих (асамблеї, конференції, сесії, загальні збори учасників), виконавчих (ради, комісії, директорати, виконавчі комітети), адміністративних (секретаріати) та допоміжних (комітети, комісії, суди, арбітражі, трибунали тощо) [15. – С. 44 – 45].

До ролей міжнародних акторів і їхніх внутрішніх суб'єктів належать, скажімо, ролі держави-суб'єкта або держави-порушниці міжнародних угод, міжнародної міждержавної організації як творця міжнародно-правових норм чи міжнародної недержавної організації як спостерігача за їхнім виконанням, державного службовця-порушника міжнародно-правових норм чи громадянина-жертви їх порушення, конкретної особи-спостерігача від імені держави чи міжнародної організації.

І, нарешті, по-третє, до матеріальної форми міжнародних режимів належать т.зв. матеріально-утилітарні цінності, тобто майно міжнародних акторів та їхніх суб'єктів, наприклад, майно міжнародних організацій, приміщення й майно дипломатичних представництв, майно збройних сил тощо.

Таблиця 1. Приклади міжнародних режимів

МІЖНАРОДНІ РЕЖИМИ			
Режим захисту прав і свобод людини	Режим нерозповсюдження ядерної зброї	Режим захисту жертв військових конфліктів	Режим дипломатичних відносин між державами
1. ІДЕОЛОГІЯ			
1.1. Інтуїтивне усвідомлення необхідності регулювання			
Потреба в захисті природних та позитивних людських прав Боротьба зі злочинами проти людства і людяності	Недопущення розповсюдження ядерної зброї та технологій, появи нових ядерних держав Створення можливостей для мирного використання атомної енергії Припинення гонки ядерних озброєнь, ядерне роззброєння	Недопущення надмірних страждань військовослужбовців Захист цивільного населення під час збройних конфліктів	Підтримання офіційних відносин між державами відповідно до норм міжнародного права та практики зовнішніх зносин, участь держав у міжнародному спілкуванні
1.2. Набір цінностей			
Загальна декларація прав та свобод людини від 1948 р. Заключний Акт Наради з Безпеки і Співробітництва у Європі в Гельсінкі 1975 р. Паризька Хартія для нової Європи від 1990 р.	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., підготовлений у рамках Комітету із роззброєння, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12.06.1968; відкритий до підписання 01.07.1968 у Вашингтоні, Лондоні та Москві; набув чинності 5.03.1970 Лісабонський протокол до Договору між США та СРСР про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 (СНО-1) від 23.05.1992	Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайного озброєння, які можуть вважатись такими, що спричиняють надмірні пошкодження або мають невибіркову дію, та три протоколи до неї 1980 р. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.	Міжнародні звичаї та традиції Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. Конвенція про спеціальні місії 1969 р. Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р.
1.3. Принципи та інші норми й зразки поведінки			
Принцип гуманності Принцип рівноправ'я і самовизначення народів Принцип мирного залагодження міжнародних суперечок і конфліктів Принцип дотримання прав і основних свобод людини Принцип утримання від насилля, терору, війни	Зупинення розповсюдження ядерної зброї шляхом здійснення міжнародного контролю Право усіх держав-учасниць розвивати дослідження, виробництво та використання ядерної енергії у мирних цілях, без дискримінації Сприяння якнайширшому обміну устаткуванням, матеріалами, науковою та технічною інформацією у галузі атомної енергетики Жорстке закріплення за державами одного з двох можливих статусів – ядерного чи без'ядерного Гарантії безпеки з боку ядерних держав без'ядерним на випадок можливого застосування проти них ядерної зброї або можливої загрози застосування такої зброї	Принцип гуманності Принцип неприпустимості дискримінації Принцип відповідальності держав та індивідів за порушення законів і звичаїв війни, заборона застосування зброї, що не має вибіркової дії Принцип розмежування воєнних та цивільних об'єктів, принцип захисту довкілля, принцип захисту прав комбатантів та некомбатантів Принцип недоторканості комбатантів, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях Принцип недоторканості некомбатантів Принцип ненападу на цивільне населення Принцип обмеження воєнного нападу за об'єктами (лат. <i>ratione loci</i>)	Принцип суверенної рівності держав Принцип невтручання у внутрішні справи держав Норми, які закріплюють статус, організацію, а також діяльність державних органів і певного кола осіб, уповноважених від імені держави здійснювати дипломатичні функції Норми, які регулюють основні функції дипломатичних представництв, визначають їхні привілеї та імунітети, а також привілеї та імунітети їхнього персоналу, класи і ранги голів місії, порядок призначення і відкликання голів та членів дипломатичних представництв Взаємне визнання (т.зв. визнання де-юре)

Продовження табл. 1

МІЖНАРОДНІ РЕЖИМИ			
Режим захисту прав і свобод людини	Режим нерозповсюдження ядерної зброї	Режим захисту жертв військових конфліктів	Режим дипломатичних відносин між державами
1.4. Сукупність установок та орієнтацій			
Механізми обміну інформацією й відповіддей на запити, що стосуються прав людини та вільних контактів між людьми	Ядерні держави зобов'язуються не передавати будь-якій іншій державі ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також безпосередній або опосередкований контроль над такою зброєю; ніяким чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або набуття в інший спосіб ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю чи вибуховими пристроями. Без'ядерні держави зобов'язуються не приймати від будь-кого ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над ними прямо чи опосередковано; не виробляти і не набувати якимось іншим шляхом ядерну зброю, не домагатися і не приймати будь-якої допомоги у її виробництві, прийняти гарантії щодо усіх вихідних матеріалів, та матеріалів, що розщеплюються і підписати відповідні угоди з Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ).	Відмова від обстрілу санітарних установ противника у конкретному конфлікті	Акредитування дипломатичного представництва Дипломатичні привілеї й імунітети Дипломатичне листування Дипломатичні переговори Принципи організації і проведення міжнародних конференцій Функції церемоніального (протокольного) характеру Діяльність дипломатичних представництв
2. Комунікаційні засоби та суспільні процедури			
2.1. Символічні культурні ознаки			
Твори мистецтва, наприклад, статуя Свободи в Нью-Йорку (скульптор Ф. О.Бартольд), інженерний дизайн Г.Ейфель, 1886р.)	Знак "Небезпека радіоактивного випромінювання" Емблема "Голубка миру" (П.Пікассо)	Білий прапор парламентарів Емблема Червоного Хреста і Червоного півмісяця	Право використовувати на будинку представництва та засобах пересування його глави прапор і герб своєї держави Дипломатичні картки
2.2. Система санкцій у випадку девіантної поведінки			
Осуд з боку громадської думки Міжнародні санкції (як правило, економічного чи дипломатичного характеру) Судове переслідування посадових осіб	Осуд з боку громадської думки Міжнародні санкції економічного та військового характеру	Осуд з боку громадської думки Міжнародні санкції економічного характеру Судове переслідування посадових осіб Покарання військових злочинців	Висилка дипломатичних представників держави-порушниці Відізвання власних дипломатичних представників із держави-порушниці Розрив дипломатичних відносин Збройний конфлікт
3. Матеріальна форма функціонування			
3.1. Міжнародні актори			
Держави та їхні органи, зокрема правоохоронні Міжнародні міжурядові організації, зокрема ООН, ОБСЄ, Рада Європи тощо Міжнародні неурядові організації, зокрема "Міжнародна амністія", "Human Rights Watch" тощо	Держави та їхні органи, зокрема збройні сили Міжнародні міжурядові організації, зокрема ООН, Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)	Держави та їхні органи, зокрема збройні сили Міжнародні міжурядові організації та інші міжнародні інституції, зокрема ООН, ОБСЄ, Рада Європи, Міжнародні військові трибунали тощо Міжнародні неурядові організації, зокрема Організація Червоного Хреста й Червоного Півмісяця, "Human Rights Watch" тощо Нації, що борються за державність	Держави та їхні органи зовнішніх зносин (відповідні відомства та дипломатичні представництва, а також їхній персонал) Міжнародні міжурядові організації, при яких держави можуть мати представництва постійного характеру

Закінчення табл. 1

МІЖНАРОДНІ РЕЖИМИ			
Режим захисту прав і свобод людини	Режим нерозповсюдження ядерної зброї	Режим захисту жертв військових конфліктів	Режим дипломатичних відносин між державами
3.2. Система ролей та статусів (функціональна структура)			
Держава-суб'єкт міжнародних угод	Ядерна держава-суб'єкт ДНЯЗ (статус ядерних отри-мали держави, які здійснили ядерне випробування до 01.01.1967 – Велика Британія, Китай, Російська Федерація, США і Франція)	Держава-суб'єкт міжнародних угод	Держава-суб'єкт міжнародних угод
Держава-порушниця міжнародних угод	Без'ядерна держава-суб'єкт ДНЯЗ	Держава-порушниця міжнародних угод	Держава-порушниця міжнародних угод
Міжнародна міжурядова організація як творець міжнародно-правових норм	Ядерна держава-несуб'єкт ДНЯЗ (фактично ядерна держава після проведення випробувань ядерної зброї, такими є Ізраїль, Індія і Пакистан)	Міжнародна міжурядова організація як спостерігач за дотриманням міжнародно-правових норм	Дипломатичні ранги та дипломатичні класи співробітників дипломатичних представництв
Міжнародна неурядова організація як спостерігач за дотриманням міжнародно-правових норм	Держава-порушниця ДНЯЗ (наприклад, Іран)	Командувач збройним формуванням держави, яка бере участь у конфлікті	Міжнародна організація як суб'єкт дипломатичних відносин
Державний службовець-порушник міжнародно-правових норм	Міжнародна міжурядова організація як творець міжнародно-правових норм (ООН)	Командувач збройним формуванням, яке бере участь у миротворчих заходах	
Громадянин-жертва порушення міжнародно-правових норм	Міжнародна міжурядова організація як спостерігач за дотриманням міжнародно-правових норм (МАГАТЕ)	Командувач партизанським загonom	
Спостерігач від імені держави чи міжнародної організації			
3.3. Матеріально-утилітарні цінності			
Майно внутрішньо-державних суб'єктів	Майно внутрішньо-державних суб'єктів, зокрема, збройних сил	Майно внутрішньо-державних суб'єктів	Майно внутрішньо-державних суб'єктів
Майно міжнародних організацій	Майно міжнародних організацій	Майно міжнародних організацій	Приміщення і інше майно дипломатичних представництв
		Майно військових з'єднань, які надаються державами для миротворчих місій	Майно міжнародних організацій

Оскільки серед політологів не сформувалася єдина думка про характер і сутність міжнародних відносин, вони по-різному пояснюють вплив міжнародних інститутів на світову політику. За вдалим формулюванням А.Вендта [2. – С. 49], неореалісти (К.Уолтс, Р.Гілпін, К.Кіндерман, Дж.Гріко, Дж.Міршаймер) визначають структуру міжнародної системи як розподіл матеріальних можливостей, неоліберали (так А.Вендт називає неоінституціоналізм, напрям, до якого належать, скажімо, Дж.Най і Р.Кеохейн) – як сукупність можливостей, інтересів та інститутів, а прибічники соціального конструктивізму (сам А.Вендт, а також, скажімо, П. Катценштайн, Д.Ламсдейн) – як загальні ідеї.

Тому неореалісти вважають, що міжнародні інститути практично позбавлені впливу й лише віддзеркалюють наявне співвідношення сил. Неоінституціоналісти ж, навпаки, виходять із того, що інститути можуть рішучим чином впливати на поведінку держав. Вони також вірять, що анархія, яка панує у міжнародній системі, може бути зменшена шляхом інституційної кооперації.

Для неореалістів домінуючими в міжнародній системі є інтереси окремих держав. Неоінституціоналісти, навпаки, аргументують, що міжнародні інститути можуть змушувати держави жертвувати власними інтересами на користь кооперації. Згідно з їхньою моделлю міжнародних відносин, здобутки від кооперації у рамках інституційних правил та норм є більшими, ніж від кон-

фронтації, тому держави добровільно, без зовнішнього примусу, приймають принципи, норми й правила, встановлені у рамках міжнародних режимів.

У такий спосіб міжнародні інститути полегшують координацію політики між державами і зменшують вірогідність конкуренції за сфери впливу, шкідливої для усіх сторін. З цього випливає твердження, що вони стоять на службі державних інтересів [23. – С. 1–7], а держави можуть добровільно віддавати свій суверенітет на користь кооперативного розв'язання проблем, не жертвуючи при цьому власними інтересами. Цей погляд об'єднує неоінституціоналізм і неореалізм у комбінацію, яку відомий американський дослідник Ч.Кеглі називає неоідеалізмом [21. – С. 149–150]. Тобто, саме міжнародна кооперація стає тим пунктом, де стирається кордон між двома напрямками у теорії міжнародних відносин [26. – С. 5].

Конструктивістський підхід, на нашу думку, є не чим іншим, як спробою поєднати традиційну для реалізму проблематику державних інтересів, їх визначення й реалізації (іншими словами – цілей та засобів) із неоінституціоналістськими концепціями, які вважають ці інтереси похідними від цінностей, принципів та норм, що визначають функціонування міжнародної системи. Цей підхід на методологічному рівні намагається, фактично, перекинути міст між цими двома великими парадигмами.

Таким чином, підводячи підсумки дослідження, можна стверджувати, що міжнародна співпраця є невід'ємною частиною світової політики.

1. Особливості соціальної сфери та її об'єктивно-суб'єктивний характер призводять до того, що в основі поведінки міжнародних акторів лежить суб'єктивне усвідомлення ними (а точніше, їхнім політичним керівництвом чи тими внутрішніми суб'єктами, які здійснюють ухвалення політичних рішень) своїх об'єктивних потреб, зумовлених власними економічною, соціальною, політичною і іншими ситуаціями та власною ідентичністю. Пошук актором власного статусу, який визначається приналежністю до певних альянсів, регіональних об'єднань, міжнародних організацій, участю в міжнародних конференціях, конгресах, нарадах та двосторонніх переговорах процесів з іншими акторами, а також ролі у міжнародних відносинах, відповідної цьому статусу, і формує його зовнішньополітичну діяльність як суб'єкта міжнародних відносин. Зміни ідентичності призводять до змін у політичній поведінці міжнародних акторів.

2. Участь у міжнародній політиці передбачає співпрацю держав на двосторонніх та багатосторонніх засадах. Багатостороннє співробітництво здійснюється через дискретну (одноразову) та інституційну (у рамках міжнародних режимів) координацію зовнішньополітичної діяльності держав. Формування міжнародних режимів дозволяє забезпечити достатньо ефективне розв'язання тих проблем, які виникають в різних сферах внутрішньодержавного й міжнародного життя.

3. Категорія міжнародних інститутів є тим пунктом, у якому сходяться три провідні на даний час теоретичні підходи до дослідження міжнародних відносин – неореалізм, неінституціоналізм і соціальний конструктивізм. Їх об'єднує твердження про те, що саме інститути є основою і, одночасно, продуктом кооперативних й інтеграційних процесів. Тому мережа міжнародних режимів, які складаються з міжнародних інститутів, визначає поведінку окремих акторів у міжнародній системі. Адже процеси взаємодії міжнародних акторів відбуваються у рамках, створених міжнародними інститутами.

4. Міжнародні режими впливають на поведінку міжнародних акторів, але не визначають цілей та стратегій останніх. Режими діють там, де дії міжнародних акторів повторюються у рамках певних постійних процесів. Тому вони є стабілізуючою частиною структури міжнародної системи. У той же час міжнародні актори не обов'язково обмежуються діями у рамках існуючих міжнародних інститутів. Прагнення міжнародних акторів отримати додаткові здобутки поза межами, встановленими інститутами, поліпшити свої позиції у міжнародній системі, змінити правила, норми й процедури на свою користь є нормальним для більшості із них. Проте такі намагання неминуче ведуть до наростання конфліктів у рамках міжнародної системи та зменшення її стабільності. Оскільки все це є не що інше, як міжнародні інститути, то приходимо до висновку, що конфлікти у рамках міжнародної системи можна розглядати як прагнення окремих держав чи їх груп вийти за рамки міжнародних інститутів або змінити ті норми, правила, конвенції та режими, які регулюють функціонування міжнародної системи. У наявній літературі таке прагнення пов'язується з діями держав-челенджерів, тобто тих держав, чий економічний потенціал наближається до рівня потенціалу провідних держав світу, але які не мають достатнього політичного і військового впливу, щоб змі-

нити взаємовідносини у системі [28. – С. 7]. Головним способом системної стабілізації й запобігання конфліктам стає створення розгалуженої та визнаної максимальною кількістю акторів системи міжнародних інституцій. Адже відносні здобутки (relative gains) країн від співробітництва будуть зменшуватися зі зростанням кількості акторів, що беруть участь в кооперації [22. – С. 88]. Тому, як справедливо стверджує німецький дослідник Д.Зенгхаас [29. – С. 203–213], чим тіснішою є політично-інституційна мережа кооперації, тим меншу роль у політиці держав відіграють класичні засоби політики безпеки, зокрема військові [29. – С. 205].

1. Андрущенко В.П., Лопасєва Т.Д. Духовні основи політики // Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С.Дзюбка, К.М.Левківського. – К.: Вища школа, 1998. – С. 315 – 363.
2. Вендт А. Четыре социологии международных политики // Международные отношения: социологические подходы / Рук. авт. колл. проф. П.А.Цыганков. – М.: Гардарики, 1998. – С. 48 – 90.
3. Демократичне врядування і культура миру: Навчально-методичний комплекс / Автори: В.П.Крижанівський, В.І.Головченко, М.С.Дорошко, Н.Ф.Сербіна, Р.А.Кривонос. – К.: ІМВ, 2006. – 327 с.
4. Галака С.П. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.1. – С. 407-408.
5. Кеохейн Р.О., Най мол. Д.С. Реалізм і взаємозалежність // Теорія міжнародних відносин: Хрестоматія / А.А.Субботін, М.С.Каменецький. – К.: ІМВ, 2005. – С. 58 – 68.
6. Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм // Полное собр. соч. – 5 изд. – Т. 18. – М.: Изд-во полит. литературы, 1973. – 325 с.
7. Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Кобза, 2003. – 528 с.
8. Моргентау Г. Реалістична теорія міжнародної політики // Теорія міжнародних відносин: Хрестоматія / А.А.Субботін, М.С.Каменецький. – К.: ІМВ, 2005. – С. 39 – 46.
9. Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье (причина, прогноз развития и проблемы урегулирования). – К.: Стилюс, 2001. – 148 с.
10. Протагор // Советский энциклопедический словарь / Глав. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 1067.
11. Спеціалізовані установи системи ООН: Навч. посібник / В.С.Бруз, В.М.Грабажей, В.О.Єфімов та ін; за ред. В.С.Бруза. – К.: Либідь, 1995. – 116 с.
12. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. – Нью-Йорк: ООН. Департамент Общественной Информации, 1989. – 112 с.
13. Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. корпорация "Логос", 1996. – 360 с.
14. Цыганков П.А. Международные отношения. – М.: Новая школа, 1996. – 320 с.
15. Гордеева Т. Міжнародні організації: Навч. посібник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2001. – 340 с.
16. Czempel E.O. Weltpolitik im Umbruch. Das internationale System nach dem Ende des Ost-West-Konflikts. – München: Beck, 1991. – 350 S.
17. Feldmann K. Soziologie kompakt. Eine Einführung. – Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000. – 250 S.
18. Galtung J.A. A Structural Theory of Aggression // Journal of Peace Research. – 1964. – Nr. 2. – P. 98 – 99.
19. Horton P., Hunt C. Sociology. – Sydney, 1976. – 250 p.
20. Jepperson R.L., Wendt A., Katzenstein P.J. Norms, Identity, and Culture in National Security // The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics / Ed. P.J.Katzenstein. – N.Y.: Columbia University Press, 1996. – P. 8 – 23.
21. Kegley Ch.W., Jr. Cold War Myths and the New International Realities: Reconsidering Theoretical Premises // Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 1993. – Vol. 22. – № 2. – S. 149 – 150.
22. Keohane R. International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory. – Boulder; San-Francisco; London: Routledge, 1989. – 250 p.
23. Keohane R., Nye J.S., Hoffmann S. After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe, 1989 – 1991. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1993. – 152 p.
24. Krasner S.D. International Regimes. – Ithaca: Ithaca Univ. Press, 1983. – 250 p.
25. Luhman N. Funktionen und Folgen Formaler Organisation. – Berlin: Propyläen, 1987. – 580 S.
26. Mearsheimer J.J. The False Promise of International Institutions // International Security. – 1994/95. – Nr. 3. – P. 5 – 49.
27. Ruggie J.G. Multilateralism. The Anatomy of an Institution // Multilateralism Matters. The Theory and Praxis of an Institutional Form / Ed. by J.G.Ruggie. – New York, NY: Columbia UP. – P. 3 – 47.
28. Rümmer H.O. Konflikt und Konfliktanalyse // AIK-Tekste. – 1997. – Nr. 3. – Strausberg: AIK. – 35 S.
29. Senghaas D. Die politische Konversion Europas. Friedenspolitische Überlegungen an der Schwelle der neunziger Jahre / Friedensbericht. – Frankfurt / M.: HSKF, 1991. – S. 203 – 213.
30. Sztompka P. Vertrauen: die fehlende Ressource in der postkommunistischen Gesellschaft / B.Nedelmann (Hrsg.); unter Mitarb. von T.Koepf // Politische Institutionen im Wandel. – Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. – 1995. – Sonderheft 35. – S. 255 – 276.
31. Waltz K.N. Theory of International Politics. – Reading, Mass.: Brook, 1979. – 750 p.

Надійшла до редколегії 05.03.09

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ РЕГІОНАЛІЗМУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

В статті йдеться про особливості методологічних та концептуальних підходів у дослідженнях міжнародних відносин до феномену регіоналізму, який набув широкого розповсюдження в останні десятиліття, в умовах постбіполярності. Розглянуто основні концепції регіоналізму та їх еволюцію.

Article deals with methodology and concepts that IR science applies to the studies of the phenomenon of regionalism as it emerges under post-bipolar international order. Major approaches to the study of regionalism are highlighted.

Феномен регіоналізму проявляється в багатьох сферах міжнародних відносин. Багатозначність концепцій регіоналізму пов'язана із численними факторами, що його визначають, із різними за природою, динамікою та спрямуванням процесами, які впливають на організацію регіонального простору, зі специфічними механізмами об'єднання зусиль різними міжнародними акторами в межах систем міжнародних відносин. Широкий спектр визначень регіоналізму також пов'язаний зі значними відмінностями у реалізації цього феномена в різних частинах світу: у плануванні, реалізації й навіть ініціативі проєктів із розбудови міжнародних регіональних інститутів та режимів тощо.

Фактично шлях до визначення природи регіоналізму та його місця між іншими тенденціями глобального розвитку розпочинається ще з перших спроб концептуалізації регіонотворення. Спочатку до того часу вивчення регіону як суспільного явища фактично збігалось з дослідженням природної регіональної структури світу, але все частіше дослідники намагалися окреслити параметри власно регіоналізму, наголошуючи на визначальному впливі природних параметрів на долю світових регіонів, через їх усвідомлення та перетворення в повсякденному житті людей, на матеріальному виявленні взаємодії людини та природи, нарешті, на можливості відкриття регіональних структур внаслідок цілеспрямованої дослідницької діяльності [1].

Міжнародні регіони та регіональні системи займають помітне місце у структурі міжнародних відносин, впливаючи на їх характер фактично на всіх рівнях – від глобального до національного. Сам факт існування високого рівня взаємодії між міжнародними акторами в межах певного географічного простору зумовлює сприйняття відповідного регіону як згуртованого, а іноді й консолідованого учасника міжнародних зв'язків. Дії окремих регіональних систем, що спрямовані на формування і проведення спільної позиції у внутрішніх процесах у відповідних міжнародних регіонах, а інколи й у світовому просторі дозволяють стверджувати, що міжнародні регіони та регіональні системи в сучасному світі виступають як окремі міжнародні актори.

У методологічному плані, по відношенню до відповідних міжнародних процесів, що розгортаються на регіональному рівні світової системи та спрямовані на консолідацію певного географічного простору, міжнародні регіони та регіональні системи виступають як базові категорії й основні елементи аналізу. Їх роль залишається творчою та значущою при аналізі регіональних процесів у дослідженнях місця і ролі регіональних утворень, а також у дослідженнях природи та динаміки процесів побудови цих регіональних утворень, тобто, до дослідження власне феномену регіоналізму в міжнародних відносинах.

У постбіполярному світі основними аспектами дослідження регіоналізму стали його співвідношення із глобалізацією та місце міжнародних регіонів у глобалізованому світі. Глобалізація з її нівелюванням значення національних кордонів фактично сприяла активізації

дискусій щодо регіоналізму, оскільки територіальний у своїй основі, але пов'язаний з усвідомленими чинниками консолідації свого простору, феномен безумовно за глобалізації набуває нової ролі в організації національного та транснаціонального просторів.

Для неореалізму також є характерним погляд на регіон ззовні, як на специфічний комплекс у системі міжнародних відносин. Регіональні комплекси розглядаються як форма колективної відповіді регіональних держав на зовнішній вплив. Головним мотивом формування регіонів неореалісти вважають безпековий, який є, відповідно, найсуттєвішою формою організації регіонального простору. Слід сказати, що з позицій неореалізму процес організації регіонального простору відбувається за принципами, подібними до формування військових союзів, за винятком долучення територіального чинника (тобто, союзи формуються в обмеженому географічному просторі з держав, що до нього належать). Держави залишаються головним актором регіоналізації і для неореалістів, а сама регіоналізація розглядається як виключно процес формування регіонів внаслідок спільних дій держав. Тому з-поміж факторів регіоналізації важливе місце займають мотиви, що визначаються внутрішніми процесами та проблемами держав. Як зазначає Б. Бузан, "група відносно слабких держав створює безпековий режим, тому що усвідомлює, що таке об'єднання зміцнюватиме внутрішню стабільність їх режимів, у той час як конфлікт між ними послаблюватиме їх внутрішню політичну та соціальну структуру" [2]. Економічні та торговельні блоки в цілому розглядаються неореалістами за тією ж схемою формування або режиму безпеки задля внутрішньої стабілізації, або блоку задля зміцнення своїх позицій у протистоянні із зовнішніми (у цьому випадку економічними) загрозами.

Одним із найважливіших здобутків неореалізму в концептуалізації регіоналізму є концепція регіональних комплексів безпеки, уперше запроваджена Б. Бузаном. Він зазначав, що "аналіз проблем безпеки обмежується переважно дослідженням перебільшеної у своєму значенні ролі великих держав у глобальній системі та вивченням не менш гіпертрофованої поміж пріоритетів безпеки динаміки внутрішніх процесів окремої держави" [3]. Концепція регіональних комплексів безпеки мала на меті подолати концептуальну вузькість досліджень безпеки й запропонувати новий, комплексний підхід, який залишатиметься у своїй проєкції подій міжнародним, не нехтуватиме менш помітними, але не менш важливими факторами впливу на міжнародні відносини. Для аналізу регіональних систем неореалісти вважають ключовими дві категорії:

- балансу сил,
- переплетіння дружніх і ворожих відносин у регіоні.

Для функціоналізму проєкти регіоналізації обов'язково мають функціональний характер. Функціональна теорія регіонального співробітництва та регіональної інтеграції розроблялася у тісному зв'язку з європейськими регіональними проєктами, що обумовлювало її зв'язок із практикою європейської інтеграції. Так, Д. Міт-

рані стверджував, що для регіональних проектів зайвим та неефективним є запровадження програм інтеграції, надмірних за глибиною консолідації регіонального простору. Адже небезпека для суверенітету держав, які ще не готові до поступок у цьому питанні, буде для регіоналізації контрпродуктивною [4]. Отже, еволюція регіональних проектів відбувається поступово, від концентрації співробітництва навколо технічних та основних функціональних завдань на початковому етапі, із поступовим розширенням сфер функціональної співпраці, але за умови конкретності всіх запропонованих проектів співпраці. За такого підходу мінімальними є як матеріальні, так і політичні витрати на підтримання регіонального проекту, а його результати відповідають готовності держав до консолідації простору.

Процес розбудови функціональних зв'язків між державами регіону передбачає розвиток інституційної структури, яка буде доволі гнучкою та відповідатиме потребам співробітництва. Це також передбачає розділення структур за функціональним чинником й обмеження у створенні універсальних структур та надбудов у процесі організації регіонального простору. Неофункціоналізм поставив під сумнів основну тезу функціоналізму щодо можливості розділення політичної та економічної сфер регіоналізації. Е. Хаас зазначав, що "технічна сфера співробітництва в регіоні стала технічною лише за відповідним політичним рішенням" [5] держав, що залучені до регіональної співпраці. Для неофункціоналістів політичні процеси були визначальними не для співробітництва, а для його організації, отже, і для оформлення регіоналізації [6]. Крім того, неофункціоналісти розглядають регіональні міждержавні інститути як механізм подальшої консолідації регіонального простору, оскільки вони є важливим інструментом у подоланні розбіжностей та вирішенні криз, а також у координації проектів регіоналізації окремих держав і їх узгодження у загальному проекті організації спільного регіонального простору [7].

Інституціоналізм виходить із припущення, що природна анархічність міжнародної системи може бути виправлена за допомогою сильних та ефективних міжнародних інститутів, які виступатимуть каркасом для організації регіонального простору. Вони вважають, що зростання взаємозалежності в регіональних просторах між державами й іншими міжнародними акторами призводить до виникнення потреби у регіональному співробітництві та створення регіональних інститутів і режимів. Інститути є важливою ланкою регіоналізації, оскільки вони сприяють інтенсифікації взаємодії між міжнародними акторами, збільшують рівень прозорості та передбачуваності цих взаємодій і зменшують матеріальні та політичні витрати на їх підтримання. Визначальним чинником регіоналізації є внутрішні процеси в державі. Інституціоналісти пояснюють формування транснаціональних регіонів внутрішніми процесами в державах, що беруть у них участь, та взаємовідносинами між різними рівнями управління всередині держав (центральною, регіональними і муніципальними). Лише потреба у розвитку держави, усвідомлена та узгоджена всередині держави, та відсутність загроз з боку майбутньої регіональної структури сприятимуть активізації держав як суб'єкта регіоналізації [8]. Однак регіоналізація може бути прискорена завдяки створенню регіональних інститутів та запровадженню регіональних режимів для активізації міждержавної взаємодії у регіональному просторі [9].

Постмодерністський підхід трактує регіоналізм як вид соціальної рефлексії, що відштовхується від домінуючих на певний момент (і здатних до видозмінення

під впливом взаємної адаптації) уявлень -про ідентичність і почуття територіальної спільності. У межах постмодерністського підходу регіоналізм трактується не тільки як конструйоване, але і як уявлене явище, що не може бути відірваним від соціально-політичного контексту. Рушійними силами регіоналізації виступають не тільки держави, але й неурядові актори (економічні "групи інтересів", громадські організації, політичні партії тощо).

Багато дослідників-постмодерністів взагалі вважали регіон і регіональну культуру застарілими та позбавленими практичного значення поняттями, які мають значення лише в методологічному сенсі для історичних досліджень, або в символічному сенсі, для атрибутування явищ або суспільних груп. Вони наполягали, що запровадження нових засобів транспорту, зв'язку та глобальних засобів масової інформації призвели до розриву зв'язку між соціальним та фізичним просторами. Мейровіц зазначав, що "оскільки простір та доступ до інформації перестали бути пов'язані між собою, моделі поведінки та цінності, пов'язані із певним місцем і територіальною ідентичністю відходять на другий план" [10].

Оскільки організація регіонального простору тісно переплітається із проектами регіональної інтеграції, то слід також згадати й теорії регіональної інтеграції зпоміж спроб теоретичного осмислення регіоналізму. Джерелом економічної просторової інтеграції визначається потреба в обміні товарами й інвестиціями для забезпечення замкнутого комплексу виробництва та споживання в межах певного регіону [11]. Регіональна інтеграція спрямована на усунення економічних меж між економіками регіональних держав, тобто, усунення будь-яких перешкод на шляху вільного переміщення товарів, послуг і факторів виробництва, а також інформаційних потоків.

Перші параметри визначають фактичну інтеграцію, або інтеграцію негативну, коли відбувається зближення, але не злиття держав. У цьому вимірі регіональна інтеграція фактично виступає проявом регіоналізму, оскільки вона не змінює номінальну конфігурацію регіонального простору, а перетворює його функціональний простір. Останні дві групи параметрів визначають інтеграцію де-юре, поступове злиття економічних та політичних систем держав, або, за визначенням Я. Тінбергена, "позитивну інтеграцію". Негативна інтеграція означає реальну економічну інтеграцію, інструментами якої є торгівля та інвестиції. Вона передбачає усунення дискримінації у сфері економічних правил і здійснення співробітництва в межах двосторонніх угод. Позитивна інтеграція передбачає перехід до створення наднаціональних інститутів та запровадження спільних механізмів прийняття рішень [12]. За своєю природою обидві форми регіональної інтеграції пов'язані з регіоналізмом.

Інтеграція розвитку розглядає регіональну інтеграцію як процес, спрямований на започаткування механізмів, здатних забезпечити ефективне та швидке зростання економіки, а також зміцнити соціальну сферу перш за все в регіонах третього світу. Метою регіоналізації в таких відсталіх регіонах, коли учасниками регіоналізації є слаборозвинені держави, виступає структурна трансформація всієї системи взаємодій у регіоні, що є передумовою модернізації держав регіону, стимулювання зростання продуктивності праці, збільшення обсягів інвестицій тощо [13]. Оскільки власні економічні та суспільні механізми в таких державах надзвичайно слабкі, то залишати розвиток ані всередині держави, ані в регіональному співробітництві виключно на механізми саморегуляції в умовах ринку неприпустимо, а для гарантії успішності планів розвитку необхідно умовою є створення наднаціональних інститутів уже на

початковому етапі регіональної інтеграції, а не на останньому, після досягнення консолідації простору. Для цих держав такі механізми виконуватимуть функцію регуляторів у процесі розвитку, яку не зможуть виконати самі держави через свою слабкість.

Нарешті, саме поміж теоріями інтеграції з'явилася концепція *відкритого регіоналізму*, одна з основних у сучасних дослідженнях процесів регіональної організації. Концепція спирається на класичні теорії інтеграції та неокласичні економічні теорії. Її сутність полягає в тому, що проекти регіоналізації мають бути керовані ринковими механізмами й бути екстравертними. У міжнародних регіональних комплексах рівень протекціонізму має бути мінімальним, а сам регіоналізм має узгоджуватися з потребами глобалізації та інтернаціоналізації світової економіки [14].

Відкритий регіоналізм передбачає скерування спільної політики суб'єктів регіоналізації на усунення перешкод на шляху вільної торгівлі в регіоні, що також не мають змінюватися у бік збільшення зовнішні тарифні бар'єри регіону із світовою економікою [15]. Отже, регіоналізм узгоджується із мультилатералізмом. Регіоналізм є відкритим у тому сенсі, що має стати складовою процесів глобальної лібералізації. Для інститутів, що створюються у процесі регіоналізації, також є неприпустимою практика обмеження кола членів, тобто вступ до інститутів повинен бути відкритим для всіх бажаючих, а умови членства мають недискримінаційний характер. Фактично регіоналізм сам перетворюється на політику забезпечення багатосторонніми засобами на регіональному рівні просунення проекту глобалізації та включення у глобалізований світ усіх регіональних держав. Внаслідок цього для концепції відкритого регіоналізму характерне прагнення уникати створення міждержавних або наддержавних інститутів, а лише започаткування системи регіональних домовленостей, "правил гри", які також узгоджуються із завданнями глобалізації. Відкритий регіоналізм часто визначають ще і як "м'який регіоналізм", тобто регіоналізм, для якого нехарактерні жорсткі регіональні інституційні структури.

Нарешті, у ролі самостійного теоретичного напрямку у дослідженні регіоналізму виділяють підхід із концептуальних позицій нового регіоналізму. Спираючись на методологію критичної теорії, новий регіоналізм як методологічний підхід прагне проаналізувати регіоналізм комплексно, одразу в площинах державних та недержавних взаємодій між міжнародними, субнаціональними та транснаціональними акторами. Водночас, на відміну від теорій інтеграції, новий регіоналізм аналізує і традиційні раціональні перспективи трансформації міжнародних відносин. Концепція нового регіоналізму є "важливим розвитком інтеграційної теорії, ... яка позбавлена недоліків інших аналогічних теорій, пов'язаних з недостатнім вивченням ролі силових взаємодій між державами та нездатністю пояснити структурні перетворення міжнародних відносин. ... Концепція нового регіоналізму досліджує сучасні форми транснаціонального співробітництва та транскордонних зв'язків за допомогою порівняльних, історичних і мультидисциплінарних підходів" [16].

Складна картина наукових розвідок міжнародного регіоналізму та еволюція підходів до його дослідження свідчать про складність самого явища, про його комплексний та багатовимірний характер. Фактично, регіоналізм не тільки є предметом міждисциплінарних досліджень, але й у політичному процесі виступає як поліфункціональне загальносистемне явище. Регіоналізм проявляється фактично в усіх площинах функціонування системи міжнародних відносин, внаслідок чого сам відчуває на собі вплив усіх провідних тенденцій транс-

формації цієї системи. Зв'язок та взаємний вплив регіоналізму й інших тенденцій у системі призводять до видозмінення регіоналізму, його модернізації та адаптації до нового стану системи. Більшість тенденцій, що безпосередньо здійснюють вплив на регіоналізм і, у свою чергу, відчувають на собі вплив регіоналізму, стосуються принципів і шляхів організації світового простору чи його фрагментів.

Отже, регіоналізм став сприйматися як загальна тенденція світового розвитку, яка охоплює різні феномени суспільного життя та може проявлятися в різних організаційних формах. Регіоналізм проявляється як специфічний феномен в усіх суспільних процесах як усередині держави, так і в міжнародних відносинах. Співвідношення між цими двома планами не можна визначити однозначно. З одного боку, міжнародний регіоналізм за своєю природою є похідним від регіоналізму, який спостерігається у внутрішніх процесах у державі; зберігається й певна подібність чинників організації регіонального простору у внутрішньому в державі регіоналізму та у регіоналізмі міжнародному. Більше того, за рахунок залучення різних субнаціональних акторів до проектів регіоналізації, що мають транснаціональний характер, внутрішні процеси регіоналізації безпосередньо пов'язані з міжнародним регіоналізмом.

З іншого боку, у міжнародних відносинах регіоналізм виступає в дещо відмінному від внутрішнього плану середовищі, яке накладає певні обмеження на його прояви, але водночас й обмежує поширення деяких характерних для регіоналізму всередині держави процесів. У міжнародному регіоналізмі значно більшою мірою збережено перевагу держави у формуванні та реалізації проектів регіоналізації, що пов'язано із природою міжнародних відносин. Також міжнародний регіоналізм завдяки нижчому рівню імперативності не так часто набуває конфронтаційного характеру, як це трапляється всередині держави. Як наслідок, проекти міжнародної регіоналізації переважно виступають як конструктивні; навіть деструктивні прояви регіоналізму в міжнародних відносинах розгортаються на тлі високого рівня контролю за процесами з боку регіональних акторів, що забезпечує високий ступінь передбачуваності процесів міжнародної регіоналізації як за наслідками для міжнародної системи, так і за наслідками для кожної окремої держави, що бере участь у регіоналізації.

На нашу думку, є цілком слушним виокремлення й усього міжнародного регіоналізму як окремої, самостійної наукової концепції, зв'язок у якій залежить не тільки від характеру організації регіонального простору, але й від самого факту актуалізації тенденції регіонотворення в просторі міжнародних відносин, що самі є специфічною суспільною системою. Поширення процесів регіональної організації та зростання ролі регіонів у міжнародних відносинах призвели до значної активізації досліджень проблем регіоналізму й дослідниками міжнародних відносин. Різні наукові школи, що вивчають міжнародні відносини, по-різному трактують феномен регіоналізму. З позицій політичного реалізму міжнародна система традиційно сприймається як споконвічно анархічна, у якій визначальну роль відіграють егоїстичні інтереси держав. Внаслідок цього регіоналізм може бути наслідком необхідності зміцнення чиїхось геополітичних позицій ("імперська" форма регіоналізації), спроб збалансувати вплив конкуруючої держави (регіональний баланс сил) або створення системи колективних відносин для захисту загальних економічних інтересів (гегемоністична стабільність).

1. Livingstone D.N. The Geographical Tradition. — Oxford, 1993. — P. 264–266; Huntington E. The Character of Races, as Influenced by

Physical Environment. Natural Selection and Historical Development. – N.-Y., 1924; Vidal de la Blache P. Principles of Human Geography. – London, 1926; Sauer C.O. Land and Life: A Selection from the Writings of Carl Ortwin Sauer. – Berkeley, 1963. 2. Buzan B. People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. – Sussex, 1991. – P. 289. 3. Buzan B. A Framework for Regional Security Analysis // Case Studies of Regional Conflicts and Conflict Resolution / Ed. by Ohlsson L. – Goeteborg, 1989. – P. 2. 4. Mitrany D. A Working Peace System. – Chicago, 1966. 5. Haas E.B. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957. – Stanford, 1958. 6. Nye J. Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization. – Boston, 1987. – P. 51. 7. Hurrell A. Regionalism in Theoretical Perspective // Regionalism in World Politics / Ed. by L. Fawcett and A. Hurrell. – Oxford, 1995. – P. 59. 8. Keohane R.O. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. – Princeton, 1984. 9. Grugel T. And Hout W. Regionalism Across the North-South Divide: Stage Strategies. – London,

1999. 10. Meyrowitz J. No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior. – N.-Y., 1985. – P. 148. 11. Wachter A. and S. Pieter. Trajectories of Regions and Spatial Integration in the World-System // Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. – 2005. – Vol. 96, № 2. – P. 163. 12. Tinbergen J. International Economic Integration. – London, 1954. – P. 122. 13. Haarlov J. Regional Cooperation in Southern Africa. Central Elements of the SADC Venture. – Copenhagen, 1988. – P. 23; Robson P. The Economics of International Integration. – London, 1997. – P. 268-295. 14. Bergsten C.F. APEC and World Trade: A Force for Worldwide Liberalization // Foreign Affairs. – 1994. – Vol. 73, № 3; Cable V. and Henderson D. Trade Blocks & The Future of Regional Integration. – London, 1994. 15. Cable V. and Henderson D. Trade Blocks & The Future of Regional Integration. – London, 1994. – P. 8. 16. Mittelman J. Rethinking the New Regionalism in Context of Globalization // Globalism and New Regionalism / Ed. by B. Hettne, A. Inotai and O. Sunkel. – London, 1999. – P. 25-26.

Надійшла до редколегії 24.03.09

М. Капітоненко, канд. політ. наук

ДИНАМІКА МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ: ПЕРЕРОЗПОДІЛ СИЛОВИХ РЕСУРСІВ

У статті розглянуто основні положення теорії перерозподілу сили, критично оцінено методологічні засади, наведено приклади її застосування. Визначено сильні та слабкі місця теорії у порівнянні із іншими двома системними теоріями, пов'язаними із концепцією сили – гегемоністичної стабільності та силової рівноваги. Наведено оцінки сучасних світових політичних процесів з позиції теорії перерозподілу сили.

The key elements of the power transition theory are presented in the article. Methodological assumptions are critically assessed, examples of theory application are given. Theory's pros and cons are examined, compared to other systemic level theories – hegemonic stability theory and balance of power theory. Current world political processes are studied through power transition theory implications.

На відміну від "вічних", за словами Генрі Пальмерстона, інтересів Великої Британії, конфігурація розподілу силових ресурсів в міжнародній системі постійно змінюється. Динаміка, якої набували міжнародні відносини внаслідок процесів "перетікання" силових можливостей, й до сьогодні здебільшого залишається поза увагою основних теорій міжнародних відносин системного рівня дослідження. А між тим переважно статичний характер теорій балансу сил та гегемоністичної стабільності стає на заваді адекватному поясненню бурхливих політичних процесів сучасності. Як перша, так і друга спрямовують увагу дослідників на "миттєву" конфігурацію силових можливостей, фіксуючи наявність дисбалансів та оцінюючи їх можливі наслідки. Між тим, будь-яке співвідношення сил є тимчасовим. І часто вирішального значення для аналізу політичних процесів набуває не стільки наявність чи відсутність силових переваг, скільки те, як вони змінюються.

Для оцінки того, що відбувається у світі з точки зору швидкої зміни співвідношення сил часто використовують теорію перерозподілу сили (power transition theory), розроблену достатньо давно (у 1950- роках). Основні положення її найповніше викладено в роботі А. Органські та Дж. Куглера "Хроніка війни" [1]. Сьогоднішня популярність цієї теорії пов'язана із неготовністю провідних її конкурентів переконливо пояснити, що саме означає для майбутнього світу завершення "холодної війни"; і як впливатимуть на світову політику процеси змін, що тривають по її закінченню. Визначальною рисою теорії є увага до двостороннього (більшою мірою) та системного (меншою мірою) рівнів дослідження. Вона пов'язана із теорією силової рівноваги, а також виступає основою для теоретичних конструкцій неореалістів.

Теорія перерозподілу сили пояснює як природа системних трансформацій, пов'язаних із перетіканням силових ресурсів, впливає на конфліктогенність міжнародних відносин. Основну увагу спрямовано на великі держави: взаємодію їхніх силових потенціалів, передумови виникнення війн та вплив силових процесів на структуру міжнародної системи. Теорію в цілому розроблено в рамках політичного реалізму, однак деякі її положення суттєво розходяться із реалістичними догмами. Наприклад, теорія перерозподілу сили фактично

ставить під сумнів анархічність міжнародної системи, вводячи натомість складну ієрархію держав, в якій великі держави-бенефіціанти виступають своєрідним колективним регулятором міжнародних відносин.

Між великими державами неможливо довго підтримувати силову рівновагу. Співвідношення сил між ними постійно змінюється під впливом різного роду трансформацій, з яких найважливішою є процес індустріалізації. На думку А. Органські, силовий потенціал держави визначається, за великим рахунком, кількістю її населення та рівнем технічного/технологічного розвитку. Якщо перший параметр змінюється повільно, то останній здатен швидко надавати або позбавляти держав відносних переваг, підвищуючи або знижуючи їх у світовій ієрархії. Успішний процес індустріалізації перетворює слабких на сильних, а сильні держави – на великі. Так було свого часу із Великою Британією, Німеччиною, Японією, США та Радянським Союзом. Звичайно, сьогодні замість "індустріалізації" доцільно вести мову про цілий комплекс внутрішніх трансформацій, що можуть підсилити сучасну державу, який включає, поміж іншого, технологічні здобутки, здатність залучати інвестиції, збільшення конкурентноздатності національної економіки та ін. Внутрішній розвиток сприяє посиленню держави на міжнародній арені, що із часом призводить до набуття можливості кинути виклик державам, що підтримують status quo.

А. Органські визначає status quo як становище міжнародної системи, коли "...могутня держава намагається встановити систему відносин із меншими державами, яку можна назвати "порядком", оскільки відносини стабілізуються...сформовано звичайні принципи щодо того, як мають протікати відносини... певні держави визнані в якості лідерів...наявні правила дипломатії та навіть правила ведення війни" [2]. Як бачимо, таке визначення стану status quo є близьким до розуміння стабільності в дусі здійснення гегемонії. Різниця полягає в тому, що status quo, на відміну від гегемонії, *конструюється* основними акторами. Гегемон же часто стає заручником свого статусу, який, в свою чергу, визначається структурними особливостями розвитку міжнародних відносин. За його наявності у міжнародній системі коло

держав-бенефіціантів визначається майже "автоматично", включаючи самого гегемона та його союзників.

Після окреслення основних принципів світопорядку держави-бенефіціанти займаються його підтримкою, попереджаючи системно-небезпечні конфлікти, виробляючи процедури розв'язання протиріч, караючи "непокірних" тощо. Основні положення *status quo* закріплюються у міжнародних угодах або ж мають неофіційний характер.

Поеднання концепції сили й *status quo* є основою теорії перерозподілу сили. За їх допомогою описуються стани стабільності міжнародних систем; пояснюються закономірності політичних процесів; розкриваються причини конфліктів та співпраці між державами. Необхідною умовою змін в міжнародній системі є "перетікання" сили (як атрибуту) від одних акторів до інших. Особливу увагу слід звернути на те, що такий перерозподіл відбувається не внаслідок зменшення абсолютних показників могутності держав (наприклад, тих, що зазнали поразки у війні); але внаслідок змін співвідношення сил між ними в результаті стрімкого внутрішнього розвитку.

Посилення одних та послаблення інших міжнародних акторів – процес, що завжди триває. Оскільки в рамках теорії перерозподілу сили всі держави поділяються на прихильників та противників збереження *status quo*, особливо небезпечними для всієї системи міжнародних відносин є ситуації, коли їхні силові можливості стають приблизно рівними. Силовий паритет, за логікою невизначеності, провокує агресивну зовнішню політику. Держави, які знаходяться у стані приблизної рівноваги сил, ніколи не знають напевне можливих наслідків протистояння між собою (на відміну від держав, силові потенціали яких відчутно різняться). Це часто підштовхує їх до авантюрних дій, а якщо врахувати властиву державам схильність переоцінювати власні ресурси, стимул до агресивної зовнішньої політики в умовах силовой рівноваги стає достатньо сильним.

Це швидко призводить до масштабних війн, які не можуть бути стримані ані економічною взаємозалежністю, ані міжнародно-правовими інструментами. Приміром, Перша світова війна з таких позицій пояснюється поляризацією міжнародної системи внаслідок створення двох жорстких блоків та швидким вирівнюванням їхніх сукупних силових можливостей. Екстраполяція такого сценарію на умови сучасного світу дає підстави для песимістичних прогнозів глобальних катаклізмів внаслідок ерозії американської гегемонії та посилення тих держав, які прагнуть порушити існуючий *status quo*.

В рамках теорії перерозподілу сили міжнародний порядок залежить від розподілу силових можливостей та рівня задоволення основних потреб великих держав. Ніяке незадоволення середніх та малих не може змінити стану речей – для зміни *status quo* потрібно спочатку накопичити достатню кількість "сили", здійснивши "якісний стрибок" у внутрішньому розвитку. Такі внутрішні зміни стають результатом соціальних, демографічних та економічних перетворень. Чим швидшими є такі перетворення і чим швидше відбувається перерозподіл силових можливостей, тим більш ймовірно є масштабна війна. І навпаки, повільніше зростання держави-претендента на статус гегемона залишає більше шансів на мирне врегулювання політичних протиріч, які виникають.

За логікою теорії перерозподілу сили, зменшення відриву держави-гегемона від основного суперника провокує збільшення ймовірності масштабної війни, оскільки обидві сприймають ситуацію як життєво-небезпечну. Небезпека для гегемона полягає у наблизненні перспективи втратити власний статус та політичні ресурси, пов'язані із ним; входячи із цього раціональною відповіддю часто стає превентивний напад. Небез-

пека для суперника гегемона полягає саме у можливості стати цілком превентивного удару за найменш сприятливих умов (коли силова перевага залишається не на його боці). Відповіддю на такого роду ризики є прискорення темпів розвитку з метою якнайшвидше перевершити силовий потенціал гегемона, що часто провокує кризові ситуації у світовій політиці із високим рівнем стратегічної непевності. А стратегічна невизначеність сприяє ескалації конфліктних відносин.

Передчасна агресія, як правило, буває основною помилкою держави-претендента на гегемонію. У своїх розрахунках силових співвідношень вона нехтує коаліційними факторами та "колективною відповідальністю" за збереження *status quo*. Гегемон рідко виступає одноосібно – натомість він уособлює інтереси коаліції держав, які зацікавлені у збереженні поточного стану речей. В ході Першої світової війни Німеччина воювала не із Британією, але із коаліцією держав, що прагнули зберегти *status quo*, так само як і у Другій світовій війні. "Холодну війну" можна розглядати як спробу СРСР кинути виклик американській гегемонії, який врешті виштовхнув невдалим внаслідок перетворення американського протистояння на боротьбу СРСР із усім капіталістичним світом. Сьогоднішні політичні процеси свідчать про намагання США якомога розширити коло держав, які були б готові колективно захищати основні елементи наявного світового порядку.

Впадають в око дві обставини. По-перше, сильна орієнтація теорії перерозподілу сили на історичний досвід великих держав першої половини XX ст. Приклади Японії, Німеччини та СРСР, очевидно, надали фактичний матеріал для припущень про визначальну роль економічних перетворень у реалізації зовнішньої політики великих держав, особливо таких, що незадоволені *status quo*. В якості прикладів розглянуто франко-пруську, російсько-японську, Першу світову та Другу світову війни, кожна з яких начебто підтверджує гіпотезу про скорочення силового відставання як основну передумову війни. При цьому авторами теорії обрано обсяг ВВП як основний індикатор могутності[3]. В цьому криється як сильна, так і слабка сторони теорії. З одного боку, її положення підтверджуються значним масивом емпіричних даних історичного минулого [4]. Це робить теорію відносно надійною. З іншого, розроблена для пояснення цього минулого, така теоретична конструкція ризикує повторити долю політичного ідеалізму, тобто стати абсолютно непридатною для використання у нових міжнародно-політичних умовах, тим більше, що в історії вистачало випадків, коли великі держави мінялися місцями у світовій ієрархії без військового супроводу (найбільш очевидним прикладом є висунення США на перші ролі у світовій політиці наприкінці XIX ст.). Вже "холодна війна" поставила проблему відсутності масштабного конфлікту за умов приблизного паритету та ймовірного розходження щодо оцінки *status quo*. Рятуючи теорію, можна припустити, що обидві наддержави були зацікавлені у збереженні стану речей, зафіксованого за результатами Другої світової війни. Але постбіполярний світ поставив багато нових запитань, до яких ми звернемося нижче.

По-друге, теорія спирається на очевидний зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою. В часи беззаперечного панування політичного реалізму така концептуальна орієнтація була як мінімум оригінальною. Можливо, саме це забезпечило теорії перерозподілу сили довге життя, відокремлене від теорій в руслі класичного політичного реалізму за прикладом теорії силовой рівноваги. Сьогодні ж ця обставина надає додаткові можливості: використовуючи внутрішні трансформації як джерело

пояснення зовнішньополітичної поведінки, можна вивчати стратегії нових індустріальних держав; швидко зростаючих країн на кшталт Китаю та Індії; а також створювати адекватніші пояснення діяльності сучасних коаліцій, альянсів та систем колективної безпеки.

Застосування теорії перерозподілу сили до реалій постбіполярного світу дає нам наступні результати у вигляді прогнозів. Перший, і найголовніший, полягає у наявності високої ймовірності збереження миру між великими державами. Ця висока ймовірність формується під впливом беззаперечного лідерства силового потенціалу США (жодна держава не може кинути їм виклик у середньостроковій перспективі) та збереження консенсусу стосовно status quo між основними великими державами. Цих двох фактів достатньо для висновку, який радикально відрізняється від песимістичних прогнозів "зіткнення цивілізацій" чи нової "холодної війни".

До того ж гегемонія США занепадає повільно. Це створює необхідний для збереження миру між великими державами резерв часу. Теорія стверджує, що дефіцит часу для прийняття рішень провокує ризиковані кроки. Це трапляється за умов, коли скорочення відриву від гегемона відбувається швидко. Якщо з'являється час – збільшуються можливості для пошуку компромісів, врегулювання основних спірних питань, напрацювання нових "правил гри" мирним шляхом. Адепти теорії силової рівноваги та класичних міркувань в дусі реалізму про сфери впливу та їхній перерозподіл доходять значно більш песимістичних висновків щодо поточного політичного моменту. Відносно послаблення США, на їхню думку, відкриває шлях для миттєвого заповнення "політичного вакууму", що утворюється із "міграцією", так би мовити, американського впливу. На нашу думку, теорія перерозподілу сили більш адекватно відображає політичні процеси, пов'язані із такими трансформаціями, звертаючи увагу насамперед на швидкість занепаду гегемона, а також на реакцію на цей занепад всієї системи міжнародних відносин, а не лише окремих великих держав.

Другий прогноз, що його можна зробити застосувавши теорію перерозподілу сили, стосується зростання ролі Китаю у світовій політиці й отримання ним сумнівних "лаврів" найбільш ймовірного порушника "правил гри". Динамічний розвиток силового потенціалу у поєднанні із ідеологічною протиставленістю решті великих держав створюють достатні підстави для ревізійністської зовнішньої політики, агресивність якої зростатиме із наближенням китайських можливостей до американських. Схожа небезпека може виникнути за умов консолідації авторитарного режиму на пострадянському політичному просторі за умови подальшого нарощення ним силового потенціалу.

Третій висновок, найбільш актуальний для України, стосується майбутнього Європи, яке, незважаючи на наявність, як і 1914 або 1939 року, декількох великих держав, майже гарантовано буде мирним. Пов'язане це насамперед із відсутністю держав-пертурбаторів, які були настільки активними у континентальній політиці напередодні світових війн. Натомість сьогодні Європа об'єднана ціннісно, інституціонально, політично та ідеологічно, що робить стратегічні інтереси європейських великих держав ідентичними.

Прогностичні можливості теорії перерозподілу сили дещо "врівноважуються" деякими методологічними недоліками, з яких основним є метод обчислення силових потенціалів. А. Органські та Дж. Куглер використали обсяг ВВП держав як показник їхньої могутності, дійшовши висновку про те, що теорія є справедливою для великих держав, що претендують на світову гегемонію. Емпіричний матеріал їхніх досліджень охоплював війни

між великими державами після періоду індустріалізації – оскільки саме цей процес внутрішнього перетворення вони вважали за ключовий для зростання силових можливостей держав. До епохи індустріалізації, за такою логікою, закони теорії перерозподілу сили не діяли. Пізніші дослідження спиралися на більш комплексні показники могутності, що включали рівень економічного розвитку, технологічні та демографічні можливості [5]. Внаслідок цього теорію перерозподілу сили можна застосовувати для аналізу більш віддалених хронологічно подій міжнародного життя, пов'язаних із конфліктами з приводу збереження чи зміни status quo [6].

Теорія перерозподілу сили вносить суттєві корективи у бачення закономірностей міжнародної політики. Її "конкуренти" на двосторонньому та системному рівнях аналізу – теорії силової рівноваги та гегемоністичної стабільності – пояснювали, кожна із власних позицій, *статику* міжнародної системи. Обидві теорії звертали увагу на розподіл силових ресурсів у системі, однак робили протилежні висновки та прогнози. Прихильники теорії балансу сил вказували на те, що концентрації силових ресурсів в одних руках необхідно протиставляти стримуючу силу коаліцій, побудованих так, щоб зберігати приблизний силовий паритет. Цей паритет, отже, є необхідною передумовою миру (як це було за часів мультиполярного "європейського концерту" XIX ст. або "довгого миру" часів "холодної війни"). "Гегемоністи" дотримувалися протилежних поглядів. На їхню думку, концентрація сили в міжнародній системі є найбільш надійним гарантом миру, оскільки вона позбавляє всі держави ілюзій щодо можливих переможців у відкритому протистоянні. Там, де за умов приблизної силової рівноваги схильні до ризику політичні лідери вдаватися до агресивних стратегій, гегемонія гарантуватиме мир шляхом нав'язування волі гегемона (приклад, як це не парадоксально, використовувалися часто ті самі – мирна Віденська система, тільки за гегемонії Великобританії; та "холодна війна", що не стала справжньою завдяки силовому переважанню США над рештою світу). У невизначеності прихильники цієї теорії вбачали витоки війни; в той час як теоретики "силової рівноваги" – шлях до миру. Теорія перерозподілу сили також вважає силову рівновагу небезпечною. Але така небезпека проявляється лише у тих ситуаціях, коли держава-претендент, незадоволена існуючим в системі status quo, наздоганяє державу-гегемона за основними силовими ресурсами. Таким чином, небезпечним стає не стільки сам розподіл сил у міжнародній системі, скільки динаміка його змін.

Сьогодні, коли дискусії щодо американської гегемонії, її занепаду та пов'язаних із цим політичних наслідків активізуються в умовах стратегічної невизначеності, теорія перерозподілу сил може стати адекватним засобом для оцінки міжнародних політичних процесів. За її допомогою також можна оцінювати довгострокові наслідки зміни співвідношення сил в глобальному масштабі, визначати потенційно конфліктогенні регіони та розширювати коло зовнішньополітичних альтернатив для малих та середніх держав, до яких належить і Україна.

1. Organski A.F.K., Kugler J. The War Ledger. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. 2. Organski A.F.K. World Politics. – New York: Alfred A. Knopf, 1958. – P. 315-316. 3. Organski A.F.K., Kugler J. Cited op. 4. Див. наприклад Bremer S. Dangerous Dyads: Conditions Affecting the Likelihood of Interstate War, 1816-1965 // Journal of Conflict Resolution – Vol.36, No.2, 1992. – P. 309-341; Geller D. Power Differentials and War in Rival Dyads // International Studies Quarterly – Vol.37, No.2, 1993. – P. 173-193. 5. Toft M. Population Shifts and Civil War: A Test of Power Transition Theory. // International Interactions, Vol. 33, No. 3, 2007 – P. 243-269. 6. Chan S. China, the US, and the Power-Transition Theory: A Critique. – London: Routledge, 2008.

А. Гуменюк, канд. політ. наук,
Т. Ковальчук, асп.

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Стаття присвячена проблемам інтеграції української освіти до європейського освітнянського простору, реалізації певних заходів для поступового включення України в європейський освітнянський простір, питанням реформування сучасної вітчизняної системи освіти з огляду на нові світові стандарти.

Article is devoted to the integration problems of the Ukrainian education in the European educational space, the realization of certain measures for gradual inclusion of Ukraine in the European educational space, the questions of reforming of a modern domestic education system in accordance with the new world standards.

Процес об'єднання Європи супроводжується формуванням спільного освітнього й наукового простору та розробкою єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту.

Процеси європейської інтеграції охоплюють дедалі більше сфер життєдіяльності, у тому числі вищу освіту. Україна чітко визначила орієнтир на входження до освітнього й наукового простору Європи, здійснює модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог, працює над практичним приєднанням до Болонського процесу.

Європейський саміт, що відбувся у Лісабоні в 2000 році, став поворотним моментом у визначенні політики і практики Європейського Союзу. Його висновки підтверджують, що Європа вже вступила в "епоху знань". Забезпечення якості освіти при формуванні зони європейської освіти є однією з головних умов привабливості європейської освіти.

Інструментами європейської політики у галузі освіти є спільні проекти і програми, реалізація яких має сприяти утворенню "Європи без кордонів і бар'єрів". Їхньою метою є підвищення якості та ефективності навчання, гарантування визнання дипломів та обмін інформацією.

Виклики глобалізації, а також розширення ЄС вимагають підвищених вимог до освітньої політики Європейського Союзу. Сесія Європейської ради у Лісабоні (березень 2000 р.) визнала сферу освіти одним із найважливіших інструментів вирішення завдань суспільного розвитку і відмітила необхідність її кардинальної модернізації. Стокгольмський саміт ЄС (березень 2001 р.) схвалив стратегічні цілі цієї політики, а саме: підвищення якості і ефективності систем освіти і професійної підготовки; спрощення доступу до усіх їх видів усіх верств населення; а також "розкриття" систем освіти для світового співтовариства. На Барселонському саміті (березень 2002 р.) була прийнята "Програма робіт до 2010 р.", в якій вищезазначені три стратегічні цілі були сформовані на 13 напрямків і 42 ключових об'єкти. Головним інструментом програми покликаний стати так званий відкритий метод координації. Він передбачає широке розповсюдження передового досвіду узгодженості у досягненні головних цілей. Вказану програму передбачається реалізовувати за підтримки різних форм європейського співробітництва, включаючи рамкові та інші програми ЄС, плани дій, обмін візитами, порівняльні та перспективні дослідження, статистичні і проблемні огляди тощо.

Для вироблення єдиних критеріїв та стандартів у сфері освіти було засновано Болонський процес. Болонський процес на рівні держав було започатковано 19 червня 1999 року в Болоньї (Італія) підписанням 29 міністрами освіти від імені своїх урядів документу, який отримав назву "Болонська декларація". Цим актом країни-учасниці узгодили спільні вимоги, критерії та стандарти національних систем вищої освіти і домовилися про

створення єдиного європейського освітнього та наукового простору до 2010 року. Цей документ передбачає:

- прийняття загальної системи вчених ступенів, у тому числі через затвердження Додатку до диплома;
- запровадження в усіх країнах двох циклів навчання: студентський – не менше трьох років, післядипломний – не менше двох років;
- введення системи кредитів ECTS;
- сприяння європейському співробітництву щодо забезпечення якості освіти, розробка критеріїв та методів оцінки якості;
- усунення перешкод на шляху мобільності студентів та викладачів.

У рамках Болонського процесу було сформульовано шість ключових позицій:

1. Введення двоциклового навчання. Фактично пропонується ввести два цикли навчання: перший – до одержання першого академічного ступеня і другий – після його одержання. При цьому тривалість навчання на першому циклі має бути не менше 3-х і не більше 4-х років. Навчання впродовж другого циклу може передбачати отримання ступеня магістра і/або докторського ступеня.

2. Запровадження кредитної системи. Пропонується запровадити в усіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах (залікових одиницях трудомісткості). За основу пропонується прийняти ECTS (Європейська система перезарахування кредитів), зробивши її накопичувальною системою, здатною працювати в рамках концепції "навчання впродовж усього життя".

3. Контроль якості освіти. Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.

4. Розширення мобільності. На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Окрім того, ставиться питання про розширення мобільності викладачів і іншого персоналу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачається зміна національних законодавчих актів у сфері працевлаштування іноземців.

5. Забезпечення працевлаштування випускників. Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи. Усі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути викликані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання Додатка до диплома, рекомендованого ЮНЕСКО.

6. Забезпечення привабливості європейської системи освіти. Одним із головних завдань, що має бути вирішене в рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської

системи гарантії якості освіти, кредитної системи накопичення, легкодоступних кваліфікацій тощо сприятиме підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти.

Згідно з цілями Болонського процесу до 2010 року освітні системи європейських країн повинні бути реорганізовані таким чином, щоб учасникам освітнього процесу було легко переїжджати з однієї країни до іншої (у зоні європейської вищої освіти) – з метою подальшого навчання чи працевлаштування; привабливість європейської вищої освіти зростає настільки, щоб мешканці неєвропейських держав також приїжджали на навчання/роботу до Європи; зона європейської вищої освіти сприяла розширенню Європи, а висока якість та значна база знань забезпечували подальший розвиток Європи як стабільного, мирного, толерантного суспільства.

Кожні два роки організовується Конференція міністрів, де збираються міністри освіти усіх держав-учасниць з метою оцінити прогрес та встановити керівні принципи та пріоритети наступного періоду. Остання конференція відбулась у Лондоні у 2007 році, попередні проводились у Болонії (1999), Празі (2001), Берліні (2003), Бергені (2005).

Болонський процес в Україні офіційно розпочався 19 травня 2005 року з підписанням декларації на Бергенській конференції. Для України це нові можливості, пов'язані з перспективою входження до загальноєвропейського освітнього простору, а саме:

- визнання українських дипломів на міжнародному рівні;
- більша мобільність в європросторі для студентів та викладачів;
- спільні освітні та пошукові проекти з європейськими університетами;
- конкурентоспроможність на європейському і світовому ринках праці.

Інтеграційні процеси необхідно пов'язувати із важливими концептуальними змінами щодо змісту й форм навчання. У цій сфері перед українськими освітянами теж відкриваються нові перспективи. Перш за все слід зазначити, що інтеграційні процеси, як це неодноразово підкреслюється в установчих документах Болонського процесу, поєднано із збереженням та розвитком власного національного досвіду, культурної спадщини кожної країни. Отже, "євростандарт" в освіті у жодному разі не означає уніфікації, нівелювання специфіки освітніх систем європейських країн, а спрямований на їх взаємне узгодження та гармонізацію з потребами сучасного світу.

Не випадково саме гармонізація виступає одним із ключових понять багатьох документів. Сміслові навантаження цього поняття є надзвичайно містким, адже головною метою виховання та освіти є навчити молоду людину жити у гармонії з навколишнім світом і самою собою шляхом пізнання цього світу, визначення свого місця в ньому, освоєння певного роду діяльності. У сучасних умовах адаптуватися до швидких змін в усіх сферах людської життєдіяльності, готовність відповідати на виклики сьогодення стає нагальною необхідністю.

З метою пристосування освітньої діяльності до динаміки сучасного життя європейська реформа впроваджує гнучку систему навчальних кредитів, надає можливість зарахування та накопичення в загальному освітньому здобутку людини не лише її попередніх навчальних надбань, але й практичного досвіду у певній галузі, а система безперервної освіти доповнюється можливістю навчатися протягом усього життя, у власному темпі, відповідно до індивідуальних потреб та можливостей людини. Навчання стає багато дисциплінарним. Враховує необхідність оволодіння щонайменше однією іноземною мовою, новітніми інформаційними технологі-

ями. Багатий український досвід слугуватиме надійним стартом для подальшого вдосконалення національної системи освіти та її узгодження з європейською, а також розвитку освітніх впливів.

На сьогодні 45 європейських країн, включно з Україною, підписали Болонську декларацію, яка наголошує на необхідності європейської співпраці у забезпеченні якості вищої освіти, підвищенні якості підготовки фахівців, зміцненні довіри між суб'єктами освіти, мобільності, сумісності систем кваліфікацій, посиленні конкурентоспроможності європейської системи освіти.

Цілі варті досягнення, проте існує значна кількість проблем української вищої освіти у контексті Болонського процесу:

- надлишкова кількість навчальних напрямів і спеціальностей, відповідно 76 та 584. Країні ж світові системи вищої освіти мають у 5 разів менше;
- недостатнє визнання у суспільстві рівня "бакалавр" як кваліфікаційного рівня;
- загрозлива у масовому вимірі тенденція до погіршення якості вищої освіти;
- збільшення розриву зв'язків між освітянами і працедавцями, між сферою освіти і ринком праці;
- українська система наукових ступенів складніша, порівняно із загальноєвропейською, це перешкоджає мобільності викладачів і науковців в Європі;
- неадекватно до потреб суспільства й ринку праці вирішується питання такої розповсюджені ланки освіти, як технікуми і коледжі, це при тому, що їхня чисельність у державі в чотири рази більша, ніж ВНЗ III та IV рівнів акредитації;
- добре організована система підвищення кваліфікації та передпідготовки відійшла у минуле, а нової системи, що задовольняла б потреби ринкової економіки, в Україні не створено. Тому дуже важливий загальноєвропейський принцип "освіта через усе життя" поки що в умовах нашої держави не може бути повною мірою реалізований.

Університети України не беруть на себе роль методологічних центрів, новаторів суспільних перетворень. Рівень автономії ВНЗ у цих питаннях значно нижчий від середньоевропейського [6;218].

Так, згідно з Указом Президента України від 05.05.2008 р. "Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка" університет залишає за собою остаточне рішення щодо присудження наукових ступенів та вчених звань, що свідчить про поступове підвищення рівню автономії ВНЗ порівняно з іншими вузами [7].

Наприкінці 2007 року за ініціатииви Міністерства освіти та науки України відбулася Міжгалузева нарада з питань розвитку науки у вищих навчальних закладах. Метою цієї наради було визначення та прийняття рішення щодо розвитку науки у ВНЗ, переходу вищої освіти на якісно новий рівень в умовах реалізації завдань Болонського процесу, до якого Україна приєдналась у травні 2005 року.

Передбачається, що освіта в Україні повністю буде адаптована до вимог та принципів Болонського процесу до 2010 року. Для досягнення даної мети Україна має здійснити наступні кроки:

- удосконалити двоступеневу структуру вищої освіти;
- визначити чіткі критерії градації дипломів, ступенів та кваліфікацій;
- ввести єдину систему кредитних одиниць і додатку до диплома;
- запозичити європейську практику організації акредитації та контролю за якістю освіти;

- дотримуватися європейських стандартів якості;
- забезпечити мобільність студентів, викладачів, науковців;
- належним чином організувати самоврядування у системі вищої освіти та науки

Визначено також основні площини, які потребують реформування та модернізації. Перша – це введення дворівневої системи вищої освіти. У цьому контексті найбільш поширена проблема полягає у механічному перетворенні цілісної програми навчання на дворівневу структуру, при цьому залишається поза увагою введення суттєвих програмних змін.

Аналіз змін законодавчої бази у сфері освіти дозволяє зробити висновок, що на даний час відбувається інтенсивна реорганізація структури університетів, здійснюється адміністративна реформа та деякі перебудови у системі навчання, так, наприклад, введення модульно-рейтингової системи у багатьох ВНЗ та оцінювання за стобальною системою.

Згідно з рішенням колегії Міністерства освіти і науки України від 24 квітня 2003 року, запровадження кредитно-модульної системи є актуальним з огляду на цілу низку недоліків, яка мала попередня система оцінювання.

Серед низки проблем, що гальмують входження української освіти в європейський освітній простір є також питання підготовки науково-педагогічних кадрів. Існує необхідність підтримки молодих науковців шляхом надання кращим із них грантів для наукового стажування за кордоном [5;186].

Наразі Міністерство освіти і науки України починає розробку концепції Державної цільової програми "Наука в університеті" на 2008-2010 роки.

У 2003 році в Україні було засновано науково-інформаційний центр, який озброїв українських вчених знаннями про Європейську рамкову програму досліджень, про форми наукової діяльності та можливості міжнародної співпраці, що призвело до активного залучення до наукової роботи нових сил та появи цікавих наукових шкіл [4;153].

У сфері науки і техніки Україна та Європейський Союз досягли такого рівня, що співпраця на рівні обмінів і взаємних поїздок вже не може визнаватися задовільною. Їй на заміну має прийти конкретна робота над проектами, яка зможе приносити вигоду. У цьому контексті українська сторона активно працює над вирішенням проблем захисту інтелектуальної власності. Україна володіє значним потенціалом для того, щоб зробити внесок у розвиток ключових напрямів сучасної науки.

Реформування та вдосконалення системи освіти і навчання та діяльність у напрямі наближення до стандартів і практики ЄС передбачає:

- Працювати у напрямі зближення стандартів вищої освіти шляхом реалізації заходів, які дозволять Україні приєднатися до Болонського процесу;
- Залучити представників заінтересованих громадських кіл та соціальних партнерів до участі у реформі системи вищої освіти та професійної освіти;
- Вирішити питання, пов'язані з процедурами акредитації та ліцензування;
- Використовувати існуючу програму Tempus III для вивчення можливостей сприяння розвитку людських ресурсів і людського капіталу, зокрема щодо сприяння реформі та розвитку системи безперервного навчання в Україні;
- Створити кафедри європейських студій та європейського права через Програму Жан Моне та підтримувати можливості навчання молодих науковців;

Розширення співробітництва у сфері освіти, стажувань та молоді:

- Започаткувати політичний діалог між Україною та ЄС у сфері освіти та навчання;
- Збільшити можливість обміну для українців шляхом участі у програмі Еразмус Мундус;
- Посилити участь України у програмі Tempus III та використовувати її для вивчення можливостей розширення співробітництва в сферах професійно-технічної освіти;
- Розширити молодіжні обміни та сприяти розвитку міжкультурного діалогу через програму "Молодь" (YOUTH).

Українська освітня система поки що мало придатна для того, щоб готувати освічені і кваліфіковані кадри для сучасного ринку праці. Вирішення цієї проблеми вимагає серйозних змін в підходах до навчання, структури і змісту навчального процесу, мотивованого навчання студентів і, врешті-решт, відповідність здобутих студентами знань до попиту з боку роботодавців. І введення, наприклад, двох циклів навчання для української освіти не може бути самодостатньою метою, бо не може сформулювати відповідь на вищезазначені проблеми. Тим більше, що за даними довідника ЮНЕСКО в самій Європі з десяти країн, що характеризують всім відомі освітні моделі вищої освіти, ступінь бакалавра мають тільки три країни, а ступінь магістра – тільки чотири. Кількість типів документів про закінчення навчальних програм університетського рівня коливається від 2-х у Швеції та 5-ти у Німеччині і Голландії; до 14-ти в Англії й Італії, та 23-х – у Франції [1].

Це означає, що входження України до Болонського процесу має комплексні перешкоди: по-перше, структура системи освітніх рівнів; по-друге, якісні зміни в навчальному процесі, так само як і змістовне наповнення навчальних програм відповідних освітніх рівнів.

Якщо приймати умову про два цикли навчання, то тут ми стикаємося з проблемою недооцінки такого освітнього рівня як бакалавр – як з боку студентів, так і з боку працедавців. В цілому, для західних освітніх систем рівень бакалавра є вже достатнім для того, щоб випускник вважався спеціалістом у своїй сфері і мав змогу займати відповідну виробничу позицію. Для України кваліфікаційний рівень бакалавра на побутовому рівні (та навіть на співбесідах з працедавцями) сприймається як незакінчена вища освіта.

Не краще складається ситуація і з рівнями магістра і спеціаліста. З одного боку, програми навчання, в своїй основі, подібні. З іншого боку, спеціалісти і магістри акредитуються за різними рівнями – III і IV рівня акредитації, відповідно. Це за тих умов, що ступінь бакалавра проходить теж за III рівнем акредитації.

В результаті, намагаючись формально наблизити нашу систему до європейських вимог ми певним чином заплутали систему освітньо-кваліфікаційних рівнів, не змінивши змістовної частини навчальних планів. Вимоги до рівня спеціаліста не зазнали змін, а рівні бакалавра і магістра не отримали якогось нового змістовного наповнення – це виявились або урізані, або дещо розширені програми спеціалістів [2].

Перехід до системи з одним науковим ступенем в Україні може підвищити сам статус наукового працівника, зробити його більш цілісним, самодостатнім. А загалом, проблеми структурних відповідностей освітніх рівнів умовам Болонського процесу більше лежать в площині змістовного наповнення навчальних програм. А от тут вже варто говорити про якість освіти [3; 70].

Таким чином, незважаючи на те, що перехід на Болонську систему є тривалим та складним процесом, її запровадження вже зараз дає позитивні результати.

Проведення реформування освіти дозволить створити єдиний ринок праці вищої кваліфікації, забезпечить мобільність викладачів і студентів за рахунок стандартизації ступенів вищої освіти та, відповідно, дипломів. У той же час зростатиме рівень конкуренції на ринку освітніх послуг, це змусить університети поліпшити свій імідж шляхом підвищення якості освіти і бути спроможними забезпечити рівень знань, що гарантує студенту в майбутньому працевлаштування на європейському ринку праці. Отже, виконання умов Болонського процесу не може розв'язати для України більшу частину освітніх проблем – але воно може стати загальною рамкою для цих перетворень. Україна має всі шанси включитися у цей процес і встигнути трансформувати власну освіту за

світовими стандартами і стати повноправним партнером в єдиному європейському освітянському просторі.

1. www.euroatlantica.kiev.ua 2. www.euroway.berdyansk.net 3. Беззубко Л.В., Черниш О. І., Соколова Л. С. Розвиток системи освіти у сучасних умовах. – Мокіївка, 2005. – С. 132. 4. Гавриленко І. М., Огаренко В.М., Сидоренко О. Л. Соціологія освіти. – Запоріжжя: ГУ "ЗІДМУ", 2005. – Кн. 1 – С. 295. 5. Головок Б. А., Сагалаков Б. Ф., Горбачик А. П., Платоненко О.Ю., Нахабич М. А. Реформування вищої освіти у процесі демократизації українського суспільства. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2004. – С. 220. 6. Плавич В. П. Розвиток системи освіти України в контексті Болонського процесу. – О.: Астропринт, 2005. – С. 256. 7. Указ Президента України "Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка". 8. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

Надійшла до редколегії 06.03.09

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

О. Рогач, д-р екон.наук

СВІТОВА ФІНАНСОВА КРИЗА: ХРОНОЛОГІЯ РОЗГОРТАННЯ ТА РЕАКЦІЯ УРЯДІВ КРАЇН

В статті розглядається хронологія розгортання світової фінансової кризи, зокрема показується роль іпотечної кризи в США в дестабілізації банківського та страхового сектору цієї країни, ефект банкрутства інвестиційних банків США на "ланцюгову реакцію" розповсюдження кризових імпульсів. Аналізуються дії урядів провідних промислово розвинутих країн по подоланню кризи ліквідності в фінансовому секторі.

This article considers the unfolding of the global financial crisis with a focus on the role played by the US sub-prime mortgage crisis in destabilizing the US banking and insurance sectors. The article also examines the ripple effects caused by US investment bank bankruptcies. The article analyzes the measures taken by governments of the leading industrialized countries to overcome the liquidity crisis in the financial sector.

Глобалізація економіки породжує багато складних проблем і суперечностей. Конфлікт між національним та глобальним виступає однією із рушійних сил трансформації сучасної світової економіки. "Фінансова революція" останнього десятиріччя значно посилила ступінь взаємозв'язків національних економік. Разом з тим, вона набагато збільшила фінансові потоки короткострокових, швидко мінливих, спекулятивних ресурсів, що перетворює сучасні фінанси в дуже нестабільний сегмент сучасної глобальної економіки. Гігантські розміри, надзвичайна мінливість та спекулятивна природа транскордонних фінансових рухів роблять уряди країн дуже вразливими в разі швидких змін таких потоків. Глобальна "ланцюгова реакція" розповсюдження фінансових та валютних криз являє один із яскравих прикладів, що свідчить про загрози "викили" цього процесу для стабільності розвитку національних держав. Яскравим прикладом останнього стала сучасна світова фінансова криза.

Детонатором світової фінансової кризи 2008 року стала іпотечна криза в США, яка вразила цю країну ще два роки тому. На думку деяких експертів криза низькоякісних іпотечних боргів в США (так звана криза subprime) була значно посилена діями Федеральної резервної системи США (ФРС), яка спочатку продовжувала підвищувати процентну ставку, а потім надмірно знизил її і тримала на неадекватно низькому рівні. Низькі процентні ставки спричинили зростання попиту та цін на нерухомість [10]. На тлі житлового буму банки почали знижувати вимоги до кандидатів на отримання іпотечного кредиту. Як наслідок, значно виріс сегмент кредитування позичальників із низьким кредитним рейтингом (категорія subprime) [13]. Вже в 2006 році такі ризикові іпотечні кредити в США досягли обсягу 600 млрд.дол., що складало 20% національного іпотечного ринку. Тільки-но перегрітий житловий ринок почав

звужуватися і ціни на житло пішли вниз, іпотечні кредитори опинилися в надзвичайно складній ситуації.

Зростання неповернень житлових кредитів неблагондійними позичальниками в США, яке почалося ще в 2006 році, набуло критичного обсягу на початку 2007 року [8].

В березні 2007 року декілька найбільших американських іпотечних компаній, що спеціалізувалися на видачі кредитів позичальникам із низьким рівнем кредитоспроможності, оголосили про свої серйозні проблеми. Наприклад, New Century Financial Corporation, величезна іпотечна компанія США, опинилася навесні 2007 року на межі банкрутства, ціна її акцій впала на 89%. Протягом наступних декількох місяців зазнали величезних збитків та збанкрутували десятки іпотечних компаній.

Іпотечна криза в США спричинила справжній шок інституцій цього сектору. Іпотечні агентства США перетворилися із найкрупніших компаній країни в фактичних банкрутів, які були взяті під опіку уряду. Зокрема, на межі банкрутства опинилися найбільші національні установи цього типу в США Fannie Mae і Freddie Mac (тобто Федеральна національна іпотечна асоціація – FNMA і Федеральна корпорація житлово-іпотечного кредитування – FHLMC). Fannie Mae і Freddie Mac були протягом останнього десятиріччя центральними гравцями на іпотечному ринку США. Вони також були одними із найбільших емітентів боргових цінних паперів, які купували фінансові установи, інституційні інвестори (наприклад, страхові компанії, пенсійні фонди тощо) із різних країн світу. За перше півріччя 2008 року іпотечне агентство Fannie Mae втратило більше 30 млрд. дол.. На початку вересня 2008 року акції Fannie Mae навіть були виключені із індекса S&P 500, оскільки в нього входять лише ті компанії, що оцінюються на біржі дорожче, ніж 5 млрд.дол. В середині листопада капіталізація Fannie Mae складала всього 797 млн.дол.. Якщо до кризи одна

акція цього агенства продавалася майже по 52 дол., то тепер її ціна впала до 0,79 дол.

Антикризові заходи американського уряду не дали відчутних довгострокових позитивних результатів щодо стабілізації іпотечного ринку. У зв'язку із поглиблення кризи в цій сфері, Міністерство фінансів і Федеральне агентство з фінансування житла США оголосили 7 вересня 2008 року про впровадження державного управління на іпотечних гігантах Fannie Mae і Freddie Mac, які володіють або виступають гарантантами майже половини усіх іпотечних кредитів у США на суму понад 5 трильйонів доларів [5].

Наступною жертвою кризи стали американські інвестиційні банки та фінансові компанії, що купували іпотечні похідні цінні папери та облігації іпотечних інституцій та занадто захоплювалися кредитуванням цього сектору. Майже всі інвестиційні банки США в гонитві за високими прибутками мали в своїх портфелях значний сегмент таких активів [14]. Наприклад, Lehman Brothers активно займався кредитуванням іпотечних компаній, в тому числі Fanny Mae і Freddy Mac, відкриваючи для них кредитні лінії і гарантуючи безпеку таких кредитів. Кредити ставали все більш ризикованими, в результаті на кожні 13-14 доларів кредитів припадав 1 долар страхових виплат. Страхувальникам сплачував все той же Lehman Brothers. Вже влітку 2007 року криза охопила інвестиційні фонди найбільших фінансових компаній, що вклали кошти в іпотечні облігації: Bear Stearns, BNP Paribas. Згодом серйозні проблеми почав відчувати й інвестиційний банк Lehman Brothers [1].

Подальшою важливою подією в розгортанні кризи стало падіння в березні 2008 року п'ятого інвестиційного банку США Bear Stearns, який мав найменш диверсифікований бізнес і був надзвичайно сильно включений в операції на ринках боргового капіталу. Втрачаючи ліквідність, цей банк звернувся 14 березня 2008 року до Федерального банку Нью Йорка з проханням про порятунк. З метою запобігти краху, Bear Stearns використав спеціальні положення закону про банкрутство, що надавало йому захист до придбання його активів іншою інституцією. Згодом J.P. Morgan погодився придбати Bear Stearns за умов подальшої фінансової допомоги Федерального банку Нью Йорка [12]. Крах Bear Stearns мав надзвичайно сильний негативний економічний і психологічний ефект на фінансовий ринок. Вперше за багато років банк, що мав в попередні роки стабільну репутацію, високу капіталізацію і повну ліквідність, відчув колосальну втрату довіри і відмову в фінансуванні від партнерів. Це стосувалося навіть короткострокового фінансування під заставу активів, що перевищували суму потрібних кредитів.

Слід зазначити, що передвісником глобального характеру фінансової кризи стала перша хвиля падіння фондових індексів провідних банків і фінансових компаній, що прокотилася на світових фінансових ринках ще в 2007 році. Але тоді це не викликало загальної дестабілізації всієї глобальної фінансової системи. Падіння прибутків в США та Західній Європі портфельні інвестори намагалися компенсувати на інших ринках. Спекулятивний капітал, який шукає стабільні країни із високими прибутками, почав рухатися із ринків розвинутих країн в країни з динамічно зростаючими економіками. Ці економіки в цей час демонстрували високі темпи зростання і привабливе співвідношення ризику і прибутковості. Фондові ринки цих країн були важливим генератором прибутків для міжнародних портфельних інвестицій, а Китай і Україна стали лідерами такого зростання.

Продовження падіння майже всіх фондових ринків світу на початку 2008 року стало першим сигналом наближення справді глобального фінансового цунамі. З метою знизити ризики втрат портфельні інвестори почали знову переорієнтовувати свої фінансові потоки із одних активів в інші, зокрема сировинні і енергетичні. Привабливість цих активів викликала бурхливе зростання цін на сировинні ресурси. Наприклад, тільки за першу половину 2008 року ціна на нафту марки Brent зросла на 32%, на пшеницю (США, FOB) – на 79%, на метал – на 81%. Але вже влітку 2008 року ситуація докорінно змінилася. У зв'язку з прогнозами рецесії і відповідним падінням попиту на сировинні товари доходність сировинних та енергетичних активів різко зменшилася і вони почали приносити збитки. З цих секторів почався масовий відплив портфельного капіталу, що ще більше дестабілізувало міжнародні фінансові ринки.

Таким чином, поступово криза вийшла за межі іпотечного ринку і почала охоплювати банківський і фінансовий сектор США, а згодом перекинулася із цієї країни на весь світовий фінансовий ринок. Подальше розповсюдження кризи відбувалося через світові фінансові потоки і вже в середині 2008 року події набули характеру світової фінансової кризи. Найбільший удар прийняли на себе США, частка яких в капіталізації світових фінансових ринків складає 40%. Фінансова криза також розповсюдилася на країни Європи та країни із новими зростаючими ринками.

Глобальні зрушення на світовому фінансовому ринку призвели до суттєвої реструктуризації сфери міжнародного інвестиційного банківського бізнесу. Вересень 2008 року увійшов в історію цієї галузі як місяць, коли на Уолл Стрит зникли із біржових бюлетенів два провідних світових фінансових інститута – інвестбанк Lehman Brothers та брокерський дім Merrill Lynch. Один із найвідоміших в світі інвестиційних банків 158-річний Lehman Brothers 16 вересня 2008 року офіційно проголосив про своє банкрутство і попросив захисту від кредиторів згідно 11 статті про банкрутство. Цей банк був четвертим за величиною американським банком і мав в різних країнах світу 126 філіалів. Активи Lehman Brothers складалі 680 млрд.дол., він мав більш ніж 100000 кредиторів у всьому світі.

Уряд США відмовився врятувати банк через придбання його проблемних активів, хоча і робив певні спроби спонукати до цього консорціум найкрупніших банківських установ країни. Такі переговори зазнали невдачі і банкрутство найстарішого американського інвестбанку Lehman Brothers стало найкрупнішим в історії банківського бізнесу. Воно мало надзвичайно складні негативні наслідки для функціонування всієї світової фінансової системи. Крах американського гіганту надзвичайно збільшив невпевненість і ризики ("якщо збанкрутів Lehman, то може збанкрутіти будь-який") і зруйнував залишки довіри між учасниками фінансового ринку. Ще одному інвестиційному банку – Merrill Lynch в останній момент вдалося уникнути банкрутства завдяки придбання його Bank of America [1]. Ці події поставили під питання саму бізнес-модель розвитку незалежних інвестиційних банків. Із 5 нью-йоркських інвестбанків, які тривалий час домінували в США і в усьому фінансовому світі, залишилися тільки два – лідер ринку Goldman Sachs і його конкурент Morgan Stanley.

Банкрутство Lehman Brothers та Merrill Lynch спричинило надзвичайне підвищення рівня систематичного ризику, тобто ризику всієї фінансової системи, що призвело до швидкої ланцюгової реакції і втрати вартості всіх фінансових інституцій та довіри до них, значних

мультиплікативних негативних ефектів на всі сфери глобальної економіки [1].

Криза вразила і деякі найбільші універсальні банки світу. 26 вересня 2008 року відбувся крах кредитно-ощадного банку Washington Mutual (WaMu), який втратив за 2008 рік 95% своєї вартості. Він був взятий під контроль Федеральною корпорацією страхування депозитів США (FDIC). Це банкрутство стало найкрупнішим в історії американського банківського сектору. Депозитні активи Washington Mutual на суму 136 млрд.дол. були продані всього за 1.9 млрд.дол. банку JP Morgan Chase. На межу виживання була поставлена одна із найкрупніших фінансових компаній Європи – Fortis, зокрема, її банківський підрозділ, у зв'язку із крупними списаннями по знеціненним кредитним деривативам і масовим відпливом клієнтських грошей [17]. Найбільший німецький банк Нуро Real Estate, що фінансує масштабні проекти в сфері нерухомості, в жовтні 2008 року також постав перед перспективою банкрутства. Він був змушений звернутися по допомогу до створеного федерального Фонду стабілізації фінансового ринку, щоб отримати кредитні гарантії Бундесбанку у розмірі 15 млрд. євро. В надзвичайне скрутне становище потрапили ще десятки провідних європейських банків, наприклад, відомий англійський банк HBOS Plc, Banco Portugues de Negocios (BPN) в Португалії, Parex Banka у Латвії.

Подальше поглиблення світової фінансової кризи було пов'язане із її розповсюдженням на ринки країн, що розвиваються. Якщо спочатку епіцентром кризи були США та промислово розвинуті країни Європи та Азії, то згодом імпульси кризи почали передаватися в країни, що розвиваються, викликаючи тут стрімке падіння котирувань акцій та дестабілізацію валютних курсів та банківських систем. Як вже згадувалося, після того, як влітку 2007 року відбулося значне загострення іпотечної кризи в США, більшість провідних американських банків зробили ставку на операції на ринках країн, що розвиваються.

Але сподівання банків США компенсувати в 2008 році свої втрати на американському ринку за рахунок високодохідних операцій в країнах, що розвиваються, не справдилися. Падіння цих ринків ще більше ускладнило становище банків і збільшило їх збитки. За вісім місяців 2008 року зведений індекс ринків країн, що розвиваються, втратив майже 60%, тобто знизився до чотирьохрічного мінімуму. В результаті американські банки знову зазнали величезних збитків. В листопаді 2008 року гострі проблеми із ліквідністю відчули американські гіганти Citigroup і Goldman Sachs. Так, Goldman Sachs в 2006 році придбав акції Industrial and Commercial Bank of China (ICBC). Вартість пакету акцій на кінець серпня 2008 року складала 7,1 млрд.дол.. Однак лише за декілька наступних місяців котирування акцій ICBC впали на 40%.

Після банківського сектору, який найбільше постраждав від шоку іпотечної кризи, в другій половині 2008 року ризики почали розповсюджуватися і на страховий сектор та бізнес хеджфондів. Оскільки протягом 2007 і першої половини 2008 року іпотечні цінні папери та муніципальні облигації драматично погіршили свої рейтинги, страховим компаніям доводилося витратити все більше зусиль на їх підтримку. Це, в свою чергу, викликало проблеми їх ліквідності і призвело вже до погіршення рейтингів самих страхувальників, значно обмеживши їх можливості залучати нові ресурси для операцій. Так, American International Group (AIG), найбільша в світі страхова компанія (із глобальними активами більше 1 трлн.дол.), опинилася перед перспективою банкрутства і була вимушена 14 вересня 2008 року

звернутися до уряду США із проханням екстреної надзвичайної допомоги. Це викликало справжній шок страхового ринку. Оскільки страхові компанії не підпадають під регулювання Федеральної резервної системи, виникли серйозні питання щодо юридичних аспектів надання такої державної допомоги. Вже наступного дня, 15 вересня, найбільші рейтингові агентства Standard & Poors (S&P), Moody's та Fitch, значно знизили рейтинг AIG, що викликало паніку серед партнерів та клієнтів AIG. Урядові експерти ФРС з'ясували, що AIG була одним із найбільших гравців на глобальному ринку кредитних дефолтних свопів. За відсутності державної підтримки вона неминуче була б вимушена сама оголосити дефолт, що посилює систематичний ризик і загрозу неплатоспроможності фінансових інституцій в різних країнах світу [1].

В другій половині вересня 2008 року негативний ефект зазначених вище подій (особливо краху транснаціональних банківських гігантів Bear Stearns, Lehman Brothers та Merrill Lynch і втрати ліквідності AIG) набув такої сили, що, на думку аналітиків ринку, ризики колапсу світової фінансової системи надзвичайно зросли. 18 вересня 2008 року уряд Великобританії повідомив, що Lloyds TSB поглине інший відомий банк HBOS, щоб запобігти банкрутству останнього.

Навіть ті фінансові інституції, які традиційно працювали із найменш ризикованими інструментами, зазнали величезних несподіваних збитків і опинилися в надзвичайно скрутному становищі. Наприклад, найстаріший американський фонд грошового ринку Reserve Primary Fund з активами у 62 млрд.дол. проголосив 18 вересня 2008 року, що внаслідок великих втрат по комерційним цінним паперам, емітованим Lehman Brothers, повинен закритися і неспроможний повністю розрахуватися із своїми клієнтами. В цей же день, на додаток до закриття 3 фондів грошового ринку Lehman Brothers, Putnam оголосив про припинення діяльності свого рітейлєрського фонду (активи у 12 млрд.дол.), а Bank of New York Mellon свого інституційного фонду. Ці події ще більше збільшили паніку і викликали вплив величезних ресурсів із фондів грошового ринку. Тільки протягом 15-19 вересня 2008 року в США із них було вилучено більше 200 млрд.дол.

Дестабілізація фінансових ринків і гостра криза ліквідності банківського сектору призвели до зростання недовіри мільйонів клієнтів до банківських інститутів. У другому кварталі 2008 року, за даними дослідження швейцарського Банку міжнародних розрахунків, клієнти банків в різних країнах світу зняли із своїх рахунків більше 1 трильйона доларів, зокрема, американці зняли із депозитів 633 млрд.дол., британці 184 млрд.фунтів стерлінгів (приблизно 300 млрд.дол.). Вкладники були занепокоєні можливістю втрати своїх заощаджень в умовах глобальної фінансової кризи. Це, в свою чергу, ще більше посилює проблеми ліквідності банків і призвело до різкого обмеження кредитування реального сектору економіки. Погіршення умов фінансування реальної економіки стало одним із факторів зменшення економічної динаміки і входження США та європейських країн до фази економічної рецесії.

Могутня хвиля світової фінансової кризи примусила уряди багатьох країн переглянути свою політику відносно фінансових ринків. Уряди США, країн Європейського союзу, Росії, Австралії прийняли рішення про державну підтримку окремих фінансових установ, що відчували кризові проблеми. Тільки за січень-вересень 2008 року розмір державної фінансової допомоги для подолання наслідків кризи склав майже 4 трлн.дол., а із

урахуванням дій центробанків сума стабілізаційних програм оцінюється в 7,8 трлн.дол.

Найбільш масштабні заходи були задіяні у США. Вперше після Великої депресії уряд США застосував в безпрецедентно великих розмірах заходи прямого державного втручання в фінансову систему. Перед загрозою фінансового краху в національних масштабах уряд США і американський Конгрес схвалили план спасіння фінансового ринку країни (Troubled Asset Relief Program (TARP)) вартістю 700 млрд.дол. Саме таку суму передбачається спрямувати на викуп "поганих" іпотечних активів у інститутів американського фінансового ринку [3]. Конгрес США також прийняв Emergency Economic Stabilization Act, відповідно до якого Міністерство фінансів має право скуповувати проблемні активи, надавати гарантії та надавати капітал для посилення балансів фінансових установ.

Програма порятунку TARP стала важливим кроком на шляху відокремлення сумнівних активів через урядові закупки. Відповідно до цієї програми, Міністерство фінансів США використовує кошти TARP для того, щоб допомогти рекапіталізації банківської системи шляхом купівлі акцій, які не дають права голосу у фінансових інститутах. Спочатку заплановано витратити 250 млрд. дол. для купівлі привілейованих акцій в банках. Також, Міністерство фінансів США буде використовувати деякі ресурси, отримані від державних цінних паперів, для купівлі сумнівних активів в банках та інших фінансових установах. Вилучення таких активів з балансів комерційних банків дозволить посилити їх ліквідність. Хоча на порятунок банківської системи в рамках TARP спрямовуються досить великі кошти, багато експертів висловлюють сумнів щодо ефективності таких витрат. Важливою умовою досягнення поставлених цілей вважається викуп сумнівних активів за справедливими, тобто ринковими цінами [3; 9].

З метою подолання кризових явищ Федеральна резервна система США значно знизила процентні ставки, а також надала великі суми ліквідності фінансовим установам. ФРС відкрила тимчасові кредитні лінії для фінансування купівлі банками високоліквідних комерційних цінних паперів грошових фондів, забезпечених активами. Це зменшило потребу грошових фондів продавати ці цінні папери на розбалансованих ринках. З метою порятунку проблемних фінансових інститутів Федеральний резерв відкрив кредитні лінії для банку Bear Stearns та страховальника American International Group [16].

Для подолання надзвичайно гострої кризи ліквідності вперше після свого створення Федеральна резервна система США була змушена звернутися до конгресу США із проханням дозволити їй випустити боргові цінні папери. В умовах, коли облікова ставка була знижена до 1%, що практично вичерпало можливості даного антикризового механізму, ФРС запропонувала випуск власних облігацій, векселів та інших комерційних паперів як альтернативний механізм боротьби із кризою. За прогнозами аналітиків Bank of America, всього США потенційно можуть випустити нових боргових зобов'язань на суму до 1.5 трлн.дол.

Крім порятунку національних іпотечних агенств Fanny Mae і Freddy Mac, які були фактично націоналізовані, оскільки самостійно врятуватися вони вже не мали змоги, уряд США був змушений терміново викупити контрольний 80% пакет AIG, тобто фактично націоналізувати цього страхового гіганта. У вересні 2008, щоб запобігти колапсу компанії, держава інвестувала в неї 85 млрд.дол., а в листопаді обсяг допомоги був збільшений до 152 млрд.дол. Близько 60 млрд.дол. із цієї суми –

кредит на 5 років, решта суми асигнована на фінансування активів компанії [7]. На початку 2009 року Federal Reserve Bank of New York почав реалізацію нового плану по подальшому порятунку іпотечного ринку США. План передбачає купівлю їм протягом 2009 року цінних паперів, гарантованих Fannie Mae, Freddie Mac та Ginnie Mac загальною вартістю 500 млрд.дол [15]. Були введені жорсткі заходи державного контролю над інвестиційними банками Morgan Stanley і Goldman Sachs, але натомість влада надала їм право отримати додаткові державні кредити. В цілому уряд США був змушений витратити в 2008 році на порятунок своїх фінансових ринків та стабілізацію економіки майже 3 трлн.дол.

Країни Європейського союзу також почали активно рятувати свої фінансові інститути. Велика Британія, в свою чергу, запропонувала банкам допомогу в залученні нового капіталу за рахунок додаткової емісії привілейованих акцій, які викупить держава [11]. На ці цілі британський уряд виділив 50 млрд. фунтів стерлінгів (64,43 млрд.євро). Французький уряд вирішив виділити шести провідним банкам країни 10,5 млрд.євро, а уряд Німеччини затвердив план підтримки загальним обсягом 480 млрд.євро, з яких 400 млрд.євро піде на гарантії міжбанківських кредитів, а ще 80 млрд.євро передбачено на рекапіталізацію банків.

12 жовтня на засіданні голів урядів держав єврозони було прийнято план дій, спрямований на надання додаткових капітальних ресурсів фінансовим інститутам та рекапіталізацію проблемних банків. Були узгоджені спільні принципи, яких мають дотримуватися уряди та центральні банки єврозони для того, щоб уникнути прийняття заходів на національному рівні, які суперечать функціонуванню єдиного ринку. Ці принципи були визначені на засіданні Ради Європи 15-16 жовтня [11]. На самміті Євросоюзу в грудні 2008 року було запропоновано асигнувати на антикризові заходи 200 млрд.євро, або 1,5 процентів ВВП країн співтовариства. Прямі державні інтервенції в фінансову систему в цілому були такими масивними, що, за оцінками, на кінець 2008 року уряди перетворились в найбільших акціонерів в фінансовій галузі більшості промислово розвинутих країн із ринковою економікою [2]. За даними дослідників Всесвітнього банку, в цю сферу на цей час державами було інвестовано більше 500 млрд.дол., що було еквівалентно майже чверті ринкової вартості цієї галузі і йшло всупереч із фундаментальною ідеологією західної капіталістичної системи [6].

Попри хвилю критики на адресу Міжнародного валютного фонду, що ця організація виявилася неспроможною передбачити настання світової фінансової кризи і запобігти її розгортанню, МВФ також залучився до порятунку деяких країн, що найбільше постраждали від дестабілізації глобальної фінансової системи. В жовтні 2008 року Міжнародний валютний фонд надав 2.1 млрд. доларів Ісландії, банківська система якої опинилася на межі банкрутства. В листопаді 2008 року фонд прийняв рішення про надання кредиту у 10 млрд. дол. Угорщині та у 16.5 млрд.дол. Україні.

Колективні та індивідуальні дії урядів дали певний позитивний ефект – дещо знизили вартість залучення кредитів, зупинили стрімке падіння світових фондових індексів, врятували від банкрутства деякі провідні банківські установи. Разом із тим стало зрозумілим, що без ліквідації корінних диспропорцій і проблем сучасної міжнародної валютної системи, тривалої стабілізації світових фінансів досягнути буде вкрай важко [4].

1. Arner D. The Global Credit Crisis of 2008: Causes and Consequences. – Asian Institute of International Financial Law Working Paper No. 3. – AIFL, 2009. 2. Bank bail-outs: Quids pro-quo // The Economist. – November 22, 2008. – p.84-86. 3. Bebchuk L. A Plan for Addressing the Financial Crises // The Economists' Voice. – 2008. – Vol. 5, Issue 5. 4. Bruni F. Do We Understand It? Forbidden Questions on the Financial Crisis. – "Paolo Baffi" Centre Research Paper No. 2009. – "Paolo Baffi" Centre, 2009. 5. Calverley J. Financial Sector in Crises // The Financial Times. – September 10, 2008. 6. Demirgüç-Kunt A., Servén L. Are All the Sacred Cows Dead? Implications of the Financial Crisis for Macro and Financial Policies. – Policy Research Working Paper 4807. – Washington D.C.: World Bank, 2009. 7. Krishna G. US Policy Struggles to Get Ahead of Events // The Financial Times. – January 4, 2009. 8. Kregel J. Changes in the U.S. Financial System and the Subprime Crisis. – The Levy Economics Institute of Bard College Working Paper No. 530. – NY: Annandale-on-Hudson, 2008. 9. Krugman P. Cash for Trash // New York Times. – September 22,

2008. 10. Mah-Hui L. Old Wine in a New Bottle: Subprime Mortgage Crisis – Causes and Consequences. – The Levy Economics Institute of Bard College Working Paper No. 530. – NY: Annandale-on-Hudson, 2008. 11. Martin D., Saba O., Alongal F. European Responses to the Financial Crisis // M&A Lawyer. – 2009. – Vol. 13. – P. 15. 12. Pruzan J. Timeline: Bear Stearns' year of turmoil // Financial Times. – 14 Mar. 2008. 13. Schwarcz S. Disclosure's Failure in the Subprime Mortgage Crisis. – Research Paper No. 203. – Duke Law School Legal Studies, 2008. 14. Schwarcz S. Understanding the Subprime Financial Crisis. – Research Paper No. 222. – Duke Law School Legal Studies, 2008. 15. Scholters S. New York Fed Starts \$500bn Home Loans Aid // The Financial Times. – January 5, 2009. 16. Taylor J. The Financial Crisis and the Policy Responses: An Empirical Analysis of What Went Wrong. – Rock Center Working Paper No. 30. – Rock Center, 2009. Rock Center. 17. The Financial Times. – 12.12.2008.

Надійшла до редколегії 12.03.09

Р. Заблоцька, канд. екон. наук

СПЕЦИФІКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ОБМІНУ ПОСЛУГ

У даній статті автор досліджує специфіку національної політики регулювання сфери обміну послуг. Автором обґрунтовується економічна причина необхідності державного регулювання виробництва послуг, а саме – наявність природної монополії або олігополії, асиметрія інформації, зовнішні ефекти та необхідність надання соціальних послуг.

In this article author analyze the main aspects of national services trade policy. On the basis of institutional theory's principals author ground the economic reason of government control of service production and trade, namely – a presence of natural monopoly or oligopoly, asymmetry of information, external effects and necessity of grant of social services.

Торговельна політика країни, яка є ключовою сполучною ланкою між світовим ринком і внутрішньодержавною системою розподілу ресурсів, визначає ефективність інтеграції національної економіки у світову торговельну систему, яка, у свою чергу, залежить від того, чи є в даній країні та в її торговельних партнерів необхідні інституції та чи проводять вони торговельну політику, яка сприяє взаємовигідному обміну на основі спеціалізації та порівняльних переваг.

Фундаментальні теоретичні і практичні проблеми розвитку міжнародного ринку послуг в умовах поглиблення міжнародного поділу праці і глобалізації світогосподарських зв'язків висвітлені в працях зарубіжних учених Т. Гілла, А. Деардорффа, Д. Долара, А. Крей, Д. Маркуйса, А. Маттоо, Е. Острома, Д. Родріка, Дж. Стіглеца, К. Фінка, Б. Хоекмана, Дж. Ходжсона, Ж. Франсуа, Р. Стерна та ін.

Різні аспекти проблем функціонування інституцій у перехідній економіці, становлення й розвитку українського ринку послуг та його інтеграції у світову інституційну систему досліджено у працях вітчизняних аналітиків: С. Архиреева, В. Будкіна, І. Бураковського, В. Геєця, А. Гриценка, Л. Кістерського, Ю. Макогона, О. Нестеренка, Ю. Пахомова, О. Рогача, А. Румянцева, В. Савчука, В. Сіденка, А. Філіпенка, О. Шниркова, В. Якубенка, О. Яременка.

Публікації згаданих авторів присвячені дослідженню конкретних питань регулювання світової торгівлі товарами, інвестиціями та послугами, а саме: механізму регулювання світогосподарських зв'язків, тенденціям міжнародної торгівлі товарами та послугами, становленню та розвитку інтеграційних угруповань, діяльності багатонаціональних компаній, ролі та місця міжнародних торговельних організацій у світогосподарських процесах тощо. Водночас у вітчизняній науковій літературі практично немає наукових розробок щодо ролі та впливу інституцій на розвиток міжнародної торгівлі послугами з методологічних позицій системного аналізу та теоретичної оцінки його результатів для світового господарства. Публікації з даної тематики в зарубіжних країнах мають фрагментарний характер.

Торгівля послугами набагато більшою мірою, ніж торгівля товарами, зазнає впливу різних заходів державного регулювання на національному рівні. Основним завдан-

ням багатосторонніх торговельних переговорів є створення правил, що сприяють лібералізації торгівлі. Ст. VI ГАТС безпосередньо звертається до національного регулювання і встановлює, що кожен член повинен гарантувати, що всі заходи регулювання застосовуватиме в розумний, об'єктивний та неупереджений спосіб [1].

Один з базових принципів національного регулювання в рамках ГАТС – застосування національного режиму до іноземних товарів і послуг – вимагає, щоб регуляторні заходи якої-небудь країни жодним чином не дискримінували іноземних постачальників послуг. Проте торгівля може стримуватися і такими регуляторними заходами, які не дискримінують іноземців, наприклад певними стандартами і ліцензійними вимогами, а також відсутністю положень, що заохочують конкуренцію.

Реальна відкритість сектора послуг для міжнародної конкуренції зумовлюється трьома чинниками: відкритістю, транспарентністю і передбачуваністю. Перший чинник – відкритість – визначається мірою, якою законодавство й адміністративна практика віддають перевагу вітчизняним фірмам або обмежують можливості іноземних фірм на ринку послуг. Другий чинник – транспарентність – характеризують прозорість чинного режиму й адміністративної практики в секторі послуг. Навіть якщо режим є відносно ліберальним, але важко отримати інформацію про політику, що проводиться, або визначити, як діє адміністративний процес, то така відсутність транспарентності може стримувати постачальників послуг від виходу на ринок. Третій чинник – це передбачуваність законодавчого режиму в секторі послуг. Навіть якщо є лише нечисленні обмеження відносно операцій з послугами або іноземних інвестицій у конкретній галузі послуг, можливість введення в майбутньому обмежень на права власності або дискримінаційних податків стримує іноземні інвестиції на ринках послуг.

Ключовий момент полягає в тому, що відкритість, транспарентність і передбачуваність торговельного режиму, які країна забезпечує для різних секторів, є надзвичайно важливими для конкурентоспроможності національних товарів на експортних ринках, для стійкого розвитку експорту послуг і для збереження та вдосконалення економічних зв'язків.

Економічною причиною необхідності державного регулювання виробництва послуг, як і виробництва това-

рів, є передусім неспроможність регуляторних функцій ринкового механізму, пов'язана з наявністю трьох видів проблем: природною монополією або олігополією, асиметрією інформації та зовнішніми ефектами. Соціальна причина необхідності державного регулювання пов'язана в основному з питанням соціальної справедливості.

Природна монополія або олігополія є характерною рисою так званих локалізованих (тобто залежних від місця розташування) послуг [2]. Такі послуги потребують передусім спеціалізованих розподільних мереж: автомобільних шляхів і залізниць для наземних транспортних послуг, ліній зв'язку і супутників для послуг зв'язку, каналів і трубопроводів для водопостачання і каналізації, а також ліній електропередачі для постачання електроенергії. Для передачі або отримання таких послуг може потребуватися спеціалізоване устаткування (залізничні станції й автовокзали, морські порти, аеропорти, телефонні станції). Одна з причин тенденції до створення монополії або олігополії полягає в складності дублювання мереж і терміналів, враховуючи обмежений простір для розміщення таких мереж. Іншою причиною є високі бар'єри для входу на ринок, пов'язані з великими первинними інвестиціями. Проте слід мати на увазі, що останні технологічні інновації в таких секторах, як зв'язок, сприяють появі відносно невеликих, оптимальних за масштабами виробництв і спростовують загальновідому мудрість про неминучість монополії на ринках.

Загальна мета норм та принципів СОТ полягає в забезпеченні ефективного доступу на ринок. ГАТС та додаткові угоди, що встановлюють принципи і правила щодо ряду окремих секторів послуг (повітряні перевезення, фінансові, телекомунікаційні послуги), не торкаються ширших питань про інтереси споживачів і вплив на них поведінки монополістів.

Поза сумнівом, в ідеалі ціни повинні визначатися ринковими силами на конкурентних ринках, де регуляторне встановлення цін пов'язане з певними труднощами. Проте органам регулювання в країнах, що розвиваються, з повільним розвитком конкуренції потрібно створити законодавчі та технічні інструменти для того, щоб бути в змозі регулювати ціни. Важливо зазначити, що в угоді ГАТС немає ніяких положень, які могли б перешкодити якій-небудь країні проводити політику сприяння конкуренції за умови, що така політика не дискримінуватиме які-небудь підприємства.

Лібералізація локалізованих послуг може передбачати, по-перше, введення конкуренції скрізь, де тільки вона можлива. Наприклад, на залізничному транспорті монопольний власник вагонів може здавати в оренду вагони незалежним конкурентним компаніям з експлуатації потягів і надання послуг з перевезення.

По-друге, можна організувати конкуренцію за право на постачання локалізованих послуг. Право на забезпечення вантажних перевезень може бути продане з аукціону тій фірмі, яка візьме на себе зобов'язання поставляти послуги за найнижчими цінами. У даному контексті виникає цікаве питання: у яких випадках послуги, що можуть надаватися на конкурентній основі, мають залежати від інших послуг, які надаються в умовах монополії з боку держави або приватних фірм. Виклик полягає в тому, щоб забезпечити такий стан, за якого всі постачальники послуг, як національні, так і іноземні, мали б доступ до значущих інфраструктурних об'єктів, які залишаються під контролем монополій. Наприклад, у секторі телекомунікаційних послуг необхідним є сприяння конкуренції з метою створення конкурентних умов і отримання вигод від лібералізації. Проте досвід різних країн показав, що тут виникають політичні та економічні

труднощі, які долаються лише поступово. Крім того, можливості більшості країн, що розвиваються, щодо проведення так званої політики обмежені.

У багатьох країнах було введено систему незалежних органів регулювання у сфері основних видів зв'язку, аби компанії-монополісти не змогли перешкоджати входу на ринок інших компаній шляхом збільшення тарифів на підключення до вже наявних мереж. Такий же підхід використовується в цілому ряді інших випадків, наприклад при наданні транспортних послуг (термінали й інфраструктура) та енергетичних послуг (розподільні мережі).

В невеликих країнах створення і функціонування ефективного органу регулювання сектора послуг потребує значних постійних витрат, які можуть лягти важким тягарем на держбюджет. Наприклад, загальні витрати уряду Домініканської Республіки на створення та підтримку регуляторного органу в сфері зв'язку становлять 41 млн. дол. США на рік, тоді як річний бюджет такого ж органу регулювання зв'язку в США – Федеральної комісії зі зв'язку – складає 210 млн. дол. США. Підраховано, що утримання органу регулювання у секторі зв'язку обійдеться щонайменше у 2 млн. дол. США на рік, що становить 5% від державного бюджету Домініканської Республіки [3, с.263].

Регулювання цін на підключення до вже наявних мереж може, проте, виявитися недостатнім. Невеликі ринки іноді не в змозі створити умови для ефективної конкуренції компаній, які надають телекомунікаційні, транспортні та фінансові послуги, навіть у випадках усунення будь-яких бар'єрів, що перешкоджають входу на ці ринки. На нашу думку, ця обставина пояснюється двома взаємопов'язаними причинами. По-перше, на відміну від ринків товарів національні ринки послуг часто бувають сегментом одного спільного міжнародного ринку, оскільки деякі послуги просто неможливо надавати з однієї території на іншу. По-друге, відмова від одних технологій на користь інших, сучасніших, знижуючи оптимальний обсяг виробництва, так само як і неворотні витрати у цих секторах, є проте недостатнім чинником для збереження конкуренції на малих ринках. Таким чином, неминучим є регулювання кінцевої ціни в тій або іншій формі.

Особливу увагу при аналізі проблем регулювання сфери послуг заслуговує теорія асиметрії інформації, яка розроблена нобелівськими лауреатами Дж.-Ю Стігліцом, Дж. Ейкерлофом, М.Спенсом і В.-С.Вікрі [4, с. 71-82]. Нематеріальний характер послуг, який потребує одночасної взаємодії виробника та споживача, робить інформацію головною проблемою при її наданні. Споживачі посередницьких та інтелектуальних послуг часто зазнають труднощів, не маючи повної та достовірної інформації про якість послуги, яку вони отримують. Таким чином, сфера послуг характеризується асиметричністю інформації і у тих випадках, коли поширення й отримання такої інформації пов'язане з великими витратами і коли споживачі мають схожі переваги відносно значущих властивостей виробника послуг, введення заходів, які регулюють вхід останнього на ринок і його роботу в секторі, може підвищити суспільний добробут. Проте створити інституції, здатні здійснювати ефективне регулювання, зовсім не просто (що показує досвід фінансового сектора), причому так було не тільки у цілій низці країн, що розвиваються, але і в США, Швеції та Фінляндії у 80-х і 90-х роках минулого століття [5, с. 6]. Неефективність регуляторних процесів як чинника довготривалої дії ставить на порядок денний питання про найбільш ефективну послідовність проведення реформ; особливо це стосується черговості введення

таких елементів, як розумне посилення процесів регулювання і лібералізація торгівлі та інвестицій.

Крім того, існує проблема, пов'язана з тим, що норми внутрішнього регулювання, компенсуючи неефективність ринкового механізму, самі по собі можуть стати чинниками, що перешкоджають розвиткові конкуренції та торгівлі. Пояснюється це відмінностями між юрисдикціями систем технічної стандартизації, норм регулювання, а також між кваліфікаційними вимогами у сферах професійних, фінансових та цілого ряду інших послуг. У багатьох випадках вплив на торгівлю є побічним наслідком цілком обґрунтованих економічно заходів, але інколи регулювання стає особливо привабливим засобом захисту внутрішніх постачальників послуг від їхніх закордонних конкурентів. Правила та принципи багатосторонньої торгівлі можуть передбачати економічно неоправдані антипротекціоністські заходи.

Необхідність ефективного регулювання торгівлі послугами не потребує обґрунтування, особливо в світлі глобальної фінансової кризи. Створення адекватних механізмів такого регулювання залежить від самих країн, і це справді необхідно, якщо країна хоче отримати повний обсяг вигід від лібералізації послуг [5, с. 21]. Багато країн з успішним досвідом відкриття своїх ринків для іноземних фірм, зокрема Бразилія, Чилі, Угорщина, Ірландія, Польща, Португалія та Іспанія, також були залучені в процес дерегулювання фінансових послуг усередині своїх країн і отримали від цього значні вигоди [6]. Досвід нових членів Європейського Союзу свідчить про те, що інтернаціоналізація і дерегулювання всередині країни можуть взаємно підсилювати одне одного [7, с. 19]. Розширення доступу на ринок іноземних фірм зміцнює структуру фінансового сектора шляхом створення стимулів для поліпшення системи державного регулювання і нагляду, введення вдосконалених правил розкриття фінансової інформації та поліпшення законодавчої і регуляторної бази надання фінансових послуг. Це також підвищує довіру до встановлених правил. Такі вигоди від відкриття ринку для іноземних фірм здобуваються як зверху вниз у результаті дій уряду, так і знизу вгору в результаті тиску з боку ринку праці.

Торговельна політика впливає на бідні верстви населення за трьома основними каналами: (1) через ціну їх споживчого кошика; (2) через попит на їх робочу силу та інші активи, якими вони володіють і які впливають на їх доходи; (3) через зміни доходів держбюджету і тим самим зміни можливостей фінансування програм захисту бідних громадян.

Перший крок при оцінці впливу якої-небудь зміни в торговельній політиці на добробут населення полягає у визначенні того, що споживають бідні та чим вони володіють (тип робочої сили, навички та інші активи).

Якщо певна країна є відносно неефективним виробником послуг, то лібералізація і посилення іноземної конкуренції найімовірніше приведуть до зниження внутрішніх цін у цій країні і до підвищення якості послуг. Від обсягу споживання бідними верствами населення цих послуг залежать вигоди, які вони отримують від лібералізації торгівлі послугами. Проте ця залежність не є абсолютною: зазвичай до лібералізації ціни не визначаються ринковими силами і встановлюються адміністративно та утримуються на штучно низькому рівні для певних категорій кінцевих споживачів або за визначеними видами послуг. Тим самим сільські одержувачі кредитів можуть платити нижчі процентні ставки, ніж міські, і ціни на телефонні переговори місцевими лініями зв'язку, а також на транспортні послуги можуть утримуватися на рівні нижче витрат. Іноді мета полягає

в тому, щоб забезпечити доступ до послуг усім споживачам за однаковою ціною, безвідносно до витрат на послуги (наприклад, транспортні і поштові). В інших випадках ставиться мета забезпечити дешевший доступ, наприклад до фінансових послуг, для певних категорій споживачів. У цьому разі структура цін зазвичай підтримується шляхом перехресного субсидування усередині державних монополій або шляхом фінансової підтримки з держбюджету [8, с. 10].

До тих пір, поки не вжито спеціальних заходів державного регулювання, лібералізація є загрозою всім таким цілям і планам. Усунення бар'єрів для входу на ринок передбачає припинення перехресного субсидування, оскільки після лібералізації фірми втрачають можливості отримувати надмірно великі прибутки в певних сегментах ринку послуг. Нові підприємства, що входять на ринок, можуть зосередитися на найприбутковіших сегментах ринку, таких як міська місцевість, де витрати по мережах нижчі, а доходи вищі. А приватизація може означати припинення підтримки з держбюджету. В результаті навіть якщо сектор стає ефективнішим і середні ціни знижуються, то ціни для певних ключових кінцевих споживачів фактично можуть підвищитися.

Досягнення бажаної соціальної мети з надання універсальних послуг економічно ефективним шляхом є головним викликом для політиків, що ухвалюють рішення на національному рівні. Спосіб, який вони обирають для досягнення цієї мети, ймовірно, справляє величезний вплив на торгівлю в багатьох секторах послуг, зокрема фінансових, транспортних, зв'язку, з охорони здоров'я та освіти. Уряд може вибирати з безлічі заходів – від повного витіснення ринку до проведення політики, що впливає на результати функціонування ринку.

Історично уряди часто покладалися на державні монополії, прагнучи надавати універсальні послуги як за допомогою перехресного субсидування по різних сегментах ринку, так і шляхом трансферів коштів з держбюджету або з банків, контрольованих державою. Такі заходи часто не мали успіху. І справа не тільки в неефективності монопольних структур. Такі наміри уряду обтяжують постачальників послуг, і цей тягар нині становить значну перешкоду для лібералізації в багатьох країнах. Наприклад, національні комерційні банки обтяжені безнадійними боргами, що утворилися через попередні державні програми прямого кредитування, тому такі банки не в змозі конкурувати з іноземними банками.

Слід зазначити, що зобов'язання з надання універсальних послуг у принципі може також накладатися на нові підприємства, що входять на ринок, за дотримання умов недискримінації. У деяких країнах такі зобов'язання були однією з умов отримання ліцензії для нових підприємств, що входять на ринок стаціонарних послуг телефонного зв'язку і транспортних послуг. Проте використання бюджетно-податкових інструментів виявилось більш успішним порівняно з прямим адміністративним регулюванням [9, с. 32]. Так, наприклад, у 1999 р. в Перу був прийнятий загальний 1%-ний податок на послуги, а зібрані кошти отримував фонд, який забезпечував доступ до послуг жителям віддалених районів країни. Мережі розподілялися на конкурсній основі, що стимулювало впровадження новітніх технологій та інші заходи економії за мінімуму субсидій. Схожий підхід був реалізований у Чилі, де урядові вдалося, витративши трохи більше 2 млн дол державних коштів, отримати 40 млн дол у вигляді приватних інвестицій. Це дало змогу встановити телефони в 1000 населених пунктів за вартості установлення, що становила 10% вартості державних розцінок. Завдяки поєднанню лібералізації

сектора з наданням субсидійованих послуг на конкурентній основі на територіях, які до цього не були охоплені послугами зв'язку, частка домогосподарств з телефоном у Чилі збільшилася з 16 до 74% за період 1988–2000 рр., а 25% з них були забезпечені доступом до громадських телефонів [6, с.116].

Розробка багатосторонніх норм і правил у жодному разі не повинна підміняти посилення національних регуляторних механізмів та інституцій. У даному зв'язку велике значення мають три сфери національного регулювання ринку послуг: монополії, асиметричність інформації і вибір між ефективністю і справедливістю.

Основний чинник переговорів у рамках СОТ з питань державного регулювання полягає не стільки в тому, що заходи регулювання відкрито дискримінують іноземні фірми, скільки в тому, що відмінності в національних режимах потребують додаткових витрат від фірм, що працюють на світових ринках. Зусилля щодо впровадження загальних стандартів навряд чи дадуть ефект, оскільки відмінності в національних режимах регулювання відображають об'єктивні відмінності в національних умовах і перевагах. Таким чином, у багатьох сферах гармонізація режимів регулювання успіху, ймовірно, не матиме. Це не означає, що багатосторонні правила не треба розробляти. Наприклад, правила, що вимагають транспарентності і розкриття істотної інформації, можуть бути дуже корисними для боротьби з корупцією та гонитвою за рентою. Можуть бути знайдені практичні методи вирішення питань установа режимів регулювання та створення інституцій, що запроваджують ці режими в життя. Як їх застосовувати в конкретних умовах – мають визначати органи влади конкретних країн.

Ефективне внутрішнє регулювання (від розумного регулювання секторів фінансових і професійних послуг до стимулюючого конкуренцію регулювання в цілому ряді секторів мережевих послуг) є чинником, що має вирішальне значення для реалізації вигід від торговельної кооперації у сфері послуг. Досвід показав, що розробка і здійснення заходів регулювання – нелегке завдання, і в багатьох країнах спроби регулювати ринки стикаються з серйозними труднощами. Функціонування органів регулювання вимагає значних транзакційних витрат, їх персонал повинен мати високий рівень про-

фесіоналізму. Певною мірою транзакційні витрати регулювання можуть бути відшкодовані з галузевого прибутку або за допомогою механізмів регіональної співпраці – проте ефективне регулювання може забезпечуватися також за рахунок іноземної допомоги.

Визнання факту наявності взаємозв'язку між лібералізацією торгівлі та інвестицій і ефективним регулюванням сприяє рішучим крокам, спрямованим на створення сприятливих умов для реформи регулювання [8, с.16]. Країни прагнуть отримати максимальну користь від розширення глобальної конкуренції, яка стала можливою завдяки поглибленню міжнародного поділу праці і торговельної кооперації. Водночас система міжнародної торгівлі і процес лібералізації вимагають від усіх країн ухвалення певних зобов'язань на національному рівні, зокрема тих або інших зобов'язань у галузі застосування конкретних методів регулювання, відповідних положенням ГАТС.

1. Feketekuty G. Improving the GATS Architecture / G. Feketekuty // [in ed. Stephenson S.J.]. Services Trade in the Western Hemisphere: Liberalization, Integration, and Reform. – Wash., D.C.: OAS/Brookings Institution Press, 2000. – P. 256. 2. UNCTAD. World Bank. Liberalizing International Transactions in Services, a Handbook. – United Nations and World Bank. – N. Y.; Geneva, 1994. – 515 p. 3. Gutierrez L. The Effect of Endogenous Regulation on Telecommunications Expansion and Efficiency in Latin America / L. Gutierrez // Journal of Regulatory Economics, 2003. – № 23(3). – P. 257–286. 4. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелеологія: навч. посіб. / М. В. Довбенко. – К.: Видавничий центр "Академія", 2005. – 336 с. 5. Hoekman B. Protection and Trade in Services: A Survey / B. Hoekman, C. A. Primo Braga // The World Bank Policy Research Working Paper, 1997 – № 1747. – 42 p. 6. Finance for Growth: Policy Choices in a Volatile World. World Bank Policy Research Report. – N.Y.: Oxford University Press, 2001. – 212 p. 7. Vogt L. T. EU's Single Market: At Your Service? / L. T. Vogt // OECD Working Paper, 2005. – № 449. – 29 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.oecd.org/eco/surveys/eu>. 8. Hoekman B. Trade in Services, Trade Agreements and Economic Development: A Survey of the Literature / B. Hoekman // CERP Discussion Paper, 2006. – № 5760. – 55 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.cerp.org/pubs/DP5760.asp.asp>. 9. Estache A. Accounting for Poverty in Infrastructure Reform: Learning from Latin America's Experience. World Bank / A. Estache, Q. Wodon, V. Foster-Wash., D. C., 2001. – 122 p.

Надійшла до редколегії 05.03.09

В. Мазуренко, канд. екон. наук,
Г. Буряк, асп.

МЕТОДОЛОГІЯ МОДЕЛЮВАННЯ КОРУПЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОЦЕСІВ

В статті розглянуто методологічні підходи до моделювання корупції як соціально-економічного та політичного явища в сучасних умовах глобалізації світогосподарських процесів.

The article discusses methodological approaches to the modeling of corruption as a social-economic and political phenomena under modern conditions of world economy globalization processes.

Ключовим процесом розвитку сучасної світової економіки є прогресуюча глобалізація, яка все більшою мірою дозволяє приватним особам і організаціям переміщувати величезні суми грошей як на внутрішніх фінансових ринках, так і з однієї країни до іншої. Даний феномен сприяє результативності системи міжнародних економічних відносин та створює системні небезпеки як для неї, так і для окремих відкритих економік. Серед численних потрясінь, які пережила національна економіка 90-х років, найбільш сильним, напевно, був шок, пов'язаний практично з одночасним переходом від закритої економіки до економіки відносно високого ступеня відкритості.

Економіка пережила дві взаємопов'язані кризи – кризу попиту і кризу пропозиції. Економічний спад, низька конкурентоспроможність вітчизняних товарів та послуг на міжнародних ринках призвели до різкого зниження ринкової рівноваги, яка не відповідала подальшим завданням розвитку. Зауважимо, що більшість економічних проблем, у тому числі й тіньова економіка та корупція, є похідними від низької конкурентоспроможності.

Унаслідок процесів демократизації та глобального поширення й інтеграції ринкових відносин, корупція набуває актуального міжнародного значення та стає інтернаціональною проблемою. Незаконні корупційні від-

носини стали зачіпати інтереси й достаток не однієї, а багатьох країн світу. Жодна держава не може бути застрахована від факту корупції. Корупція притаманна всім країнам, незалежно від географічного положення, політичного устрою чи рівня економічного розвитку. Численні дослідження свідчать, що корупція приймає однакові форми й впливає на ті ж сфери економіки незалежно від того, чи відбувається це в країні з розвинутою економікою, чи – з перехідною економікою.

Корупція виступає як складне соціально-економічне й політичне явище, що зародилося у глибині віків та продовжує існувати й розвиватися у сьогоденні. Як у всякого складного явища, у корупції не існує єдиного узагальнюючого визначення. В науковій, учбовій та публіцистичній літературі існує безліч методологічно різних підходів до розуміння й трактування корупції, її класифікації, моделей, оцінки та моделювання. Це зумовило необхідність дослідження цього складного явища в рамках різноманітних підходів до його оцінки та моделювання.

Постановка проблеми. Моделювання корупції є відносно новим і дискусійним напрямком дослідження. Широкий підхід до розуміння самого явища вимагає аналізу ефективності існуючих методик та об'єктивності їх практичного використання при розробці антикорупційних заходів. На сьогодні існує в науковій літературі велика кількість економіко-математичних моделей корупції. Дослідження у цьому напрямку беруть початок з 1975 року. В рамках цих моделей досліджують різноманітні питання, що пов'язані з корупцією, проте всі під різним кутом зору. Методика моделювання є надзвичайно дієвим інструментом дослідження явища в цілому, проте відсутність єдиного системного підходу до вивчення й аналізу проблематики обмежує можливості глибинного дослідження причин і наслідків корупційних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Широка проблематика економічної сутності корупції, в тому числі різні її форми та моделі, а також оцінка ступеню розвитку явища у сучасній соціально-економічній системі, постала об'єктом дослідження відомих зарубіжних та вітчизняних авторів, зокрема таких як К.М.Мерфі, А.Шлейфер, Р.У.Вішні, М.Левін, Б.К. Смаржинська, С.Роз-Акерман, П.Чендер, Л. Уайльд, А.А.Васін, А.Н.Голіков, О.Агапова, В.Кузнецов, З.С.Варналії, Р.Б.Майерсон, К.Блісс, Р.Д.Телл та багато інших.

Метою статті є узагальнення основних підходів до моделювання корупції як соціально-економічного та політичного явища в сучасних умовах глобалізації світогосподарських процесів та виокремлення перспективних напрямків розробки проблеми.

Виклад основного матеріалу. Дослідження корупції досить тісно пов'язане з вивченням діяльності, спрямованої на пошук ренти (rent-seeking activity). Економічні дослідження феномена корупції, як такої, фактично почалися не пізніше 1975 року, з роботи Роз-Акерман [8], у якій корупція розглядалася як економічна поведінка в умовах ризику, пов'язаного зі здійсненням злочину і можливим покаранням за нього. Фундаментальний економічний підхід до дослідження злочину і покарання висвітлено у роботі Г. Бекера [1]. Він піднімає питання, що таке "корупція", причини її виникнення, корупція у структурі суспільства, способи боротьби з нею, економічна роль корупції, вплив моралі, динаміка розвитку корупції.

У літературі на даний момент існує велика кількість математичних моделей корупції. У рамках цих моделей розглядають самі різні питання, пов'язані з корупцією, однак, під різними кутами зору. По-перше, умовно можна виділити математичні моделі двох напрямків – дослідження зовнішньої корупції, і корумпованість організації зсере-

дини. Тут можна досить чітко простежити межу досліджень. Третій напрямок стосується дослідження таких явищ, як неоднорідність рівноважних корупційних станів, циклічність виникнення і т.п. Крім того, існують роботи, у яких розглядають вплив корупції у часткових ситуаціях.

Для узагальнення напрямків дослідження скористуємося умовною класифікацією, що була запропонована Марком Левінім [12] – модель "власник – виконавець – клієнт" (principal – agent – model).

1. Аналіз можна зосередити на відносинах "бюрократ-клієнт". Очевидно, що такий аналіз стосується проблеми зовнішньої корупції. Сюди включається проблема взаємовпливу конкуренції й корупції, проблема неправильного розподілу ресурсів, а також питання про вплив власника (наприклад, державної політики у випадку, коли власником виступає держава) на рівноважний стан гри.

2. Аналіз може бути зосереджений на проблемі "власник-виконавець" (principal-agent problem), включаючи створення "єдиної структури управління", що має на увазі розробку стимулів, інформаційної системи, правил прийняття рішень, ієрархічної структури й контролю. Внутрішня корупція з'являється, коли в парі власник-виконавець під "виконавцем" розуміють групу (ієрархія) виконавців, що знаходяться в асиметричних відносинах. Так, наприклад, виникає проблема власник – контролер – виконавець, де контролер (supervisor) – це виконавець, що перевіряє виконавця першого рівня й т.д. У такій ієрархії хабарі розподіляють й передають від виконавців більш низького рівня виконавцям більш високого.

Цей напрямок репрезентує робота А. Л. Хіллмана та Е. Катца [4], у якій автори розглядають проблему генерування громадських витрат, спричинених розсіюванням хабара в системі "хазяїн-виконавець – виконавець – ...- виконавець – клієнт" як результат конкуренції навколо позиції клієнта й кожної позиції виконавця. Власником у цьому випадку можна вважати державу, що прагне мінімізувати громадські витрати.

3. Аналіз може бути зосереджений на дослідженні перехідних процесів у корумпованій системі, її стаціонарних станів, їхньої стабільності, а також на таких явищах, як циклічність і реакції на зовнішні потрясіння, наприклад, на антикорупційні кампанії.

Принциповою роботою стала стаття С. Роуз-Акермана [8], у якій автор розглядає корупцію в умовах "зовнішніх" ризиків. Він аналізує корупцію при одному виконавці та фірмах (клієнтах), що конкурують за одержання контракту або ренти. Такий контракт отримують за допомогою хабара, що вручають конкуруючі між собою клієнти державному чиновникові – бюрократові (виконавцеві). Інакше кажучи, у цій моделі кожен клієнт намагається підкупити бюрократу з метою одержати урядовий контракт. Передбачається, що бюрократ може бути покараний за одержання хабара, він несе матеріальний і моральний збиток; аналогічна ситуація і з фірмою-хабародавцем. Дана модель є моделлю захоплення ренти за умови конкуренції тільки між фірмами; чиновник виступає в ролі монополіста. Передбачається, що уряд хоче придбати на ринку товар, що може запропонувати одна з конкуруючих фірм. Ці фірми поставляють товари, що можуть різнитися якістю й ціною. За даних умов можна розглянути наступні ситуації:

1. Вимоги уряду чітко сформульовано, ряд фірм конкурують між собою з метою отримання контракту. При цьому можливо, що

- продукт однаковий у всіх фірм;
- продукт відрізняється.

2. Вимоги уряду неточно сформульовано, ряд фірм конкурують між собою з метою отримання контракту.

3. Вимоги уряду неточно сформульовано, тільки одна фірма хоче отримати контракт (випадок двоїстої монополії).

Предметом дослідження є умови при яких контракт буде отримано "за хабар", і якою буде величина цього хабара при певній поведінці учасників і умовах надання контрактів.

Модель наочно ілюструє графік на рис. 1

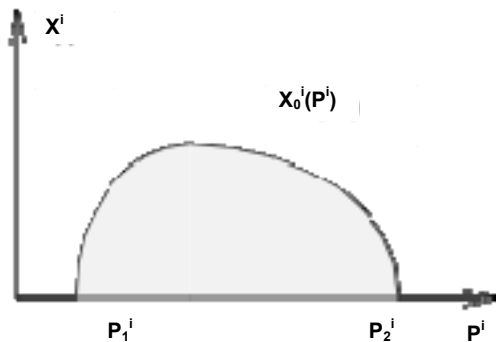

Рис. 1. Можливі межі припустимих значень хабарів для фірми

де X^i – розмір сукупного хабара, сплаченого продавцем і, P^i – ціна одиниці продукту продавця.

Функція $X_0^i(P^i)$ представляє комбінацію ціни й хабара, що дає нульовий прибуток для кожної фірми, а окреслена площа й функція $X_0^i(P^i)$ – одну з можливих форм припустимої кількості хабарів. Для кожного продавця максимально можливий хабар – $X_0^i(P^i)$, при якому прибуток фірми дорівнює нулю.

Модель дозволяє зробити важливий висновок – корупція залежить від характеру відносин між державою і приватним сектором. Ці відносини можуть заохочувати корупцію або обмежувати її.

У моделі показано, що потенційно корумповані фірми повинні бути більш ефективними за фірми, які оперують у не корумпованій економіці, щоб мати можливість заплатити досить високий хабар. Крім того, для перемоги над конкурентами фірма має володіти рядом специфічних рис – зменшувати свої моральні витрати, посилювати свій політичний вплив, що дозволяє зменшити ймовірність виявлення її участі у корупційній діяльності.

М. Бінсток [2] продовжує розпочате С. Роуз-Акерманом мікроекономічне дослідження корупції, і додає до своєї моделі ймовірність виявлення незаконної угоди і варіації розміру штрафу. У роботі також досліджено економічний ефект корупції й зроблено висновок, що ефект найчастіше негативний, хоча іноді можливі виключення.

У роботі К. Блісса й Р. Ді Теллі [3] показано, що в країнах, де зростає рівень конкуренції в економіці, іноді відбувається підйом корупції. Складність вивчення впливу конкуренції на рівень корупції полягає в тому, що конкуренція не обов'язково є екзогенним параметром, який в моделі можна змінити і побачити, яким чином він впливає на рівень корупції. Корупція у свою чергу також впливає на рівень конкуренції.

Одним з напрямків дослідження позитивної ролі корупції в усуненні наслідків неринкового розподілу ресурсів є роботи з моделювання впливу хабарництва на розподіл ресурсів за допомогою черг. У роботі Ф. Луї [6] пропонується модель розподілу ресурсів з механізмом

"живої" черги. Час, який непродуктивно витрачається на очікування в черзі можна скоротити, купивши за хабар право пройти позачергово, причому чим більше хабар, тим менший час очікування. Автор зазначає, що такий механізм багато в чому ідентичний механізму "тіньових цін" і може підвищити ефективність розподілу.

Модель, розроблена Беатою Смаржинською (Світовий Банк) та Шанг-Джин Вей (Гарвардський Університет) описує, як рівень корупції у країні впливає на прийняття рішення інвестором [10]. При високому рівні корупції у країні інвестування не буде поступати взагалі. При припустимих рівнях корупції іноземний інвестор, який володіє потужним інтелектуальним потенціалом та багатий на нематеріальні активи буде радше вкладати гроші у повністю власну фірму, ніж у спільне підприємство. Причина у побоюванні, що частина нових та інших технологій може бути розкрита місцевим партнером, що буде відноситись до втрат компанії, яка інвестує. З іншого боку, при стабільному показнику технологічної складності, інвестор радше буде вкладати гроші у спільне підприємство, очікуючи перенести корупційне навантаження – отримання дозволів, реєстрацію фірми тощо, на місцевого партнера.

Модель, запропонована в роботі А. Хіллмана і Е. Катца [4] розглядає бюрократію з ієрархічною структурою. Основним предметом дослідження є корупція всередині організації, що має деяку ієрархічну структуру, а головною метою аналізу є оцінка громадських витрат від корупції в такій системі. Хабар виступає предметом конкуренції з боку бюрократів. Передбачається, що організаційна структура бюрократії стала, однак за конкретні місця в ній виникає конкуренція. Бюрократ нижнього рівня за хабар "продає" клієнтові конкурентний продукт – ренту, і цим хабаром ділиться з вищим бюрократом, який, у свою чергу, ділиться частиною хабара зі своїм начальником, і т.д. Таким чином, хабар розподіляється між бюрократами з різних рівнів ієрархії.

Розрахунки доводять, що зі зростанням числа рівнів ієрархії підвищуються суспільні витрати. Даний результат підкріплює пропозиції ряду економістів конституційно закріпити обмеження чисельності й структури урядових організацій. Зниження рівня зовнішньої корупції може привести до того, що в організації зросте внутрішня корупція.

Модель Ф.Т. Луї [5] дає можливість пояснити, чому рівень корупції в країні може значно зрости у порівнянні з певними періодами в минулому, при тому, що схема покарання не зазнала змін. З іншого боку, пояснюється, чому у сильно корумпованому суспільстві звичайні заходи щодо боротьби з корупцією, наприклад, посилення контролю за бюрократами, є дорогим "задоволенням", а тому нерентабельним у порівнянні з ефектом від них.

Автор доводить, що коли суспільство стає більш по-благословним до корумпованих бюрократів, то ймовірно різке підвищення рівня корупції. Крім того, високий рівень корупції залишається сталим, навіть якщо параметри обмежувальної схеми повернуться на колишній рівень. Корупція починає вимагати більш високих затрат на перевірку і стримування. Зусилля уряду стають менш ефективними.

Висновки: Систематизація економіко-математичного моделювання корупції можлива у декількох площинах. Найбільш простою та водночас ефективною вбачається систематизація за суб'єктами корупційних відносин: власник ресурса-виконавець-замовник. Відповідно, передбачається тим самим систематизувати моделі за дослідженням рівнів, на яких виникають корупційні діяння.

Моделі мають велике практичне значення. Ефективним вбачається реальне використання їх при аналізі ситуації в економіці в цілому та за окремими її галузями для прийняття управлінських рішень на державному рівні.

1. Becker G. Crime and Punishment: An Economic Approach // Journal of Political Economy. 1968. N 76. [Эта работа является основополагающей по экономическому подходу к преступлению и наказанию]. 2. Beenstock M. Corruption and Development // World Development. 1979. Vol. 7. 3. Bliss C., Tella R. D. Does Competition Kill Corruption? // Journal of Political Economy. 1997. Vol. 105, N 5. 4. Hillman L., Katz E. Hierarchical Structure and The Social Costs Of Bribes And Transfers // Journal of Political Economy. 1987. N 34. 5. Lui F. T. A Dynamic Model of Corruption

Deterrence // Journal of Political Economy. 1996. N 31. 6. Lui F. T. An Equilibrium Queuing Model of Bribery // Journal of Political Economy. 1985. Vol. 93 N 4. 7. Murphy K.M., Shleifer A., Vishny R.W. Why is Rent Seeking So Costly To Growth // AEA Papers And Proceedings. 1993.V.53.N2. 8. Rose-Ackerman S. The Economics of Corruption // Journal of Political Economy. 1975. N 4. 9. Shleifer A., Vishny R.W. Corruption // The Quarterly Journal of Economics. 1993. V.107. N 33. 10. Smarzynska B. K. – WEI S.-J. "Corruption and Composition of Foreign Direct Investment: Firm-Level Evidence", Washington, World Bank. 2003. 11. Tavares S. Does Rapid Liberalization Increase Corruption? // Rochester Institute of Technology. 2005. 12. Левин М., Коррупция как объект математического моделирования // Независимая газета. 2.10.1997.

Надійшла до редколегії 25.03.09

О. Приятельчук, канд. екон. наук

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Здійснено оцінку доцільності менеджменту людських ресурсів на державному та корпоративному рівнях. Розглянуто підходи щодо аналізу трудового потенціалу представниками школи наукового менеджменту, адміністративної школи, школи людських відносин, поведінкових наук та людського капіталу. Розглянуто функції державних органів влади, що приймають участь в регулюванні ринку праці України. Проаналізовано напрямки державних програм регулювання розвитку трудового потенціалу України та проблеми їх реалізації.

The estimation of the necessity of human resource management at the state and corporate levels has been made. The analysis made by the representatives of the next schools – scientific management (labor resources use), administrative (personnel management), human relationship school, behavioral sciences and human capital – has been discovered. The functions of the state authorities which are connected with the process of regulation of Ukrainian labor market have been viewed. And the trends in the state programs about the regulation of Ukrainian labor potential's development and the problems in their implementation have been estimated.

Дослідження людини як ресурсу, вивчення сутності понять "людські ресурси", "трудові ресурси", "людський капітал", "трудовий потенціал", аналіз значення даного ресурсу для розвитку та ефективного функціонування компаній проводилися ще починаючи з 30-х років минулого століття, а перші наукові обґрунтування знайшли своє відображення в роботах та економічних теоріях ще А.Сміта, В.Петті, Ж-Б.Сея, М.Портера та інших представників різних економічних течій.

Представники школи наукового менеджменту (Ф-В.Тейлор, Ф.Гілберт, Л.Гілберт) досліджували працю як основну функцію людського ресурсу, пов'язуючи ефективність її використання з досягненням оптимального співвідношення інженерно-технічних параметрів виробництва та фізичних можливостей людини.

Дослідження представників адміністративної школи менеджменту (А.Файоль, Г.Емерсон, М.Вебер) були згруповані навколо спільного припущення щодо необхідності досягнення оптимальної організаційної структури підприємства за допомогою чіткої регламентації міжособистісних відносин та чіткої ієрархії влади. Саме чіткий розподіл обов'язків та координація інтересів загальним; винагорода персоналу; централізація влади; ієрархія розпоряджень; порядок; справедливість; стабільність робочого місця; ініціатива; корпоративний дух. [1]

Е.Мейо, М-П.Фолетт (представники школи людських відносин) вперше включили в дослідження людських ресурсів таку змінну, як психологічні та емоційні чинники, соціальний аспект. Поряд з фізичними характеристиками враховувався й моральний аспект управління та організації праці.

Теорії мотивації праці стали ключовими для досліджень науковцями, що належали до школи поведінко-

вих наук (А.Маслоу, К.Альдерфер, Д.Мак-Клелланд), які сформулювали ієрархічну піраміду потреб – фізіологічні потреби; потреби в безпеці; соціальні потреби; потреби в повазі; потреби в самореалізації – у А.Маслоу або – життєві потреби; потреби у відносинах з іншими; потреби зростання – у К.Альдерфера. Завданням керівництва в даному випадку є виявлення. На якому рівні потреб знаходиться людина і спонукання переходу її на якісно вищий рівень потреб. Саме під час даного стремління, намагання досягти чогось більшого людина застосовує максимальну кількість зусиль, працюючи ефективно й на благо підприємства.

Останнім часом актуальними стали теорії людського капіталу, згідно з якими людина як ресурс виробництва в процесі використання має здатність до збільшення власної вартості (придбаваючи нові знання, досвід тощо). В зв'язку з цим виникає поняття людського капіталу, прибуток від використання якого необхідно реінвестувати, таким чином примножуючи його в майбутньому.

Значення людського фактору на підприємстві визнавалось неодноразово як теоретиками, так і практиками менеджменту, зокрема Джеренал Моторс говорив: "Для функціонування організації потрібні машини, технології, капітал, люди. На перше місце я ставлю людей. Все інше без них стає непотрібним, непродуктивним" [3].

Держава, являючи собою "величезне підприємство", яке під впливом тих же законів економіки функціонує задля отримання прибутку – вироблення національного доходу, використовуючи працю свого населення, на відміну від приватних компаній розглядала людей як невід'ємну свою складову, яка за будь яких умов буде працювати. Даний підхід спрацював ще в умовах закритої економіки колишнього Радянського Союзу, коли не існувало конкуренції, боротьби за кваліфіковані кадри, надмірної міграції (як внутрішньої – регіональної та між самими підприємствами, так і зовнішньої). В умовах же ринкової економіки і ринок праці вимагає нових важелів регулювання та управління. Сповідуючи принципи вільної конкуренції, саморегулювання ринків за допомогою співвідношення попиту та пропозиції,

ринок праці виявляється особливим, оскільки на ньому продається та купується праця, вироблена робочою силою – людиною. А людина як ресурс має ряд специфічних характерних рис, таких як: довго строковість використання, саморегульованість, наділення інтелектом, психологічний фактор і соціальна складова. Саме вирішення соціальних проблем на ринку праці без участі держави неможливе. Окрім того держава прямо або опосередковано є основним споживачем виробленого людським доходом – або у вигляді товарів чи послуг (зайняті в державному секторі економіки), або ж через відраховані податки з прибутків приватного сектору.

Наразі одним з першочергових завдань органів державної влади має стати формування трудового потенціалу країни, його розвиток, а як передумова – розробка ефективної демографічної, соціальної, освітньої та у сфері зайнятості політики держави та реалізація відповідних заходів. Адже саме за приростом населення або його депопуляризацією, за збільшенням або зменшенням прибутків громадян, життєвим рівнем, середньою тривалістю життя тощо можна характеризувати країну як таку, що розвивається або занепадає відповідно.

Отже, трудові ресурси – це частина населення, яка володіє фізичним розвитком, знаннями та практичним досвідом для роботи в народному господарстві. За українським законодавством до трудового населення відноситься працездатне населення у працездатному віці, який становить для жінок 16-54 роки, а для чоловіків 16-59 років, а також населення старше або молодше даного віку, яке працює у державних, корпоративних або суспільних організаціях.[4]

Трудовий потенціал складається з якісних та кількісних характеристик економічно активного населення – населення, зайнятого виробництвом матеріальних, соціальних та духовних цінностей.

На державному рівні в Україні управління трудовими ресурсами й, відповідно, розвитком трудового потенціалу займаються відповідні міністерства, відомства та інші організації. Це, зокрема, Міністерство праці та соціальної політики, до основних напрямків роботи якого відноситься соціальне партнерство, мотивація, соціальний захист, оплата праці, регулювання ринку праці та зайнятості населення, підготовка та перепідготовка кадрів, соціальне страхування, організація праці, правове регулювання, міжнародне співробітництво тощо.

Підвідомчими їй організаціями є Національна академія праці, Науково-дослідний інститут соціально-трудових відносин, Центральне бюро нормативів з питань праці, Інститут підготовки та перепідготовки кадрів, Інспекція праці та інші. Також функціонують профільні відділи при міністерствах та відомствах України, які прямо чи опосередковано здійснюють вплив на державну політику в галузі управління трудовими ресурсами, регіональні представництва.

Міністерство освіти та науки займається професійною підготовкою кадрів. Окрім прямих функцій формування науково-освітньої бази для підготовки необхідних фахівців, методичного забезпечення процесів навчання та перенавчання кадрів, розробки та реалізації державної політики в галузі освіти та науки, Міністерство займається розробкою проектів нормативних актів в сфері освіти й науки та їх правовою експертизою щодо відповідності вимогам законодавства; організацією системного обліку та зберіганням законодавчих та нормативних актів; юридичним консультуванням тощо.

Державна служба зайнятості займається забезпеченням працевлаштуванням, перепідготовкою та перекваліфікацією кадрів, профорієнтацією звільнених; за-

безпечує координацію роботи між роботодавцями та тимчасово вивільненою робочою силою; займається аналітичною діяльністю щодо служб персоналу на окремих підприємствах, процесах прийому на роботу та звільнення, формує бази даних по вільним робочим місцям та тими, хто займається пошуком роботи.

Окрім вищезгаданих органів на процеси, пов'язані з трудовими ресурсами, впливають Міжнародна організація праці, членом якої є Україна (Міжнародна організація праці (МОП) здійснює невеликий вплив на зміст та функції завдань, які виконують органи державного управління трудовими ресурсами; рекомендаціями даної міжнародної організації дедалі ширше користуються країни як з розвинутою, так і перехідною економікою), профільні комітети та відомства на державному та регіональному рівнях, а також трудові колективи в рамках організацій, представлених профспілковими комітетами, до компетенції яких входить формування стабільних трудових колективів, робота з кадрами, їх розвиток та забезпечення дотримання прав і свобод тощо.

Розглядаючи напрямки реалізації функцій держави в даній сфері, враховуючи, що основним завданням держави є формування конкурентоздатного трудового потенціалу країни, який би характеризувався приростом населення, збільшенням економічно активної його частини (що означає збільшення валового національного продукту та зменшення економічно активної складової, яка перебуває на утриманні за рахунок бюджету й становить лише видаткову його частину), зростанням добробуту населення, якості його життя, а також покращення таких якісних характеристик, як здоров'я, середній строк життя, освіченість, кваліфікація тощо, необхідно згадати наступні: демографічна політика, політика в галузі освіти, політика зайнятості, політика праці, політика заробітної плати та соціальна політика, пов'язана в першу чергу з покращенням умов праці і добробуту. Охороною здоров'я, розвитком культури і мистецтва тощо.

Наразі існує безліч програм, що стосуються розвитку трудового потенціалу, розробляється й вже прийнята ціла низка законопроектів, які б сприяли даним процесам. Всі існуючі програми розробляються й функціонують в рамках визначених в Указі Президента України основних напрямків розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року. Саме 2010 рік за попередніми прогнозами (які не враховували настання світової кризи з її яскравими наслідками для економіки України) вважався переломним за основними показниками, що стосувались негативних явищ в примноженні та розвитку трудових ресурсів, зокрема: уповільнення темпів скорочення населення, а з 2010 року – незначний його приріст; поступове зростання зайнятих в галузях економіки на 1-2 млн.чол. за кожні 10 років; покращення якості життя населення в результаті позитивних ефектів, отриманих від реалізації цілого ряду заходів, розроблених в рамках демографічної та інших політик держави. [5]

Отже, згідно Указу, серед рис, характерних трудовому потенціалу України на сучасному етапі, виділяють: зниження народжуваності і збільшення смертності, скорочення тривалості життя і загальне старіння населення, проблеми безробіття, поширення нелегальної трудової діяльності, зниження національного інтелектуального та освітнього потенціалу, значного розшарування населення за рівнем доходів. Задля подолання всіх вищезгаданих негативних тенденцій розвитку трудового потенціалу державні органи влади повинні розробляти та реалізовувати спеціальні заходи, спрямові, в першу чергу, на поліпшення природної бази формування робочої сили; надання населенню професійно-

технічної (надзвичайно актуально в умовах значного надлишкового попиту на кваліфіковані кадри даних професій) та вищої освіти; розширення центрів підготовки, перепідготовки та перекваліфікації тимчасово вивільнених людських ресурсів; досягнення оптимального балансу продуктивної зайнятості та рівня безробіття; поліпшення охорони праці та здоров'я працюючих; забезпечення соціального захисту всіх верств населення (як економічно активного, так і економічно пасивного); забезпечення зростання реальних доходів населення та правовий захист прав та свобод населення, наданих їм Конституцією України (зокрема стаття 43 про право вільного вибору сфери, виду та місця роботи) та відповідними законодавчими та нормативними актами.

Наразі актуальним залишається не питання визначення ролі держави в регулюванні розвитку трудового

потенціалу країни, суть та напрямки якої вже давно доведені та затверджені, а їх практична реалізація, труднощі втілення в життя якої пов'язані з проблемами фінансування, недостатнім рівнем соціального партнерства в трикутнику найманий працівник – роботодавець – держава, нерівномірне лобювання інтересів роботодавців та працездатного населення (працюючих та безробітних) в загальнодержавних та місцевих представництвах державної влади.

1. Хміль Ф.І. Управління персоналом. – К., 2006. 2. Осовська Г.В., Крушельницька О.В. Управління трудовими ресурсами. – К., 2003. 3. Закон України "Про зайнятість населення". – К., 1991. 4. Портер М. Стратегія конкуренції. – К., 1997. 5. Лукашевич В.М. Економіка праці та соціально-трудові відносини. – Л., 2004.

Надійшла до редколегії 19.03.09

О.О. Шнирков, канд. екон.наук

СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІК КРАЇН-ЧЛЕНІВ НАФТА ТА КАРИКОМ

Стаття аналізує основні особливості структурних зрушень в економіках країн-членів різних форм інтеграційних угруповань на прикладах НАФТА (зона вільної торгівлі), КАРИКОМ (митний союз). До сфер структурних зрушень, які аналізуються нижче, відносяться: структура виробництва національного продукту, робочої сили та зовнішньої торгівлі.

The article analyses basic peculiarity of the structural changes in the countries national economies of the different forms of economic integration. As example, NAFTA (free trade area) and CARICOM (custom union). The areas of the structural changes, which are being analysed below, are: the structure of the national product, labor force and foreign trade.

Створення та розвиток міжнародних економічних угруповань веде до структурних змін у національних економіках країн-учасниць. Під структурними зрушеннями в економіках країн, що інтегруються, ми розуміємо процес трансформації співвідношення різних видів економічної діяльності внаслідок виникнення ефектів міжнародної інтеграції. Структурні зрушення у національних економіках проявляються у всіх сферах економічної діяльності, перш за все, зміні пропорцій валового національного продукту, співвідношенні різних сфер та галузей, капіталовкладень, розвитку зайнятості робочої сили, зовнішньої торгівлі тощо.

Економісти (Blecker, Robert, Campbell, Bruce), які досліджували, яким чином вплинуло утворення НАФТА на зміни у галузях, практично всі сходяться на думці, що структури економік країн-членів НАФТА зазнали неоднозначних змін [1, с. 129]. Якщо зміни у мексиканській економіці були дуже значними та помітними, то в економіках США та Канади таких помітних зрушень не було. До того, як була створена НАФТА, між США та Канадою існувала Угода про вільну торгівлю (УВТ). Ця Угода передбачала поступове зниження митних тарифів аж до повного їх усунення. Зменшення тарифних ставок привело до збільшення інвестицій у прикордонні райони цих країн, збільшенню зайнятості та розвитку нового виробництва. Наприклад, зменшення тарифних ставок привело до швидкого збільшення виробництва автомобілів у цих країнах, від цього виграли виробники та споживачі.

Наслідком створення НАФТА у 1994 році стало стрімке зростання взаємної торгівлі. Торговельні показники Канади в межах НАФТА подвоїлися з моменту підписання Угоди про вільну торгівлю між США і Канадою з 30% наприкінці 80-х років минулого сторіччя до 60% у 2000 році [192]. Оскільки обсяги торгівлі Канади зі США приблизно в 45 разів більші, ніж обсяги торгівлі з Мексикою, практично всі показники зростання обсягів торгівлі повинні бути віднесені на рахунок ефекту від УВТ між США та Канадою.

Навпаки, обсяги зовнішньої торгівлі Канади з іншими країнами не збільшувалися взагалі протягом минулого

десятиліття. Це означає, що для Канади зростання торгівлі в рамках НАФТА, можливо, було заміною торговельних відносин з іншими країнами. З іншого боку, для Мексики однаково важливими було як факт істотного збільшення обсягів торгівлі в рамках НАФТА (яка подвоїлась з 25% від ВВП на початку 90-х років минулого сторіччя до 50% у 2000 р.), так й значне зростання додаткового торговельного обігу Мексики з партнерами, які не відносяться до НАФТА.

На підставі цього можна зробити висновок, що наслідком входження Мексики до НАФТА стало суттєве відкриття мексиканських ринків для товарів країн-партнерів по угрупованню. Для США окремі впливи підписання УВТ та створення НАФТА лише незначно помітні в показниках торговельного обігу, які скоріше вказують на довгострокове, більш поступове розширення відносної важливості зовнішньої торгівлі як з партнерами по НАФТА, так і за її межами.

Завдяки зростаючим темпам торгівлі між країнами НАФТА збільшення зайнятості було також значним. Зростаючий експорт США в Мексику та Канаду збільшив зайнятість на 2,3 млн. осіб за перші 3 роки існування НАФТА. Експорт, який був зорієнтований до Канади, привів до зростання зайнятості в США на 1,6 млн. осіб, до Мексики – на 750 000 тис. осіб. Ці здобутки у сфері зайнятості США отримали за лише за 3 роки – з 1995 по 1998рр. Таким чином, за 3 роки існування НАФТА зайнятість у США зросла на 2 %. Наприклад, у січні 1994 р. безробіття США становило 7%, тоді як в липні 1997 р. воно було на рівні 5%. Зайнятість у виробничому секторі зросла на 160 000 робочих місць [1, с. 130].

Усунення бар'єрів також привело до підвищення мексиканського експорту нафти та кави до США як традиційних статей експорту. Як відомо, США консервували видобуток нафти та газу, таким чином зайнятість у сфері видобутку нафти в США зменшувалась. А в Мексиці, навпаки, збільшилась. За умов усунення бар'єрів на сільськогосподарські товари мексиканський експорт кави у США збільшився на 540 млн. дол. Це також мало негативний ефект на сферу зайнятості у США.

© Шнирков О., 2008

У Мексиці, тим часом, очікування від того, що НАФТА прискорить створення робочих місць в орієнтованих на експорт галузях промисловості у цілому не виправдалося. Зайнятість у промисловості, орієнтованої на експорт, дійсно розширювалася наприкінці 90-их років, особливо у північних прикордонних областях в експортних виробництвах. Але кількість нових робочих місць, створених в експортних галузях промисловості, залишалася відносно стабільною стосовно ємності всього ринку праці в Мексиці [8]. До 2001 р. у Мексиці зайнятість у промисловості, орієнтованої на експорт, спочатку зменшувалась слідом за вповільненням експорту до США. Як наслідок, Мексика втратила 1 млн. робочих місць за три роки. Зі зменшенням зайнятості пов'язано такі фактори, як від'ємний торговельний баланс, економічна криза у Мексиці, яка настала відразу після створення НАФТА.

Як правило, при інтегуванні країни з малорозвиненою економікою з країнами, економіки яких є більш розвиненими, в країні з малорозвиненою економікою може початися економічна криза (безробіття, падіння виробництва тощо) як форма адаптації до нових умов. Але через деякий час в цій країні починається економічне зростання. Також розвинені країни переносять виробництво в малорозвинені країни в пошуках дешевої робочої сили та дешевих ресурсів. Відповідно це веде до зростання виробництва у приймаючої країни.

Однозначної оцінки провідних фахівців щодо впливу участі Канади у НАФТА на збільшення чи зменшення зайнятості у країні немає. Так, наприклад, експерти стверджують, що УВТ між Канадою й США у значній мірі сприяла зниженню зайнятості у виробничій сфері протягом перших років її дії. Канада втратила майже 20% зайнятості у виробничій сфері протягом перших чотирьох років після підписання УВТ [1, с. 120]. У країні відбулась безпрецедентна хвиля закриття заводів та індустріальна реструктуризація. Аналіз ситуації показує, що більша частина цього зниження була результатом дуже агресивної валютної та антиінфляційної політики, що була здійснена у Канаді протягом того ж самого періоду. В той же самий час УВТ сприяла початку процесу дерегулювання у канадській промисловості. Пізніше, у 90-х роках минулого сторіччя канадська промисловість виявила стійке зростання, і частка Канади в повному обсязі північноамериканського виробництва зросла майже на 8%. У 1998 р. зайнятість у виробничому секторі Канади навіть перевищила її піковий стан ще до підписання УВТ.

Blecker, Robert, Campbell, Bruce дійшли висновку, що поки можна прослідити значні структурні зміни лише у мексиканській економіці під впливом створення зони вільної торгівлі [1, с. 125]. Вони визначили 11 секторів, як в промисловості, так і у сільському господарстві, які зазнали значних змін. До таких секторів належать: виробництво транспортних засобів та комплектуючих, хімічна продукція, комп'ютери та обладнання, меблі, побутова техніка, поліграфічна продукція, електричне устаткування, електронні компоненти, бакалійні товари, телекомунікаційне устаткування, текстиль та одяг.

Зняття торговельних бар'єрів привело до збільшення експорту США до Мексики. І, якщо важко сказати, чи є зростання у вищенаведених секторах економіки США, яке складало 0,1%-0,4% на рік, результатом зняття торговельних бар'єрів, то падіння виробництва у тих же секторах мексиканської економіки було як раз результатом входження останньої до НАФТА. Скорочення виробництва в Мексиці відбувалось у всіх секторах приблизно на 8%-14% на рік, крім сільськогосподарсь-

кого, де відмічалось зростання у 2-3%. Зростання сільськогосподарського сектору відбулось за рахунок екзотичних продуктів споживання, наприклад, кави: експорт кави до США виріс на 560 млн. дол. за 3 роки [7].

У 1993-2005рр. ВВП Мексики зріс на 40%, Канади на 49%, США на 48%; продуктивність праці зросла у Мексиці на 55%, у Канаді на 23%, у США на 28%. Заробітна платня у Мексиці в експортоорієнтованих галузях промисловості зросла на 37% більше ніж в інших галузях [1, с. 128].

Диспропорції у технологічному розвитку країн-учасниць можуть не конфліктувати, а взаємно компенсувати одна одну. Наприклад, виробничі потужності в Мексиці заповнюють ринкові ніші, звільнені Канадою і США, – тоді як комбінація низькотехнологічної та низькооплачуваної економіки (Мексики) і високотехнологічної та високопродуктивної економіки (США, Канади) сприяє підвищенню ефективності розміщення продуктивних сил у регіоні і скороченню технологічного розриву.

В якості наступного економічного об'єднання для аналізу впливу саме митного союзу на структурні зрушення ми розглянемо Карибське співтовариство та Карибський спільний ринок (КАРІКОМ). До 1973 року це угруповання мало назву Карибська зона вільної торгівлі [191].

Протягом 70-80-их років минулого сторіччя більшість карибських економічних систем відчували зміну в галузевій структурі сільського господарства та видобувного сектору, у той час як промисловий сектор залишався практично незмінним. Сільське господарство становило 13.5% від промислового виробництва у 1975 р. та 9.5% у 1985 р. (крім Гайани) [2, с. 340].

У сільськогосподарській сфері зміна у структурі виробництва зменшила її конкурентоспроможність завдяки високим витратам виробництва, зовнішнім кризам і значному торговельному дисбалансу у відносинах з Європейським Союзом. Високі витрати виробництва впливають на розмір прибутку, у такий спосіб зменшуючи стимул розширення виробництва, у той час як зовнішні кризи, наприклад, викликані стихійними лихами, зруйнували інфраструктуру та зернові культури в сільськогосподарських регіонах.

Розвиток бананової галузі протягом 80-их років ілюструє деякі з проблем, що впливають на традиційний сільськогосподарський сектор. Вирощування бананів та їхній експорт з Карибських країн, особливо із Зондських островів, Домініканської Республіки, Гренади, Сент-Люсії й Сент-Вінсент та Гренадіни, різко понизилися. На початку 80-их років виробництво бананів становило більше 12% валового внутрішнього продукту Зондських островів, до 1990 року ця цифра зменшилася до 7%. Крім того, між 1993 і 1999 рр. повний обсяг експорту зменшився не більше ніж на 50% (з 238 878 тонн у 1993 р. до 130 419 тонн у 1999 р.). Протягом того ж самого періоду кількість активних виробників зменшилася з 24 111 до 11 665 [2, с. 345].

Іншим споживчим товарам, такі як рис і цукор, не було завдано такої шкоди як банановому сектору. У випадку Гайани цукрова і рисова галузь показували стабільні темпи зростання завдяки заходам, розробленим, аби поліпшити організацію виробництва, інфраструктури й доступ до новітніх технологій. Зокрема, виробництво цукрового буряку збільшило внесок у валовий внутрішній продукт Гайани з 9% до 17% між 1980-м і 1990-м рр. [6].

У 1980-их роках виробничий сектор у всіх країнах КАРІКОМ, окрім Гренади та Сент-Киттса, значно скоротився або перебував у стані стагнації. У країнах Карибського басейну економічне зростання та зміни у структурі виробництва було стимульовано перш за все роз-

витком сільського господарства та експлуатацією природних ресурсів. Цей процес був закономірним і сприяв просуванню внутрішньої інтеграції. Таким чином, вплив інтеграційних процесів на виробничий сектор країн регіону був пов'язаний переважно з розвитком сільського господарства та видобутком природних ресурсів.

Глобалізація за останні роки сприяла зниженню виробництва у сільському господарстві та пов'язаних з ним секторів, результатом цього стала необхідність пошуку нових джерел сировини. Тринідад традиційно мав переваги з великого обсягу іноземних інвестицій, які були пристосовані до розвитку й експлуатації його нафтових запасів. За часи створення КАРИКОМ держава використовувала у своїх інтересах ситуацію на ринку нафти та запаси природного газу, щоб змінити структуру виробництва енергоносіїв. Виробництво та використання природного газу замінили виробництво сирової нафти. У результаті росту і розвитку промисловості, заснованої на природних ресурсах, Тринідад став провідним виробником і експортером метанолу та аміаку. Гайана залучила інвестиції у виробництво деревини, видобуток золота і алмазів. Хоча ці галузі стали істотними валютними наповнювачами бюджету країн, їхня цінність і необхідність залишаються відносно невеликими.

Крім сільського господарства та виробництва, що базується на експлуатації природних ресурсів, 80-ті роки засвідчили розвиток текстильної промисловості, хоча й зі змінним успіхом. Актуальним у цьому плані є досвід Ямайки. Виробничий сектор у цій країні – другий за величиною економічний сектор після торгівлі. Переробна промисловість включає виробництво цукру, напоїв і тютюну, виробництво хімікатів, металів і будівельних матеріалів. До 80-их років виробничий сектор позиціювався як такий, що замінює імпорту. Згідно орієнтованим на ринок структурним програмам регулювання у 90-их роках Ямайка змінила торговельну орієнтацію, щоб зосередитися на виробництві тканин, одягу, а також виготовленні аксесуарів предметів одягу. Більшість експорту одягу припадає на ринок Сполучених Штатів відповідно до узагальненої офшорної програми уряду Ямайки.

У той час як сільське господарство занепадало, а промислове виробництво залишалося стагнаційним, сектор обслуговування поступово збільшував відносний внесок у валовий внутрішній продукт країн регіону. У 1990 р. готельні та ресторани послуги, які становлять невід'ємну частину туризму, склали, у середньому, 13% валового внутрішнього продукту, фінансові послуги – 12%, комунікації й транспорт – 17% [2, с. 348].

Послуги туризму стали усе більш й більш важливим сектором Карибських економік. Протягом 1980-1990 рр.

число туристів і туристичних віз збільшилося, у середньому, на 71% і 59%, відповідно. Доходи від туризму становлять приблизно 35% від зовнішнього доходу та 18% від валового внутрішнього продукту. Крім того, акваторія Карибського моря – найважливіша точка у світі для круїзних судів, оскільки вони доставляють 50% світових пасажирів на круїзних судах.

Деякі Карибські країни також прагнули розвинути інші сфери обслуговування, особливо офшорні банківські зони та нові підприємства в галузі інформатизації, нових технологій і комунікацій. Офшорна банківська справа стикнулася із труднощами за останні роки внаслідок відмивання грошей і інших незаконних методів. Це стало головною загрозою для тих реформ, які їм були необхідні. Барбадос і Ямайка досягли деякого успіху в наукомісткому секторі, але вони також стикнулися із труднощами через монополістичне становище на телекомунікаційному ринку міжнародних компаній.

З 1-го січня 2006 року країни Карибського басейну утворили спільний ринок. Наразі ще рано говорити про можливі структурні ефекти.

Таким чином, процес інтеграції у Карибському регіоні послужив поштовхом для розвитку певних галузей, але не дав можливість перебороти всі негативні тенденції в економіках цих країн, які були характерні для розвитку традиційних галузей. Митний союз стимулював процес оновлення галузевої структури, одночасно посилюючи існуючі структурні розходження серед країн Карибського басейну. Разом з тим, внутрішній та зовнішній попит стимулював більш інтенсивний розвиток саме сфери послуг, що згодом привело до посилення конкурентноздатності національних економік країн регіону у цій сфері.

1. R. Blecker, D. Robert, B. Campbell, L. Bruce. "North American Integration: A Survey Paper," paper presented at the 2005 Workshop of the North American Market Integration Consortium, 2005, New York, pp. 120-143.
2. The regional outlook (2004), the effects of globalization on CARICOM Caribbean Economies, Working Paper, pp. 331-354.
3. IMF Working Paper, Policy Development and Review, External Tariff Liberalization in CARICOM: A Commodity-Level Analysis, February 2008.
4. U.S. Bureau of Labor Statistics. Manufacturing employment, seasonally adjusted. 1994 – 2008, 3 March 2008.
5. U.S. Department of commerce, international trade administration. Top US export markets, free trade agreement and country fact sheet. Summer 2008.
6. www.caricom.org.
7. www.cia.gov/cia/publications/factbook/
8. www.nafta-sec-alena.org/

Надійшла до редакції 23.03.09

Т. Балюк, асп.

ПОДАТКОВІ РИЗИКИ ВНУТРІШНЬОКОРПОРАТИВНОГО ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ПРИБУТКІВ В ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЯХ

В цій статті аналізується податкові ризики, які виникають при перерозподілі прибутку в фінансовій системі транснаціональної корпорації, зокрема ризик донарахування податкових платежів та ризик подвійного оподаткування. Автор пропонує методику розрахунку податкового ризику на основі імовірнісного підходу, а також показує взаємозв'язок між відхиленням трансферної ціни від ринкової ціни та податковим ризиком.

The article analyses tax risks arising as a result of income-shifting activities within the financial system of transnational corporations, in particular the risk of tax adjustment and the risk of double taxation. The author proposes a methodology of calculating the tax risk based on a probabilistic approach and shows relation between transfer price deviation from the arm's-length price and the tax risk.

Транснаціоналізація світової економіки сприяла не лише появі нових форм організації бізнесу, таких як транснаціональні корпорації (ТНК), а й удосконаленню

інструментів та методології управління грошовими потоками та прибутковістю окремих компаній. Володіючи більш широкими можливостями фінансового та податко-

© Балюк Т., 2008

вого планування у порівнянні з національними компаніями, ТНК успішно здійснюють планомірне регулювання своїх операцій у міжнародному масштабі. Завдяки використанню факторів зовнішнього (переваг розміщення своїх структурних підрозділів у податкових юрисдикціях з різними режимами оподаткування) та внутрішнього середовища (переваг інтерналізації значної частини своєї діяльності – виробничої, торгівельної, позикової, інвестиційної тощо) сучасні ТНК мають змогу перерозподіляти частину прибутків одних підрозділів на користь інших для досягнення загальнокорпоративних цілей.

Найбільш суперечливим та дискусійним інструментом перерозподілу прибутків у фінансовій системі ТНК є трансферне ціноутворення – встановлення трансферних цін¹ на об'єкти внутрішньофірмової торгівлі. Переваги, особливості та моделі трансферного ціноутворення широко обговорюються в зарубіжних наукових колах. Зокрема, проблематиці трансферного ціноутворення було приділено немало уваги з боку таких вчених як М. Алес, С. Борковські, М. Енг, Л. Іден, Ф. Ліс, Л. Мауер, В. Майдан, А. Рагмен, В. Тейлор, Р. Тенг, Дж. Хіршляйфер, Т. Хорст та ін. Дослідженню окремих аспектів трансферних цін присвячені праці таких вчених на теренах СНД як С. В. Асєєва, М. А. Бахрушина, Н.Х. Вафіна, М. М. Івчиков, В. М. Крилов, Д. В. Ліцуков та ін. Зазначені питання знайшли своє відображення і в працях вітчизняних вчених, таких як Н. В. Гришко, П. В. Дзюба, Р. О. Заблоцька, О. І. Мусієнко, Л. В. Нападовська, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. Однак, питанню податкових ризиків, які виникають внаслідок внутрішньокорпоративного перерозподілу прибутків у транснаціональних корпораціях, зокрема при трансферному ціноутворенні, не приділено достатньої уваги. Задля заповнення прогалини в дослідженнях, присвячених зазначеній тематиці, автор пропонує свій власний аналіз податкових ризиків перерозподілу прибутків у ТНК.

Однією з вигод функціонування внутрішньої фінансової системи ТНК та координації фінансових аспектів діяльності всіх структурних підрозділів ТНК з головного офісу корпорації є можливість налагодити систему трансферного ціноутворення таким чином, щоб прибуток отримували ті підрозділи, які мають відносно менше податкове навантаження, що дозволяє зменшити консолідовані податкові зобов'язання [14, с. 624]. В результаті, різниця між трансферними та ринковими цінами буде обумовлюватися стратегією ТНК щодо мінімізації загального податкового навантаження радше ніж об'єктивною різницею в характеристиках об'єкта торгівлі та умовах його постачання на ринок [3, с. 345].

Завдяки можливості встановлювати трансферні ціни незалежно від механізмів вільного ринкового ціноутворення ТНК мають змогу навмисно завищувати чи занижувати ціни на продукцію, послуги, обладнання, технології, ліцензії, патенти тощо, які надаються одними підрозділами іншим структурним підрозділам однієї ТНК. При цьому, найбільш широкі можливості використання трансферних цін для оптимізації консолідованого податкового навантаження мають корпорації, які здійснюють значні обсяги внутрішньокорпоративної торгівлі та працюють на ринках країн, різниця в ставках податків та базах оподаткування між якими є суттєвою.

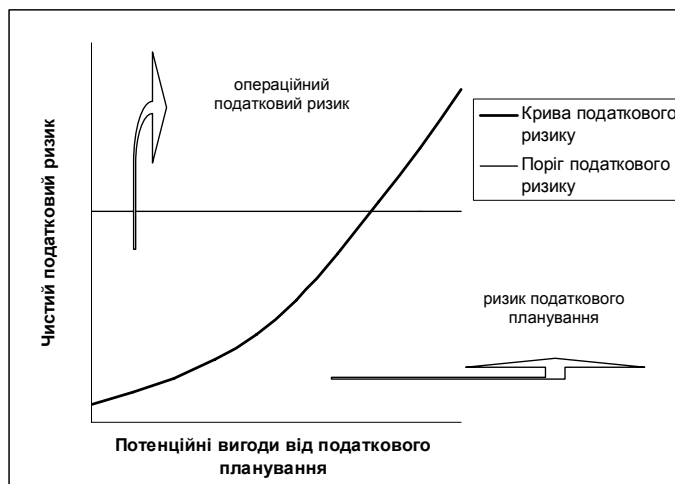
Водночас, при оцінці впливу інструментів перерозподілу прибутків у фінансовій системі ТНК та зокрема впливу трансферного ціноутворення часто не приділяється достатньої уваги податковим ризикам, які виникають при використанні цих інструментів. За даними опитування, проведеного аудиторською фірмою Ernst & Young, 59% ТНК з доходом, який перевищує 5 млрд. дол., і 71% всіх ТНК Сполучених Штатів проходили перевірку на предмет законності трансферного ціноутворення в 2003 році. При цьому, лише 19% рішень податкових органів про донарахування податків були оскаржені [11]. Високий відсоток податкових перевірок та донарахувань податків було виявлено і в інших країнах в процесі подальших опитувань. Особливо гостро постає проблема податкових ризиків під час сучасних кризових явищ в світовій економіці, коли нестача грошових коштів в окремих підрозділах та високі операційні ризики в інших підрозділах стимулюють ТНК змінювати систему перерозподілу прибутків у своїй фінансовій системі, а податкові органи – більш ретельно та прискіпливо перевіряти платників податків для забезпечення запланованих обсягів наповнення дохідної частини бюджетів своїх країн. Тому оцінка податкових ризиків внутрішньокорпоративного перерозподілу прибутків у ТНК є сьогодні не лише актуальною, а й необхідною.

Основною тенденцією в моніторингу та регулюванні трансферних цін на національному рівні є посилення контролю за трансферним ціноутворенням, прийняття більш жорсткого законодавства, що регламентує його використання, та створення великих баз даних, що дають змогу перевірити при реєстрації сумлінність сплати засновниками компаній податків в минулому. І хоча піддається перевіркам в основному передача товарів між підрозділами ТНК, але частка перевірок правильності визначення вартості надання послуг та об'єктів інтелектуальної власності поступово зростає. Посилення регулювання трансферного ціноутворення як в більшості розвинених країн, так і країн, що розвиваються,² призводить до зростання кількості податкових перевірок структурних підрозділів ТНК на предмет трансферного ціноутворення.

В загальному вигляді, співвідношення між потенційними вигодами від податкового планування та потенційними втратами внаслідок донарахування податків з боку державних органів можна зобразити у вигляді загальної кривої податкових ризиків (див. рис. 1). Як видно з графіка, існує певна межа, після якої потенційні втрати від податкового планування починають стрімко зростати та суттєво перевищують потенційні вигоди перерозподілу прибутків між структурними підрозділами ТНК.

¹ Трансферна ціна – це ціна, яка встановлюється на будь-який об'єкт торгівлі (товари, послуги або фактори виробництва) між взаємопов'язаними компаніями чи структурними підрозділами однієї компанії у разі, якщо об'єкт торгівлі перетинає митний кордон [2].

² Слід зазначити, що деякі країни приймають рішення не регулювати трансферне ціноутворення, тим самим намагаючись залучити на свій ринок якомога більше інвестицій ТНК [7, с. 366].

Джерело: автор.

Рис. 1. Загальна крива податкових ризиків

Факторний аналіз компонент, які призводять до виникнення ризику донарахування податків, дає змогу зробити висновок про те, що основними такими компонентами є ймовірність проведення податкової перевірки структурного підрозділу ТНК на предмет трансферного ціноутворення та ймовірність донарахування податків через використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових, якщо така перевірка все-таки відбулась.

Ймовірність проведення податкової перевірки визначається як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками для компаній, в тому числі таким чинником як зміни у політиці трансферного ціноутворення компанії. Однак можна вважати, що ймовірність податкової перевірки на предмет трансферного ціноутворення є випадковою величиною, що визначається окремо для кожного ринку на основі відношення кількості підрозділів ТНК, які пройшли податкову перевірку, до загальної кількості структурних підрозділів ТНК в країні, тобто:

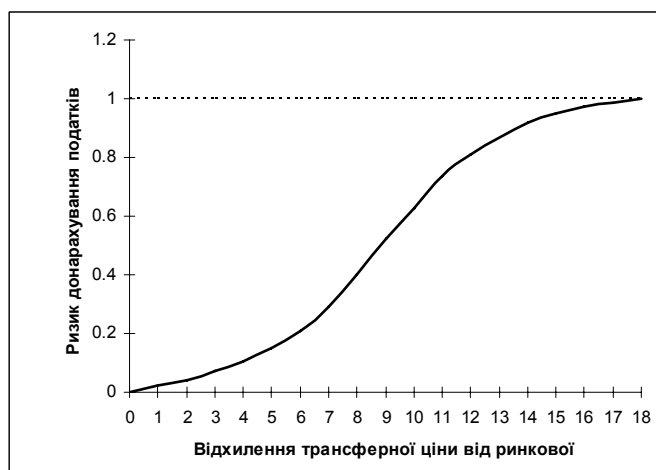
$$p_{ti} = \frac{n}{N}, 0 \leq p_{ti} \leq 1, \quad (1)$$

- де p_{ti} – ймовірність проведення податкової перевірки ТНК на предмет трансферного ціноутворення (ti – tax inspection);
- n – кількість структурних підрозділів корпорацій, що пройшли податкову перевірку на предмет трансферного ціноутворення;
- N – загальна кількість структурних підрозділів іноземних та національних ТНК в країні.

При цьому, найбільш ризикованою для ТНК з точки зору ймовірності проведення податкової перевірки є стратегія високих трансферних цін при імпорті та низьких трансферних цін при експорті, оскільки в такому випадку частина прибутку буде розподілятися за кордон.

Ймовірність донарахування податків через використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових, є функцією від відхилення трансферної ціни від ринкової. Чим більшим є таке відхилення, тим вищою є ймовірність донарахування податків контролюючими органами. Водночас, за інших рівних умов, незначні відхилення трансферної ціни від ринкової простіше обґрунтовувати, посилаючись на особливі умови угоди – особливості продукції, якість, умови доставки тощо. Тому ризик донарахування податків у цьому випадку зростає не так стрімко, як при суттєвих відхиленнях цін.

Можна також визначити верхню межу ризику донарахування податків. Зі збільшенням розміру відхилення трансферних цін від ринкових він прямує до 1. Тому значні маніпулювання трансферними цінами практично завжди ведуть до донарахування податків та штрафних санкцій. З огляду на вищезазначене, можна припустити, що крива ризику донарахування податків має форму S-подібної кривої, що прямує до асимптоти $p_{ta} = 1$ (див. рис. 2).

Джерело: автор.

Рис. 2. Крива ризику донарахування податків внаслідок трансферного ціноутворення

Для оцінки ризику донарахування податків внаслідок використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових пропонуємо використовувати логістичну криву Перла-Ріда, яка достатньо добре описує вищезазначений взаємозв'язок. Крива Перла-Ріда матиме наступний вигляд:

$$\rho_{ta} = \frac{1}{1 + ae^{-b\Delta A}}, \quad (2)$$

- де ρ_{ta} – ризик донарахування податків внаслідок використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових, $0 \leq \rho_{ta} \leq 1$ (ta – tax adjustment);
- ΔA – відхилення трансферної ціни від ринкової, %;
- a та b – параметри, що визначаються з регресійного рівняння $\ln(1/\rho_{ta} - 1) = \ln a - b \Delta A$.

Слід також зазначити, що параметри та відповідно форма кривої ризику донарахування податків в значній мірі залежать від переговорної сили ТНК з державними органами, які можуть бути змушені прийняти певний рівень відхилення трансферних цін від ринкових цін, податкового законодавства в країні (параметр a), доказової сили ТНК при обґрунтуванні трансферних цін, доказової сили податкових органів при обґрунтуванні потреби в донарахуванні податків, розміру донарахованих податкових платежів та штрафних санкцій, а також можливості оскарження рішень податкових органів (параметр b). Тому при визначенні цих параметрів необхідно спиратися на минулий досвід структурних підрозділів ТНК у відносинах з податковими органами або започаткувати практику розрахунку середньоринкових параметрів.

За умов наявності повної інформації щодо рівня цін як у підрозділу ТНК, так і у податкових органів, обсяг донарахованих податків буде прямопропорційним до відхилення трансферної ціни від ринкової. Крім того, за маніпулювання трансферними цінами зазвичай накладаються штрафні санкції як відсоток від розміру донарахованих податків. Тому потенційні податкові втрати можна обчислити як добуток обсягу донарахованих податків з урахуванням штрафних санкцій на ризик проведення податкової перевірки на предмет трансферного ціноутворення та на ризик донарахування податків в результаті такої перевірки, тобто:

$$\Delta C = \rho_{ti} \rho_{ta} (1 + k) T \Delta A_{i-1} X_{i-1} \quad \text{або} \quad (3)$$

$$\Delta C = (1 + k) T \frac{n}{N} \frac{1}{1 + ae^{-b\Delta A_{i-1}}} \Delta A_{i-1} X_{i-1}, \quad (4)$$

- де ΔC – потенційні втрати ТНК від донарахування податків;
- ΔA – відхилення трансферної ціни від ринкової;
- k – розмір штрафних санкцій за ухилення від сплати податків;
- T – ставка податку для підрозділу ТНК, який перевіряється податковими органами на предмет трансферного ціноутворення;
- a та b – параметри, що визначаються з регресійного рівняння $\ln(1/\rho_{ta} - 1) = \ln a - b \Delta A$.

Податкові втрати від трансферного ціноутворення є відтоком грошових коштів і тому негативно впливають на чисті грошові потоки компанії, зменшуючи їх на величину втрат від донарахування податкових платежів за минулий період.

Неприйняття трансферних цін податковими органами може призвести до збільшення прибутку, який підлягає оподаткуванню, і як наслідок, до подвійного оподаткування тієї його частини, на яку збільшилася база оподаткування внаслідок рішення податкових органів про донарахування податків [15, с. 32]. Водночас, ризик подвійного оподаткування досить складно піддається точній кількісній оцінці. Для обрахунку цього ризику можна застосовувати імовірнісний підхід, аналогічний до описаного вище, або застосувати систему балів для оцінки виконання угод про уникнення подвійного оподаткування.

Сьогодні в світі існує понад 1500 двосторонніх угод³, які стосуються проблеми подвійного оподаткування, співпраці між податковими органами країн та обміну інформацією. В міжнародних угодах про уникнення подвійного оподаткування відповідна стаття передбачає коригування прибутку у наступних випадках: (1) компанія однієї держави прямо чи опосередковано бере участь в управлінні, контролі чи капіталі компанії іншої держави або одні і ті ж особи прямо чи опосередковано беруть участь в управлінні, контролі чи капіталі компанії однієї держави і компанії іншої держави; (2) обидві компанії в своїх комерційних та фінансових відносинах дотримуються узгоджених чи нав'язаних ним умов, які відрізняються від тих, які мали б місце між незалежними контрагентами. Тоді прибуток, який міг би бути отриманий однією з таких компаній за ринкових умов, але не був отриманий в силу специфічних умов діяльності компаній, повинен бути віднесений до прибутків цієї компанії і відповідно оподаткований.

Таким чином, існують три основні умови, за яких прибутки можуть бути збільшені з метою стягнення податків: (1) взаємозалежність контрагентів (через структуру власності компаній чи через осіб, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь в управлінні, контролі чи капіталі відповідних компаній); (2) відмінність ціни угоди від ринкової; (3) недоотримання прибутку, який підлягає оподаткуванню, платником податку і тим самим навмисне зменшення бази оподаткування. При цьому, податкові органи країн домовляються уникати подвійного оподаткування прибутку, який було скориговано.

Деякі ТНК самі ведуть переговори з податковими службами щодо майбутньої трансакції, укладаючи угоди про попереднє встановлення цін (Advance Pricing Agreements – APA) [8]. Це допомагає корпораціям уникнути податкових перевірок в майбутньому та подвійного оподаткування їхніх структурних підрозділів, тим самим фактично виступаючи механізмом зниження податкового ризику, пов'язаного з внутрішньокорпоративним перерозподілом прибутків в ТНК.

Слід зазначити, що впродовж останніх декількох років вплив податків на діяльність як національних, так і транснаціональних, компаній суттєво зріс [10]. Тому ТНК приділяють значну увагу управлінню податковими ризиками, в тому числі ризиком донарахування податків та подвійного оподаткування внаслідок трансферного ціноутворення – і не в останню чергу через їх вплив на вартість корпорації.

Отже, застосування інструментів перерозподілу прибутків всередині фінансової системи ТНК, зокрема трансферного ціноутворення, є не лише механізмом оптимізації податкового навантаження транснаціональної корпорації, а й причиною виникнення податкового ризику, який може знівелювати позитивні ефекти від використання таких інструментів. Тому надзвичайно

³ Більшість таких угод носить формальний характер і є фактично рамковими, оскільки вони не забезпечені механізмами їх реалізації.

важливо правильно ідентифікувати та оцінити податкові ризики внутрішньофірмових трансферів, що можна зробити, зокрема, на основі імовірнісного підходу до оцінки податкових ризиків. Здійснення подальших досліджень в цьому напрямку, зокрема щодо ризику донарахування митних платежів, механізмів податкового планування при внутрішньофірмових трансферах, схем мінімізації податкового ризику при перерозподілі прибутків у фінансовій системі ТНК, факторів та галузевого розрізу податкового ризику дозволило б отримати цікаві емпіричні результати та зробити більш ґрунтовні висновки.

1. Ван Хорн, Джеймс, К., Вахович, (мл.), Джон, М. Основы финансового менеджмента, 11-е издание.: Пер. с. англ. – М.: Издательский дом "Вильямс", 2005, 992 с.: ил. – Парал. тит. англ. 2. Дзюба П. В. Трансферне ціноутворення у фінансовій системі ТНК: Дис... канд. екон. наук: 08.05.01. – Київ, 2006. – 210 с. 3. Коупленд Том, Коллер Тим, Муррін Джек. Стоимость компаний: оценка и управление. – 2-изд., стер. – М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2002. – 565с. 4. Крылов В. М. Трансферные цены: основные функции и проблемы // Финансы и кредит. – 2002. – № 7. – С. 20–23. 5. Ларюшина И. А. Использование трансферных цен в международном избежании и уклонении от налогов / Актуальные вопросы административного и финансового права: Сборник научных трудов. –

М.: МГИМО(У) МИД России, 2002. – 156 с. 6. Порач О. І. Особливості фінансової системи транснаціональних корпорацій. // Вісник університету. Міжнародні відносини. – Вип. 23. – К.: ВПЦ "Київський університет". – 2002. – С. 200–204. 7. Міжнародні фінанси / О. І. Порач, А. С. Філіпенко, Т. С. Шемет та ін.; за ред. О. І. Порача. – К.: Либідь, 2003. – 784 с. 8. Borkowski S. Transfer Pricing Advance Pricing Agreements: Current Status by Country // The International Tax Journal. – 2000. – № 2. – P. 1–16. 9. Emmanuel C. Income Shifting and International Transfer Pricing: A Three-Country Example // Abacus. – 1999. – № 3. – P.252–267. 10. Ernst & Young. 2007-2008 Global Transfer Pricing Survey: Global Transfer Pricing Trends, Practices, and Analyses – Washington, DC: Ernst and Young International. – 2007. 11. Ernst & Young. Global Transfer Pricing Survey: Practices, Perceptions and Trends in 22 Countries Plus Tax Authority Approaches in 44 Countries – Washington, DC: Ernst and Young International. – 2003. 12. Horst T. The Theory of Multinational Firm: Optimal Behavior under Different Tariff and Tax Rates // The Journal of Political Economy. – Vol. 79. – No. 5. – 1971. – P. 1059 – 1072. 13. Jacob J. Taxes and Transfer Pricing: Income Shifting and the Volume of Intrafirm Transfers // Journal of Accounting Research. – 1996. – № 2. – P.301–312. 14. Oyeler P., Emmanuel C. International Transfer Pricing and Income Shifting: Evidence from the UK // The European Accounting Review. – 1998. – № 4. – P.623–635. 15. Transfer Pricing. UNCTAD Series on issues in international investment agreements / UNITED NATIONS. – New York and Geneva. – 1999. – 71 p.

Надійшла до редколегії 18.03.09

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

В. Муравйов, д-р юрид. наук,
І. Березовська, канд. юрид. наук

ВИДИ КОМПЕТЕНЦІЇ РЕФОРМОВАНОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена аналізу теоретичних і практичних питань розподілу повноважень у реформованому Європейському союзі. Визначені основні нові сфери і види компетенції Союзу: внутрішня і зовнішня; визначена і дорожми-ла; виключна, спільна, доповнююча і спеціальна. Спеціальна увага приділена розгляду практики Суду ЄС стосовно встановлення правової основи і меж компетенції ЄС.

This article is devoted to analyses of theoretical and practical issues of the distribution of powers in the reformed European Union. There are determined main new spheres and types of the Union's competences: internal and external; express and implied; exclusive, shared, complementary and special. Special attention is paid to the consideration of the EU Court of Justice practice in the establishment of legal ground and limits of the EU powers.

З підписанням Лісабонських договорів про Європейський союз (ДЄС) і функціонування Європейського союзу (ДФЄС) у 2007 р. [1] процеси європейської інтеграції отримали новий потужний імпульс для свого розвитку. Зміни, які були внесені Лісабонськими договорами до положень про компетенцію Європейського союзу (ЄС), створили передумови для посилення наднаціональних повноважень об'єднання. Вивчення цих новацій є актуальним завданням української науки європейського права.

Компетенція ЄС – це сукупність прав і повноважень, необхідних для діяльності Союзу. Вони стосуються питань, що знаходяться у віданні ЄС (предметна компетенція) та здатності Союзу впливати на вирішення питань предметної компетенції (регулююча компетенція). Різновидом регулюючої компетенції є юрисдикційна компетенція.

Компетенція Євросоюзу базується на праві ЄС і, як у більшості міжнародних міждержавних організацій, носить функціональний характер, оскільки спрямована на реалізацію функцій об'єднання. Однак на відміну від класичних міжнародних організацій Союз не має загальної або притаманної йому компетенції, яка охоплює усі сфери діяльності організації. Правові акти ЄС повинні мати власну правову основу (*bases juridique*), визначену установчими договорами.

Установчі договори про ЄС окреслюють межі компетенції Союзу (принцип наділення повноваженнями) та засоби її реалізації (принципи субсидіарності і пропорційності) (ст. 5.1 ДЄС).

Принцип наділення повноваженнями (*d'attribution de competence*) означає, що ЄС має діяти тільки в межах своєї компетенції, яку надали йому в Договорах держа-

ви-члени для досягнення цілей, встановлених Договорами (ст. 5.2 ДЄС). Межі повноважень ЄС мають поважатися як органами Союзу, так й державами-членами. Як підкреслив Суд ЄС, принцип наділення повноважень повинен поважатися як у зовнішній, так і у внутрішній діяльності Співтовариства [2].

Принцип наділення повноваженнями також означає, що будь-яка компетенція, не надана Союзу у Договорах, належить державам-членам (ст.ст. 4.1 та 5.2 ДЄС). На відміну від участі держав у міжнародних організаціях членство у Союзі веде до обмеження державами-членами своїх суверенних прав, частину яких вони передають ЄС.

З іншого боку, принцип наділення повноваженнями обмежує свободу дій ЄС. Це знаходить свій прояв у тому, що презумпція повноважень виходить від держав-членів. Євросоюз не може самостійно змінювати свою компетенцію. Це можуть робити тільки держави-члени.

Принцип субсидіарності визначає правові рамки для реалізації компетенції Союзу. Суть принципу субсидіарності полягає у тому, що в сферах, які не відносяться до його виключної компетенції, Союз діє лише тоді і настільки, наскільки цілі передбачених дій не можуть бути повною мірою досягнуті державами-членами на центральному, регіональному або місцевому рівні, проте, зважаючи на масштаби і наслідки передбачених дій, можуть бути краще досягнуті на рівні Союзу (ст. 5.3 ДЄС). З цього визначення випливає, що субсидіарність обмежена випадками, коли компетенція Союзу доповнює компетенцію держав-членів. Тобто субсидіарність означає доповнення.

Зміст принципу субсидіарності розкриває "Протокол про застосування принципів субсидіарності і пропорційності" (Протокол) [3]. Протокол передбачає покладання на Комісію зобов'язання проводити широкі консультації для врахування місцевих і регіональних проблем перед внесенням будь-яких законопроектів; включення до законопроектів пояснення їх відповідності принципам субсидіарності і пропорційності та надання супроводжувальних документів, у яких містяться обґрунтування фінансових і юридичних наслідків ухвалення акту Союзу, а також підтвердження необхідності його ухвалення на рівні ЄС; наділення національних парламентів держав-членів правом контролювати законопроекти ЄС на їх відповідність принципу субсидіарності і направляти відповідальним за підготовку законопроекту своїх мотивованих висновків для врахування; надання державам-членам і національним парламентам права на звернення з позовом до Суду ЄС стосовно порушення принципу субсидіарності.

Принцип пропорційності є ще одним принципом, який визначає засоби реалізації компетенції Союзу. Він доповнює принцип субсидіарності. Згідно з принципом пропорційності зміст і форма дій Союзу не повинні виходити за межі того, що є необхідним для досягнення цілей Договору (ст. 5.4 ДЕС). Йдеться про таке співвідношення цілей та засобів, в рамках якого обрані заходи мають відповідати або бути пропорційними закріпленим у Договорах цілям.

Для забезпечення контролю за такою відповідністю Протокол про застосування принципів субсидіарності і пропорційності містить однакові вимоги, коли йдеться про включення до законопроекту пояснень про його відповідність обом принципам і висновків про фінансові та юридичні наслідки його ухвалення на рівні Союзу. Інші способи контролю за дотриманням принципу пропорційності більш обмежені ніж у випадках застосування принципу субсидіарності. Національні парламенти мають право тільки знайомитись з законопроектом. Вони не можуть контролювати відповідність законопроекту принципу пропорційності шляхом направлення своїх висновків його розробникам, або звертаючись з позовом про порушення принципу до Суду ЄС. З таким позовом можуть звертатись тільки держави-члени.

Конкретизація принципів, які стосуються компетенції ЄС, здійснюється у розділах і окремих статтях установчих договорів. Кожна з статей визначає свою частину наданих повноважень і механізм їх реалізації. На практиці це проявляється у закріпленні в положеннях установчих договорів різних категорій компетенції, правових інструментів її реалізації і процедур їх ухвалення.

Сукупність питань, які знаходяться у віданні Союзу, можна поділити на внутрішні і зовнішні. Відповідним чином поділяється компетенція ЄС. Внутрішня компетенція надана Союзу для регулювання відносин на своїй території. Зовнішня компетенція необхідна для регулювання відносин з іншими суб'єктами міжнародного права.

Правові передумови для поділу компетенції Союзу на внутрішню і зовнішню закладені у установчих договорах. Переважна більшість сфер внутрішніх повноважень, підпорядковуються положенням Частини III "Внутрішня політика і діяльність Союзу" ст.ст. 26 – 197 ДФЄС. Сюди входять внутрішній ринок, простір свободи, безпеки і правосуддя, транспорт тощо. Сфери зовнішніх повноважень зосереджені у Розділі V "Загальні положення про зовнішню діяльність Союзу і спеціальні положення про спільну зовнішню політику і політику безпеки" ст.ст. 21 – 46 ДЕС і Частині V "Зовнішня діяльність Союзу" ст.ст. 205 – 222 ДФЄС. До них віднесені

СЗППБ, СПБО, СТП, співробітництво з третіми країнами і гуманітарна допомога, міжнародні угоди тощо.

Такий поділ є умовним. Окремі сфери внутрішньої політики, передбачають зовнішню діяльність Союзу (освіта, професійна підготовка, молодь і спорт, культура, охорона здоров'я, захист споживачів, трансєвропейські мережі, навколишнє середовище), а певні сфери повноважень установчі договори не відносять ані до внутрішньої, ані до зовнішньої діяльності (недискримінація і громадянство Союзу, асоціація з заморськими країнами і територіями, інституційне право ЄС).

Основними правовими інструментами реалізації внутрішньої компетенції є постанови, ухвалення яких передбачено у ст. 288 ДФЄС. До них відносяться регламенти директиви, рішення.

Зовнішня компетенція реалізується шляхом укладання міжнародних угод (ст. 216 ДФЄС).

Внутрішня і зовнішня компетенція Союзу можуть бути явно вираженою і дорозумілою. У свою чергу явно виражена і дорозуміла компетенція буває виключною, спільною з державами-членами, доповнюючою і спеціальною.

Явно вираженою внутрішньою компетенцією ЄС наділений у таких сферах, як внутрішній ринок (ст.ст. 26 – 66 ДФЄС), простір свободи, безпеки і правосуддя ст.ст. (67 – 89), транспорт (ст.ст. 90 – 100), спільні правила конкуренції, оподаткування і зближення законодавства (ст.ст. 101 – 118), зайнятість (ст.ст. 145 – 150), соціальна політика (ст.ст. 151 – 161) тощо. Окрім статей ДФЄС вона базується й на інших актах ЄС.

Явно виражена зовнішня компетенція визначена у таких сферах, як СЗППБ (ст.ст. 21 – 46), СТП (ст.ст. 206 – 207), співробітництво з третіми країнами і гуманітарна допомога (ст.ст. 208 – 214), обмежувальні заходи (ст. 215), міжнародні договори (ст.ст. 216 – 219) тощо.

Проте занадто спрощено було б вважати, що якщо в установчих договорах згадана якась сфера явно вираженої компетенції ЄС, то ніяких питань стосовно меж такої компетенції не повинно навіть виникати. Такий спрощений підхід не достатньо враховує рамковий характер установчих договорів, тобто того, що закріплені в цьому документі цілі, заходи та процедури повинні співвідноситися з передбаченими цими ж договорами умовами та правовими інструментами щодо реалізації відповідних повноважень, а також цінностями, цілями та принципами права ЄС. Тому простий перелік сфер компетенції може бути оманливим. Зате дуже важливою є роль Суду ЄС стосовно тлумачення положень права Союзу. Незважаючи на існування положень установчого договору, які чітко закріплюють повноваження ЄС щодо конкретних сфер внутрішньої та зовнішньої компетенції ЄС, встановити обсяг цих повноважень можливо тільки враховуючи відповідні рішення Суду ЄС. Наприклад, у сфері СТП Суд ЄС при визначенні питань компетенції брав до уваги відповідні положення установчого договору, нормотворчу практику, баланс між інститутами ЄС тощо [4, 5].

Лісабонські договори про ЄС відносяться до не багатьох міжнародно-правових документів, в яких знайшла своє віддзеркалення дорозуміла компетенція, тобто така, яка не є явно вираженою, але наявність якої припускається для виконання цілей установчих договорів.

Дорозуміла компетенція закріплена у ст. 352 ДФЄС (колишня ст. 308 Договору про заснування Європейського співтовариства), а також визначається в результаті практики Суду ЄС. В ній наголошується: "Якщо в межах напрямків політики, визначених у Договорах, виникає потреба у діях з боку Союзу з метою досягнення однієї з цілей, передбачених Договорами, і якщо останні не надали для цього необхідних повноважень, Рада, на

підставі одноголосно прийнятого рішення, за пропозицією від Комісії та після схвалення Європейського парламенту, ухвалює необхідних пропозицій...". Ст. 352 надає широкі повноваження Європарламенту, оскільки для ухвалення відповідних постанов Радою необхідно отримати його схвалення.

Повноваження, надані на основі цієї статті, використовувались у сфері охорони навколишнього середовища, для підписання міжнародних угод про торгівлю і співробітництво, створення таких міжнародних організацій, як Європейський банк реконструкції та розвитку тощо. Однією з важливих передумов застосування цієї статті є відповідність ухвалених на її основі заходів положенням договору, що забороняють гармонізацію, або відносять те чи інше питання до сфери СЗППБ.

У доктрині права ЄС існує вузьке і широке тлумачення поняття дорозумілої компетенції. Згідно з вузьким тлумаченням наділення компетенцією передбачає існування іншої компетенції, яка є необхідною для існування першої. Широке тлумачення базується на тому, що визначення цілей і функцій передбачає існування будь-яких повноважень, необхідних для їх реалізації. Практика Суду ЄС схилиється до широкого тлумачення дорозумілої компетенції.

Значному розширенню сфер дорозумілої компетенції сприяє доктрина паралельної компетенції.

Засади цієї доктрини можна знайти у ст. 101.1 Договору про заснування Євратому, де сказано, що співтовариство може, у межах своїх повноважень та юрисдикції, брати на себе зобов'язання шляхом укладання угод або контрактів з третіми країнами, міжнародними організаціями або громадянами третьої країни. Треба зазначити, що аналогічне положення в Договорі про заснування ЄЕС, який був укладений одночасно з Договором про заснування Євратому, було відсутнє. Це могло б свідчити про те, що дане положення не стосується ЄС. Однак практика ЄС пішла по іншому шляху.

Суть доктрини паралельної компетенції зводиться до того, що ЄС може укладати міжнародні угоди у всіх сферах, в яких воно має внутрішні законодавчі повноваження.

Існує кілька точок зору стосовно походження доктрини паралельної компетенції. Як вважає Т.Гартлі, її основу становить теорія дорозумілої компетенції [6, 175]. Однак не всі дослідники поділяють цю точку зору.

Не менш вагомим виглядає аргумент, відповідно до якого держава-член не повинні порушувати внутрішнє законодавство ЄС у якійсь сфері, укладаючи міжнародні угоди з третіми країнами чи міжнародними організаціями. Цей аргумент підкріплюється практикою Суду ЄС, відповідно до рішень якого у випадках укладання таких угод держава-член може порушувати також і ст. 10 Договору про заснування Європейського співтовариства (зараз – ст. 4.3 ДЄС) [7].

Окрім вищесказаного точка зору Т.Гартлі не враховує й те, що хоча в Договорі про заснування ЄС існувала ст. 308 (нині – ст. 352 ДФЄС), в якій знайшла свій відбиток дорозуміла компетенція, Суд ЄС у своїх рішеннях, де дається обґрунтування паралельної компетенції, далеко не завжди посилався на положення цієї статті.

Основи доктрини паралельної компетенції були викладені в рішенні у справі 22/70, *Commission v. Council* [1971], в якому Суд ЄС заявив, що ст. 210 Договору про заснування Європейського співтовариства (нині – ст. 47 ДЄС) "не тільки закріплює цивільну правосдатність Співтовариства, але й визнає (його – В.М.) міжнародну правосуб'єктність" [8].

Суд ЄС також визнав, що повноваження співтовариства у сфері зовнішніх зносин виникають не тільки з

явно виражених зобов'язань установчого договору, як у випадку з ст.ст. 113 та 114 (нині – ст. 207 ДФЄС) щодо угод з тарифів та торгівлі, а також ст. 228 (нині – ст. 217 ДФЄС) стосовно угод про асоціацію, але й можуть впливати з інших положень установчого договору та правових заходів, прийнятих в межах цих положень інститутами ЄС.

При цьому під іншими положеннями договору Суд мав на увазі ті, що передбачають, але не прямо, повноваження стосовно укладання міжнародних угод, а також акти про вступ до ЄС [4, 9].

В інших рішеннях Суд ЄС відніс до джерел визначення зовнішньої компетенції ЄС також зобов'язання та повноваження загального характеру, закріплені в праві ЄС [4]. Тобто це може означати, що компетенцію ЄС у сфері зовнішніх зносин можуть також визначати положення установчих договорів навіть при відсутності відповідних внутрішніх заходів. До сфер, в яких компетенція може визначатися таким чином, відносяться заходи, спрямовані на збереження ресурсів моря, правила конкуренції тощо.

Щодо зовнішніх повноважень співтовариства у таких галузях, як, наприклад, Спільна зовнішня політика і політика безпеки (СЗППБ), то, визначаючи їх, Суд ЄС спирається на положення ст. 308 (нині – ст. 352 ДФЄС) окремо або разом з іншими статтями Договору про заснування Європейського співтовариства.

Повноваження стосовно укладання міжнародних угод можуть виникати й з актів, ухвалених інститутами ЄС. До сфер дорозумілої компетенції у таких випадках Суд ЄС відніс соціальну політику, міжнародні автомобільні перевезення, рибальство.

З рішення Суду ЄС у справі *Commission v. Council* також випливає, що під заходами, які були ухвалені на основі положень установчих договорів інститутами ЄС, маються на увазі нормативно-правові акти, тобто регламенти та директиви. Як зазначив з цього приводу Суд ЄС "шоразу, коли Співтовариство з метою реалізації передбаченої договором спільної політики ухвалює положення, що встановлюють спільні правила, притому форма закріплення останніх не має значення, державі-члени позбавляються права шляхом індивідуальних або колективних дій у відносинах із третіми країнами приймати на себе зобов'язання, які впливають на ці правила. Як тільки і коли такі спільні правила з'являються, одне Співтовариство у своїх відносинах із третіми країнами має право приймати на себе та здійснювати договірні зобов'язання, котрі впливають на всю сферу застосування правил, що формують правову систему співтовариства.

Стосовно імплементації положень установчого договору система внутрішніх заходів Співтовариства не може таким чином бути відокремленою від тих, які відносяться до зовнішніх зносин".

Паралельна компетенція у сфері зовнішніх зносин може виникати не тільки тоді, коли ЄС потрібно реалізувати спільну політику, передбачену установчими договорами. У своєму рішенні в справах *Kramer* Суд ЄС прийшов до висновку, що паралельна договірна компетенція об'єднання може виникати й з цілої низки джерел права ЄС взятих разом [4].

Справа *Kramer* стосувалася порушення з боку голландських рибалок національних квот вилову риби. Такі квоти були встановлені на основі Конвенції з рибальства у Північно-Східній Атлантиці 1959 року. У запиті до Суду ЄС піднімалося питання щодо збереження за державами-членами Європейського економічного співтовариства компетенції щодо встановлення таких квот і відповідності таких дій нормам права об'єднання.

Розглянувши преюдиціальний запит Суд ЄС приїшов до висновку, що положення Договору про заснування Європейського економічного співтовариства стосовно спільної сільськогосподарської політики як однієї з задач об'єднання (ст. 3д), спеціальні статі щодо цієї політики (ст.ст. 39-46), законодавчі акти стосовно політики у галузі рибальства (Регламент №2141/70 ЄЕС, що запроваджує спільну структурну політику для рибної промисловості та Регламент №2142/70 ЄЕС щодо спільної організації ринку рибної продукції), ст.102 Акта про приєднання Великої Британії 1972 р., яка надає Раді міністрів повноваження визначати умови рибальства з метою забезпечення захисту косяків риби та збереження біологічних ресурсів моря, створюють засади для повноважень співтовариства на внутрішньому рівні вдаватися до усяких правових заходів щодо збереження цих ресурсів.

Суд заявив, що як це явно випливає з ст. 102 Акту про приєднання, ст. 1 Регламенту №2141/70 ЄЕС і, більш того, із самої природи речей, законодавчі повноваження Співтовариства також розповсюджуються на рибальство у відкритому морі тією мірою, якою держави-члени мають аналогічні повноваження відповідно до міжнародного публічного права.

Таким чином, Суд ЄС, визначаючи паралельну договірну компетенцію Співтовариства, не обмежився тільки посиланням на нормативно-правові акти об'єднання, а додав до нього ще й Акт про приєднання, тобто міжнародну угоду між Співтовариством та державою (Великою Британією), яка вступила до ЄЕС, а також послався на саму природу речей, правда, без будь-якого пояснення того, що вона означає.

Практика Суду ЄС була врахована при підготовці Лісабонських договорів про ЄС.

Одним з найбільш конфліктних питань діяльності ЄС був розподіл компетенції між державами-членами і об'єднанням. У Лісабонських договорах про ЄС зроблена спроба однозначного вирішення цього питання. В них компетенцію поділяється на виключну, спільну, доповнюючу і спеціальну.

Виключна компетенція означає, що у випадках, коли установчі договори надають Союзу компетенцію у визначеній сфері, то тільки об'єднання може займатися законотворенням і ухвалювати юридично зобов'язуючі акти; держави-члени не можуть самостійно здійснювати подібні дії, окрім як у випадку, якщо вони уповноважені на це Союзом, або з метою втілення у життя актів Союзу (ст. 2.1 ДЕС).

Виключна компетенція ЄС ґрунтується на презумпції передачі повноважень Союзу державами-членами. У цих випадках значно обмежуються повноваження держав-членів діяти у такій сфері самостійно або колективно, оскільки вони вимушені реалізувати свої інтереси тільки за допомогою інститутів ЄС.

Правовими засадами виключної компетенції у сфері зовнішніх зносин є положення установчого договору або актів про вступ, положення внутрішніх законодавчих актів, випадки, пов'язані з обставинами, які вимагають одночасного використання внутрішніх та зовнішніх повноважень.

До сфер виключної компетенції віднесені: митний союз; встановлення правил конкуренції, які є необхідними для функціонування внутрішнього ринку; грошова політика по відношенню до держав-членів, чиєю грошовою одиницею є євро; збереження морських біологічних ресурсів в рамках спільної політики стосовно рибальства; спільна торговельна політика. При укладанні міжнародних угод ЄС має виключну компетенцію, коли їх укладання передбачено у законодавчих актах Союзу, у

разі необхідності реалізувати свою внутрішню компетенцію, або у тій мірі, в якій укладання угоди може вплинути на спільні правила чи змінити їх дію (ст. 3 ДФЕС).

Рішення Суду ЄС уточнюють визначення меж виключної компетенції. Вони зможуть полегшити застосування на практиці відповідних положень Лісабонських договорів.

У випадках, коли виключна компетенція стосовно укладання міжнародних угод може бути зафіксована у внутрішніх правових актах, вона повинна підпорядковуватись чітко визначеній внутрішній компетенції, яка закріплена в положеннях установчих договорів. Це пов'язано з тим, що чітко визначена похідна виключна компетенція віддзеркалює явний намір, який випливає з внутрішніх правових актів, які, у свою чергу, не повинні суперечити положенням установчих договорів.

В практиці ЄС часто зустрічаються випадки, коли виключна зовнішня компетенція походить від внутрішніх нормативно-правових актів, в яких немає чітких положень щодо укладання міжнародних угод. Вони викликають найбільше конфліктів у стосунках ЄС з державами-членами. Відповідно до рішень Суду ЄС у таких випадках діє презумпція, що коли об'єднання ухвалює спільні правила, держави-члени не повинні шляхом укладання міжнародних угод брати зобов'язання, які можуть суперечити положенням спільних правил. Інакше буде підірваний примат права ЄС. А це означає, що не буде забезпечене нормальне функціонування спільного ринку на основі єдиних правил для всіх суб'єктів.

Що ж до самого поняття спільних правил, то в установчих документах воно відсутнє, але їм часто оперує вторинне законодавство ЄС. Як зазначено у ст. 288 ДФЕС інститути Союзу ухвалюють правові акти з метою реалізації компетенції об'єднання. Інші статті установчого договору також включають положення про ухвалення різних видів внутрішніх правових заходів. Зокрема, ст. 114 ДФЕС говорить про заходи щодо зближення законодавчих, нормативних і адміністративних положень держав-членів, ст. 95 ДФЕС – про директиви. Про правові акти згадує й ст. 352 ДФЕС. Всі ці правові заходи можуть виглядати як правила спільні для всіх суб'єктів права ЄС. Однак на практиці далеко не всі з них можуть створювати правові засади для виключної компетенції ЄС у внутрішній та у зовнішній сферах.

Суд ЄС у компетентній думці 2/92, у якій шлося про внутрішні правові акти, ухвалені на основі ст.ст. 47.2, 71, 80 та 95 Договору про заснування Європейського співтовариства, визначив, що у випадках, коли внутрішнє правило повністю охоплює своїми положеннями якусь сферу відносин, тоді держави-члени не можуть приймати свої законодавчі акти у цій сфері. Така виключна компетенція паралельно поширюється на зовнішні зносини об'єднання. Це так звана концепція охопленої сфери. Якщо ж внутрішні правові заходи не охоплюють своїм регулюванням повністю якусь сферу відносин, то на їх основі виникає спільна компетенція ЄС та держав-членів [10].

У компетентній думці 2/91 Суд ЄС розвинув концепцію охопленої сфери. Він відзначив, що для визнання виключної компетенції співтовариства достатньо буде того, щоб положеннями внутрішнього правила, ухваленого з метою досягнення ще більшої гармонізації, якась сфера відносин була охоплена правовим регулюванням в значній мірі.

Для виникнення виключної компетенції важливим може бути встановлення заборони державам-членам примати на себе зобов'язання, які можуть впливати на норми права ЄС, або змінювати їх сферу дії. У компетентній думці 2/91 Суд ЄС кваліфікував положення час-

тини II конвенції Міжнародної організації праці (МОП) №170, як такі, що регулюють відносини, які підпадають під дію положень директиви Європейського співтовариства, що встановила спільні правила, а тому можуть впливати на норми об'єднання. Суд зробив висновок, що тим самим Співтовариство має виключну компетенцію у сфері дії цієї частини конвенції [9].

Однак слід враховувати різницю між спільними правилами та мінімальними стандартами. Відповідно до положень ст. 114 ДФЄС Рада може ухвалювати акти щодо гармонізації законодавства стосовно захисту здоров'я, безпеки, охорони навколишнього середовища та захисту споживачів. Проте у держав-членів залишаються повноваження щодо встановлення більш високих стандартів у цих сферах. У компетентній думці 2/91 Суд ЄС торкався питання про дію Конвенції МОП, яка передбачала ухвалення заходів безпеки на хімічному виробництві. Відповідно до ст. 19.8 установчого договору МОП ухвалення конвенцій передбачає запровадження тільки мінімальних стандартів. Метою їх ухвалення не є вплив на національне законодавство, що запроваджує більш високі стандарти. Розглянувши положення Конвенції МОП, Суд ЄС зробив висновок, що сфера її дії співпадає зі сферою дії соціальних положень Договору про заснування Європейського співтовариства. Відповідно до положень ст. 137 цього договору (нині – ст. 153 ДФЄС) Рада має повноваження за допомогою директив приймати мінімальні вимоги до захисту здоров'я та безпеки працівників. Однак їх прийняття не повинно заважати державам-членам підтримувати або запроваджувати ще більш суворі захисні заходи, які відповідають цьому договору.

Тому, вважає Суд, положення Конвенції МОП №170 стосовно захисту здоров'я та безпеки працівників не такі, що можуть впливати на правила, закріплені у актах, ухвалених відповідно до ст. 137 Договору про заснування Європейського співтовариства (нині – ст. 153 ДФЄС). А це означає, що держави-члени залишають за собою компетенцію щодо регулювання цієї сфери [9].

Завдяки такому підходу з боку Суду ЄС до вирішення питання про співвідношення між спільними правилами та мінімальними стандартами заохочується застосування в державах-членах Євросоюзу більш суворих вимог щодо захисту здоров'я та охорони праці [11, 76].

Спільна компетенція Союзу з державами-членами означає, що у визначених установчими договорами сферах як ЄС, так і держави-члени можуть ухвалювати обов'язкові акти. Спільною вважається компетенція, яка не відноситься до сфер виключної чи доповнюючої компетенції (ст. 4 ДФЄС). Держави-члени можуть реалізувати свою компетенцію до тих пір, поки Союз не скористався своєю компетенцією. Якщо ж Союз вирішив припинити здійснення своєї компетенції, держави-члени тією ж мірою поновлюють свою компетенцію (ст. 2.3 ДФЄС).

Спільна компетенція охоплює такі сфери, як внутрішній ринок; соціальна політика стосовно аспектів, визначених даним Договором; економічне, соціальне і територіальне згуртування; сільське господарство та рибальство, за виключенням збереження живих морських біологічних ресурсів; навколишнє середовище; захист споживачів; транспорт; трансєвропейські мережі; енергія; простір свободи, безпеки і правосуддя; загальні проблеми безпеки у сфері охорони здоров'я стосовно аспектів, визначених даним Договором. Цей перелік доповнюють сфери, в яких спільна компетенція здійснюється за умови, що це не буде заважати державам-

членам реалізовувати власну компетенцію. До них відносяться наукові дослідження, технологічний розвиток і космос, в яких Союз здійснює заходи, які можуть включати розробку програм, а також співробітництво заради розвитку та гуманітарна допомога (ст. 4.2, 3, 4 ДФЄС).

При здійсненні спільної компетенції держави-члени мають певну свободу дій. У цьому випадку має бути створений механізм співробітництва між ЄС та державами-членами. Це підтвердив Суд ЄС у своєму рішенні у справі *Commission v. Council* [12], визнавши Раду винною у порушенні домовленості з Комісією щодо підготовки до зустрічей в рамках Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), а також питаннях, пов'язаних з голосуванням та заявами. З 1994 року існує також внутрішній кодекс поведінки стосовно питань, що належать до сфери послуг у системі Світової організації торгівлі (СОТ). Зі свого боку Комісія запропонувала ухвалити загальний кодекс поведінки [13, 15-16].

Доповнююча компетенція Союзу є новою категорією, яка з'явилася в результаті підписання Лісабонських договорів. Вона надана Союзу для здійснення діяльності з підтримки, координації або доповнення діяльності держав-членів, не підмінюючи при цьому їхню компетенцію у відповідних сферах. Здійснення гармонізації законодавчих і регламентарних актів держав-членів у сферах доповнюючої компетенції заборонено (ст. 2.5 ДФЄС).

Сферами доповнюючої компетенції на європейському рівні є охорона і поліпшення здоров'я людей; промисловість; культура; туризм; освіта, професійна підготовка і спорт; цивільна оборона; адміністративне співробітництво (ст. 6 ДФЄС).

Спеціальна компетенція Союзу не відноситься до тих категорій, назви яких спеціально згадуються у Лісабонських договорах. Вона стосується сфер, які хоча і визначені у установчих договорах, однак не входять до виключної, спільної і доповнюючої компетенції.

Спеціальною компетенцією Союз наділений у сфері координації економічної політики держав-членів і політики зайнятості. Для здійснення такої координації Союз може ухвалювати головні орієнтири та інші заходи (ст.ст. 2.3 та 5 ДФЄС).

Інша сфера спеціальної компетенції – визначення та здійснення СЗППБ включно з поступовим формуванням СРБО (ст. 2.4 ДФЄС).

Таким чином, реформований Європейський Союз наділений компетенцією з боку держав-членів, яка дозволяє йому регулювати інтеграційні процеси в межах ЄС та приймати активну участь у міжнародних відносинах. Правові засади компетенції визначені установчими договорами та рішеннями Суду ЄС. Союз не може самостійно змінювати свою компетенцію. Компетенція ЄС буває внутрішньою і зовнішньою, явно вираженою і дорозумілою. Як явно виражена так і дорозуміла компетенція може бути виключною, спільною з державами-членами, доповнюючою та спеціальною.

1. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. – Council of the European Union. Brussels, 15 April 2008. 2. Opinion 2/94 (ECHR) [1996]. 3. Protocol (No 2) On the Application of the Principles of Subsidiarity and Proportionality. 4. Cases 3, 4, 7/76 *Kramer* [1976]. 5. Case C-476/98 *Commission v Germany* [2002]. 6. Hartly T.S. *The Foundations of the European Community Law*. 6th ed. – Oxford, 2007 – 775 p. 7. Case 265/78 *Ferweda B.V.* [1979]. 8. Case 22/70 *Commission v. Council* [1971]. 9. Opinion 1/2003 of February 2006 (on the Lugano Convention). 10. Opinion 2/92 [1995]. 11. McGoldrick D. *International Relation Law of the European Union*. – L., 2003. – 251 p. 12. C-25/94 *Commission v. Council* [1996]. 13. Bull – EU, 5. – 1995.

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

На сучасному етапі проблемі інтеграції приділяється багато уваги. З розвитком європейських інтеграційних процесів, їх поширенням на нові сфери суспільного життя, появою нових, складніших інтеграційних завдань, пов'язаних як з поглибленням інтеграції, так і з розширенням самого інтеграційного об'єднання, активізувалися спроби теоретичного осмислення феномена європейської інтеграції. У статті розглядаються наукові теорії феномена "інтеграція" в другій половині XX століття.

Currently the problem of integration is under a serious attention. With the development of European integration processes their expansion to new spheres of social life emergence of complicated tasks combined both with deepening of integration and enlargement of integration community the attempts of theoretical understanding of the phenomenon of European integration become more active. The article examines scientific theories of the phenomenon of "integration" in the second half of the 20-th century.

Починаючи з 1990-х років, інтеграційні об'єднання у всьому світі динамічно розвивались і зміцнювались. Сформувався багато блоків, що перебувають на різних рівнях інтеграційного зближення. Більшість з них проголошує своєю метою вихід на інтеграційну стадію економічної співпраці. Це, зокрема, такі угруповання, як Євросоюз, СОТ, НАФТА.

Проблеми, пов'язані з інтеграцією, досліджували, зокрема, такі вчені, як М. Ісінгарін, В. Копійка, В. Муравйов, О. Булатова, Т. Татаренко, В. Посельський, О. Картунов та інші.

Можна вважати, що "інтеграція як процес" має глобальні масштаби, а "інтеграція як відносини" формується як регіональний стан [1, с. 121].

Інтеграційні процеси в політичному, військовому і економічному житті Європи супроводжувались науковими обґрунтуваннями, які потім були оформлені як теорії і концепції щодо вивчення феномена "інтеграція".

В основу європейського будівництва було покладено, передусім, концепцію функціональної інтеграції. Основні її положення сформулював англійський соціолог Д. Мітрані, який зробив значний вклад у розвиток функціональної теорії міжнародних відносин. На відміну від класичної федералістської теорії, яка будувала свою стратегію на ідеалізованих розрахунках і готовності суспільства сприймати федерацію як необхідність інтеграційного процесу, Д. Мітрані виводив основні положення своєї концепції з реальних тенденцій і потреб міжнародних відносин у міжвоєнний період, особливо в період кризи 1930-х років. Основна ідея полягала в "запобіганні політичних розбіжностей шляхом розширення мережі міжнародних агентств, націлених на інтеграцію життєвих інтересів усіх націй" [7].

Важлива особливість функціоналізму полягала у запереченні будь-яких проявів силової політики як міждержавного, так і федеративного характеру, які могли відродити націоналістичні тенденції в тій чи іншій формі. Аналізуючи і моделюючи систему міжнародних відносин, Д. Мітрані пропонував оперувати не поняттями, що визначають рівень розподілу влади – держава, конфедерація, федерація, а елементами менш широкого характеру, визначених потребами окремої людини. Він закликав спочатку виокремити проблеми, які необхідно вирішити для забезпечення економічного і соціального добробуту, а форма, за допомогою якої вони будуть вирішені, визначиться сама по собі. Співробітництво і взаємодія при цьому пропонувалися саме в питаннях соціально-економічного характеру, вирішення яких є актуальним для всіх країн, що, в деякій мірі, об'єктивно може стати об'єднуючим елементом. Таке функціональне співробітництво, наприклад, в галузях транспорту, охорони здоров'я або енергетики виключало необхідність попередньої розробки тієї чи іншої конституційної моделі, якогось ідеологічного підґрунтя. Ініціатива тут мала виходити, в кожному конкретному випадку, від індивідумів, приватних груп чи урядів, які самі визначили б ту чи іншу форму співробітництва. [4, с. 23 – 24].

Прихильником концепції функціональної інтеграції був і французький державний діяч Ж. Монне. У своїх міркуваннях він виходив з того, що національні уряди швидше згодяться на втрату своїх суверенних прерогатив, якщо процес інтеграції буде здійснюватися поетапно й погалузово (насамперед – в економічній сфері) відповідно до чітко визначених функцій і завдань. Створення ж реальної солідарності в тій чи іншій галузі економіки мало викликати потребу подальшої інтеграції в інших сферах і призвести, зрештою, до побудови європейської федерації. Іншими словами, на переконання Ж. Монне, досягненню політичної єдності Європи мусила передувати її реальна економічна єдність. Європейське будівництво також мало покладатись на верховенство наднаціонального права і силу компетентної та незалежної від національних урядів інституції, спроможної представляти й захищати спільні інтереси держав-членів і спільноти в цілому. Окрім того, функціональний метод передбачав комбінацію негативної (скасування бар'єрів) і позитивної (дотримання спільної політики) форм інтеграції.

Таким чином, метод Ж. Монне вдало поєднував давню ідею федеративного наднаціонального об'єднання з прагматичним баченням конкретних економічних та політичних реалій [6, с. 31].

Міжнародні економічні організації наділені наднаціональними повноваженнями, тобто мають елемент "наднаціональності", що відрізняє їх від інших міжнародних організацій.

Термін "наднаціональний" уперше використано в установчих документах Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) 1951 року.

Явище наднаціональності виникає в тих випадках, коли суб'єкт міжнародного права дістає можливість зобов'язувати своїми конкретними діями (рішеннями) інших суб'єктів МП (наприклад, держави).

Ознаки наднаціональності присутні: у конфедеративних об'єднаннях (Бенілюкс), у міжнародних організаціях універсального характеру (ІКАО, ООН), в інтеграційному процесі в рамках Євросоюзу.

Наведемо деякі ознаки наднаціональності:

1. Внутрішнє право наднаціонального об'єднання стає внутрішньодержавним правом його членів.

2. Внутрішнє право наднаціонального об'єднання здійснює орган, що діє юридично невідконтрольно державам-членам і ухвалює обов'язкові рішення незалежно від негативного до них ставлення з боку однієї або кількох держав.

3. Міжнародні посадові особи, які беруть участь в органах наднаціональних об'єднань, виступають в особистій якості, а не як представники держави.

4. Рішення органи наднаціональних об'єднань ухвалюють більшістю голосів, шляхом пропорційного (зваженого) голосування і без безпосередньої участі зацікавлених країн.

Наднаціональність виступає як спосіб регулювання певної сфери життя держав, що з цією метою уклали

між собою відповідну угоду. Наднаціональність, з одного боку, має функціональний характер, а з другого – самостійний, що не залежить від волі держав.

Як зазначає Ф.Джессеп, слід розмежовувати поняття "наднаціональність" і "транснаціональне право". Під другим розуміють усю сукупність правових норм, що регулюють "дії або події", які виходять за межі національних кордонів, або, точніше, – відносини міжнародного характеру, що за своїм суб'єктивно-об'єктивним складом не підпадають під дію ані міжнародного, ані внутрішньодержавного права й не можуть бути ними повністю охоплені.

Наднаціональні елементи в МЕО виникали, як правило, у сферах міжнародного співробітництва, яке стосувалося інтересів усього людства або певного територіального простору (цивілізації). Ці інтереси вимагали ухвалення таких рішень, які можна було реалізувати лише об'єднаними зусиллями. Невирішеність проблеми становила загрозу для людства (економічні кризи) і для цивілізації (локальні збройні конфлікти, порушення прав людини). Отже, наднаціонального регулювання вимагали ті проблеми, що надалі дістали назву глобальних проблем сучасності.

З формально-юридичних позицій основними ознаками наднаціональної організації можна назвати:

1. Право МЕО на втручання в питання, що належать до внутрішньої компетенції держав згідно з її конституцією.

2. Повноваження МЕО на створення з метою регулювання цих питань: правил, обов'язкових для держав-членів; механізмів контролю та примусу до дотримання цих правил.

3. Покладання широких повноважень щодо налагодження контролю за дотриманням обов'язкових для держав-членів правил на представницькі органи, тобто міжнародних службовців.

4. Право МЕО своїми рішеннями зобов'язувати й уповноважувати фізичних та юридичних осіб держав-членів.

5. Право МЕО зобов'язувати держави-члени проти їхньої згоди, шляхом ухвалення обов'язкових рішень більшістю голосів.

Принципи наднаціонального регулювання з першого погляду суперечать основним принципам МП, але насправді суперечності не існує, якщо установчі документи передбачають можливість виходу з МЕО, тобто діє базовий принцип – свобода волі суб'єктів МП. Самі держави, вступаючи до МЕО з наднаціональними елементами регулювання, радше реалізують свої суверенні права, ніж їх втрачають. В установчих актах МЕО обмежується не весь суверенітет (механізм влади, режим, компетенція), а лише один інститут – компетенція.

Міжнародно-правове обмеження компетенції держави – це нормальна практика, що не порушує державної цілісності та незалежності.

Інтеграції та МЕО, а саме європейські співтовариства, породили такий юридичний феномен, як наднаціональність. Суть його полягає в тому, що наднаціональна організація правомочна створювати норми права, які є прямо зобов'язальними для юридичних та фізичних осіб держав-членів без звернення до їхніх національно-правових процедур імплементації. Більшість держав поки що утримується від передачі своїх повноважень наднаціональним органам або сприймає лише дуже обмежені елементи наднаціональності.

У ЄС існує суттєвіше обмеження суверенітету, це справді "наднаціональний правопорядок", але є й механізм відмови від нього, що також свідчить про непорушення основних принципів права. Останні стають базисом нової міжнародно-правової системи.

Аналіз організаційно-правового механізму функціонування співтовариств дає можливість виділити такі елементи наднаціональності ЄС:

1. Наявність в інституційному механізмі ЄС органів, що формуються з незалежних від законодавчої, виконавчої та

судової влади держав-членів посадових осіб, наділених повноваженнями щодо управління процесом інтеграції.

2. Передача на основі угоди органам ЄС виключної компетенції в будь-якій сфері, що раніше належала до суверенних прерогатив держав-членів.

3. Право органів ЄС у межах наданої їм компетенції своїми актами надавати права й покладати обов'язки на органи держав-членів, їхніх фізичних та юридичних осіб безпосередньо, без санкції національних властей.

4. Право органів держав-членів, їхніх фізичних та юридичних осіб безпосередньо зноситися з органами ЄС.

5. Право органів ЄС на заміщення держав-членів у сфері зовнішніх зносин.

6. Встановлення примату права Євросоюзу порівняно з внутрішньодержавним правом країн-членів [5].

Отже, можна стверджувати, що з ускладненням міжнародного життя, інтенсифікацією виробничих, інформаційних та комунікаційних процесів роль МЕО зростатиме й водночас зростатиме потреба в субординаційному методі регулювання.

Таким чином, елемент "наднаціональність", властивість, притаманна більшості МЕО, надає їм більше повноважень щодо ухвалення порівняно з іншими міжнародними організаціями. Суть такого юридичного феномену, як "наднаціональність" полягає в тому, що МЕО здатна створювати норми права прямої дії для юридичних та фізичних осіб держав-членів.

Другим напрямом вивчення інтеграції є неофункціоналізм. Його поява як концепції фактично пов'язана зі спробами знайти відповіді на ті питання інтеграційного процесу, на які не могли відповісти прихильники класичного федералізму. На відміну від останніх, послідовники неофункціоналізму в розбудові своєї стратегії виходили з урахування реальних тенденцій інтеграційного процесу, що дозволило виробити і втілити в життя низку важливих її елементів, а саму концепцію вивести в розряд провідних напрямів теоретичних досліджень політичної інтеграції. Аналізуючи джерела неофункціоналізму, А. Спінеллі підкреслював, що ця модель європейської інтеграції "визріла в головах тих, хто одержав великий адміністративний досвід роботи в спеціалізованих органах, яким під час Першої і Другої світових війн союзники передали адміністративне право вирішення питань, що мали спільний інтерес (розподіл силовини, підтримання національних грошових одиниць, спільне воєнне командування)" [7].

Одним із засновників неофункціональної теорії є Е. Хаас. В ранніх його працях "Динаміка міжнародних відносин" (1956 р.), "Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили" (1958 р.), написаних під впливом реальних успіхів західноєвропейського інтеграційного процесу, були закладені базові положення неофункціонального підходу до регіональної інтеграції, що характеризувалися досить оптимістичним характером і далекосяжними завданнями.

На сучасному етапі проблемі інтеграції приділяється багато уваги. З розвитком європейських інтеграційних процесів, їх поширенням на нові сфери суспільного життя, появою нових, складніших інтеграційних завдань, пов'язаних як з поглибленням інтеграції, так і з розширенням самого інтеграційного об'єднання, активізувалися також і спроби теоретичного осмислення феномена європейської інтеграції, пошуку нових, принципово відмінних від федералістських, функціоналістських та неофункціоналістських підходів до вивчення європейської інтеграції.

Сучасні дослідники прагнуть врахувати основні прогалини федералістських, функціоналістських і неофункціоналістських досліджень європейської інтеграції й використати найбільш життєздатні та перевірені практикою положення як перелічених вище концепцій, так і категорії стру-

куртно-функціонального аналізу, системний підхід та інші дослідницькі методи сучасної соціологічної науки [7].

У світлі активних дискусій, що розгорнулися в 1990-ті роки з проблем розширення ЄС, ці теоретичні дослідження, враховуючи їх спільну позицію щодо необхідності поглиблення інтеграційних процесів як важливу запоруку не тільки ефективного розвитку, але й узагалі життєздатності Європейського Союзу, можна з певними застереженнями віднести до теоретичної школи так званого "первинного поглиблення". Цей напрям розвитку європейської інтеграції знаходить підтримку не лише в науковому середовищі, але й серед політичних кіл країн ЄС та (все частіше) серед технократичної бюрократії його наднаціональних інститутів: Європейської комісії і Європейського парламенту.

Однією з перших інтеграційних теорій, що поза зростаючою після Другої світової війни популярністю наднаціональних підходів до європейської інтеграції, визнавала життєздатність національної держави та її ролі в сучасному міжнародному житті була комунікативна теорія американського політолога К. Дойча. Проголошуючи основною метою інтеграції забезпечення миру і стабільності, К. Дойч та його прихильники пропонували відмінні від федералістських шляхи її досягнення. В інтегрованій спільноті, вважав К. Дойч, держави не вступатимуть у фізичну боротьбу – спірні питання вирішуватимуться іншими засобами. В цьому плані інтеграція розглядалась як процес пошуку різними активними політичними групами системи колективної безпеки, в основі якого лежить такий психологічно-соціологічний фактор, як відчуття спільноти. Саме розуміння того, що вони належать до єдиної спільноти, диктує учасникам цього процесу необхідність вирішувати спільні проблеми лише шляхом мирного узгодження. Враховуючи все це, таке інтеграційне об'єднання К. Дойч пропонував назвати "плюралістичною спільнотою безпеки" [4, с. 41].

Історія доводить, що процес інтеграції може досягати успіху, а може й зазнати невдачі. Значною мірою це залежить від передумов, які існують в кожній одиниці, що інтегрує, та між ними усіма. Ці передумови К. Дойч поділяє на чотири групи: а) взаємна відповідність частин, що мають інтегрувати; б) сумісність їх цінностей; в) взаємна відповідальність; г) певний ступінь спільної ідентичності або лояльності. Всі ці групи передумов можуть взаємодіяти і посилювати одна одну [7].

Водночас К. Дойч досліджує й уточнює умови успішного розвитку інтеграційних процесів. Головними серед них є: 1) взаємна сумісність норм політичної поведінки; 2) більш високе, порівняно з сусідніми територіями, економічне зростання; 3) розширення політичних та економічних еліт; 4) різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації; 5) передбачуваність поведінки всіх учасників.

На думку К. Дойча, цілі й умови інтеграції значною мірою визначають характер цього процесу і засоби його забезпечення. Ці засоби він знову ж поділяє на чотири групи: а) виробництво цінностей; б) розподіл цінностей; в) утримання силою; г) ідентифікація [4, с. 141].

Отже, аналіз сучасного стану розвитку європейських інтеграційних процесів неможливий без врахування історії розвитку ідеї об'єднання Європи та основних теоретичних підходів, що розвивалися протягом кількох сторіч європейської історії. Тому вивчення різних аспектів і форм існування "європейської ідеї" має важливе значення для розуміння суті всіх сучасних теорій і концепцій створення об'єднаної Європи, а також практичних заходів щодо їх реалізації. В умовах, коли в Європейському Союзі відбувається пошук стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої структури і географічного розширення через приєднання нових членів, теоретичне визначення майбутнього Євросоюзу знову стало актуальним завданням для політичних еліт і наукових кіл.

Виникнення згаданих моделей європейської інтеграції зумовлене об'єктивною необхідністю пошуку нових шляхів інтеграційного розвитку, неможливістю подальшого географічного розширення Євросоюзу без кардинальних концептуальних змін у підходах до європейського будівництва, необхідністю формування не стільки інтеграційних моделей, скільки нової концепції, що включає обгрунтовану філософію нового Союзу, нову логіку його розвитку [4, с. 50].

Отже, країни, які бажають вступити до Європейського Союзу, мають свою історію, свій менталітет, свої традиції, свої моделі економічного розвитку. Тому в інтересах довгострокового розвитку всього європейського континенту інтеграційний процес має бути підкріплений науковими програмними підходами, у яких повинні бути окреслені як позитивні, так і негативні сторони як для країни, що бажає інтегруватися, так і для всієї Європи.

1. Булатова Е. В. Развитие межрегионального сотрудничества как основы интеграции. С. 120 – 123 // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сборник научных трудов. Донецк: ДонНУ, 2004. – 894 с.
2. Дейтон Э. История европейской интеграции: историография // История европейской интеграции 1945 – 1994 / Под ред. А. С. Намазовой и Б. Эмерсон. М.: Наука – 1995. – 315 с. 3. Каргунов О., Лаптев С. Західні теорії економічної та політичної інтеграції: спроби стислого аналізу // Зовнішня торгівля. – 1999. – № 3 – 4. – С. 140 – 143. 4. Копійка В.В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. – 448 с. 5. Муравіов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). – К., 2002. 6. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с. 7. Рябінін Є. Процеси інтеграції у XX столітті: основні концепції їх вивчення. – Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 122-130. 8. Шнирков О.І., Копійка В.В., Муравіов В.І. Україна – Європейський союз: економіка, політика, право. – К., 2006. 9. James A. Caporaso. Theory and method in study of international integration. – International organization, № 25 – 1971 – p. 228.

Надійшла до редколегії 23.03.09

К. Смирнова, канд. юрид. наук

ЄВРОПЕЙСЬКА ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ ТА НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА

Стаття присвячена аналізу договірної механізми співпраці України з Європейським Союзом. Автор досліджує Європейську політику сусідства та її трансформацію у Східне партнерство як віддзеркалення "різношвидкісної" європейської інтеграції. Визначено основні пріоритети Східного партнерства, досліджено перспективи укладання Україною угоди про асоціацію, що базуватиметься на поглибленій зоні вільної торгівлі.

This article is devoted to the analysis of contractual mechanism of the EU-Ukraine cooperation. The author researches the European Neighbourhood Policy & its transformation to the Eastern Partnership as the result of "multispeed" European integration. The fundamental priorities of the Eastern Partnership are described. Perspectives of new association agreement with Ukraine based on the enhanced free trade area are researched.

Європейський Союз (Євросоюз) пройшов етапи свого розвитку від створення зони вільної торгівлі, митного союзу, економічного та валютного союзів до функціону-

вання політичного союзу. Кожний етап розвитку європейського об'єднання та його розширення зумовлює видозміну правових форм інтеграції самих держав-

членів, а також удосконалення правового співробітництва з третіми країнами. Процеси поширення європейської інтеграції та їх умови різняться в залежності від ступеню самої європейської інтеграції в рамках європейських інтеграційних об'єднань. Звісно не можна порівнювати розширення 1973, 1981, 1986 та 1995 років із процесами поширення інтеграції на країни Центральної та Східної Європи 2004 та 2007 років.

Питаннями правового регулювання зовнішніх зносин Євросоюзу опікується й зарубіжна, й вітчизняна доктрина. Серед західних науковців, що досліджують правові аспекти європейської інтеграції третіх країн, зокрема, України, можна виділити К.Хілліона, С. Пеерса, Н.Точчі, М.Емерсона, Дж.Варфіка, Дж.Муїра [1-8] тощо. Окремі праці вітчизняних вчених присвячені аналізу певних аспектів європейської інтеграції, серед правників слід виділити проф. В. Муравйова, М. Микієвича та Р. Петров, які у своїх працях торкаються питань правової європейської інтеграції України [9-11]. Проте, процеси інтеграції постійно трансформуються, тому постає актуальне питання дослідження перспектив Східного партнерства [12] для України та його вплив на правову модель відносин нашої країни з європейським інтеграційним об'єднанням. Тому аналіз трансформації Європейської політики сусідства у Східне партнерство, дослідження правових передумов укладання угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом стають пріоритетними та фундаментальними не тільки для доктрини, але й з метою практичного застосування у зовнішньополітичних відносинах з об'єднанням.

Процес європейської інтеграції України почався з моменту набуття незалежності та передбачає зміни внутрішніх основ та інституційного механізму реалізації євроінтеграційного вектору зовнішньої політики України. Правове регулювання відносин України з Євросоюзом на сьогоднішній день базується на підписаній у 1994 році Угоді про партнерство та співробітництво (УПС) [13], укладеній на строк 10 років, що сплинув у 2008 році. Однак ст. 101 УПС містить норму про автоматичну пролонгацію договору у випадку відсутності письмової заяви сторін про її денонсацію. В січні 2007 року Комісія ЄС отримала мандат на проведення переговорів з Україною щодо укладання нової посиленої угоди, а у лютому 2007 року Україна чітко визначилася із власною зовнішньополітичною направленістю до "політичної асоціації та економічної інтеграції" із зобов'язанням забезпечувати адаптацію законодавства України до законодавства ЄС [14].

Договірний механізм співпраці України з Євросоюзом можна назвати "транзитним", погоджуючись із західним правником А.Оттом [15]. Вчений вважає, що такий механізм являє собою початковий етап у зближенні законодавств Євросоюзу та України. Такий погляд дістав обґрунтування в прийнятих концепціях "сусідства" та Східного партнерства, у подальшому, де передбачається укладання угод із запропонованими перспективами отримання частки внутрішнього ринку ЄС і лібералізації, спрямованої на забезпечення вільного руху осіб, товарів, послуг та капіталу.

За останні десятиріччя європейська інтеграція має багатий досвід розширення та володіє великим арсеналом механізмів, зокрема угоди про асоціацію з країнами Центральної та Східної Європи, основи Євро-Середземноморського партнерства 90-х років й наразі Європейська політика сусідства та її трансформація у Східне партнерство.

Еволюція відносин Євросоюзу з новими незалежними державами (ННД) колишнього Радянського Союзу вказує на появу нових інструментів зовнішньої політики

Євросоюзу, що безпосередньо впливає на економічні, політичні та правові реформи у цих країнах. Першим інструментом диференціації відносин Євросоюзу з ННД стали Спільні стратегії, прийняті відповідно до ст.ст. 13, 14, 15 Договору про Євросоюз. Три спільні стратегії Євросоюзу [16] визначали пріоритети у відносинах з Євросоюзом. Так, наприклад, Спільна стратегія щодо Російської Федерації в основному торкалася питань встановлення демократії та верховенства права, зміцнення стабільності та безпеки в Європі. Натомість Спільна стратегія щодо України зосереджувалася на питаннях підтримки демократичних та економічних перетворень в Україні, включаючи наближення законодавства [17] й можливість вивчення умов створення зони вільної торгівлі між Україною та Євросоюзом (ст. 61 Спільної стратегії).

Прийнята Європейська політика сусідства (ЄПС) стала наступним кроком у встановленні зовнішніх відносин "розширеного" Євросоюзу [18]. Вона була запроваджена в якості політики "парасольки" [11, 6] з високим рівнем диференціації, визначала коло "сусідів", включаючи Південно-Середземноморські країни (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Лівія, Марокко, Сирія, Туніс) та "західні" країни з УПС (Україна, Молдова та Білорусь). Метою ЄПС стало відкриття певних секторів внутрішнього ринку для сусідніх країн та зміцнення політичного діалогу за допомогою імплементації спільно затверджених Планів дій, що визнається як попередня умова для подальшого зближення двосторонніх відносин з Євросоюзом. Нагадаємо, що у 2005 році на засіданні Ради з питань співробітництва був затверджений План дій Україна-Євросоюз, а в березні 2008 року його дію було продовжено до березня 2009 року із додатковими положеннями щодо інтенсифікації співробітництва сторін з широкого кола секторальних питань.

З одного боку, ЄПС відповідно до свого статусу є односторонньою політикою ЄС, так як тільки ЄС визначає на які країни розповсюджується ця політика, але з іншого – формально Україна виразила згоду на розповсюдження на неї цієї політики шляхом погодження Плану дій [19, 130].

Однак, з аналізу правових засад співпраці Євросоюзу з країнами "сусідами", визначеними ЄПС, можна зробити висновок, що форми відносин та інституційні механізми різняться. Так, наприклад, Євросередземноморські угоди про асоціацію (укладені з країнами відповідно до Барселонського процесу [20]) передбачають, що рішення Ради асоціації можуть становити частину правопорядку Євросоюзу [21]. Рішення ж інституційного механізму відповідно до угод про партнерство та співробітництво носять рекомендаційний характер. У зв'язку з цим Євросоюз намагався диференціювати ЄПС в залежності від ступеню інтеграції третьої країни.

Східне партнерство, запропоноване Комісією ЄС [12], стає віддзеркаленням поступової інтеграції в економіку Євросоюзу таких країн як Вірменія, Азербайджан, Білорусь (з певними застереженнями), Грузія, Молдова та Україна. Відповідно до Повідомлення Комісії ЄС "Східне партнерство" [12] чітко визначені правові основи нового договірної механізму (угоди про асоціацію, що будуть містити основну мету – створення поглибленої зони вільної торгівлі); нові рамки для багаторічного співробітництва країн; можливості створення Економічного співтовариства сусідства на кшталт Європейського Економічного Простору [22] тощо.

У зв'язку з тим, що наближається дата закінчення строку дії УПС та Плану дій – Євросоюз, основним питанням для України постає питання щодо укладання нової базової угоди, яка б сформувала договірний та створила

якісно новий інституційний механізми двостороннього співробітництва з Євросоюзом. В березні 2007 року Комісія ЄС отримала мандат на проведення переговорів з Україною щодо укладання нової посиленої угоди. У лютому 2008 року започатковані переговори щодо створення зони вільної торгівлі (ЗВТ), як основний елемент нової посиленої угоди. Відповідно до другого спільного звіту щодо переговорів укладання угоди про асоціацію, затвердженого на саміті Україна-Євросоюз 9.09.2008 року [23], було прийнято ряд важливих висновків щодо результатів та досягнень переговорного процесу.

По-перше, сторони погодили преамбулу нової угоди, а саме було прийнято рішення про правову підставу укладання угоди про асоціацію (ст. 310 Договору про заснування ЄС), визнаючи зобов'язання сторін поглиблювати відносини шляхом запровадження асоціації, включаючи взаємні права та обов'язки.

По-друге, було досягнуто головні засади функціонування інституційного механізму співпраці. Наприклад, сторони погодилися надати можливість приймати обов'язкові рішення спільної Раді. Однак, сфери, в яких Рада асоціації може примати обов'язкові рішення, мають бути чітко визначені в кінці переговорного процесу.

У рамках політичного діалогу та зовнішньої політики й політики безпеки попередній текст угоди містить норми стосовно мети політичного діалогу, зобов'язання щодо внутрішніх реформ, регіональної стабільності, запобігання конфліктам, зобов'язання щодо військово-технологічної кооперації, нерозповсюдження зброї масового ураження та запобігання тероризму.

Розділ нової угоди про асоціацію стосовно юстиції, свободи та безпеки також сторонами був визнаний як попередньо завершений етап. Ця сфера включає забезпечення дотримання верховенства права, поваги прав людини, захист персональних даних, кооперації з питань міграції, надання притулку та транскордонного управління тощо. В цілому новий План дій Україна-ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, затверджений 18.06.2007 року на засіданні Ради з питань співробітництва [24], відображає погоджені зобов'язання сторін. Питання щодо незаконного працевлаштування, вільного пересування осіб та правил доступу винесені ще на окремі етапи переговорів. Окрім того, сторони визнали можливість розпочати переговори щодо укладання окремої угоди про співпрацю у цивільних справах.

У групі економічної та секторальної співпраці українською та європейською стороною в ході переговорів було погоджено 19 з 26 сфер, таких як право компаній, спорт, туризм, управління державними фінансами, політика щодо охорони здоров'я, енергетика, включаючи ядерну, кооперація охорони навколишнього середовища, промислова та підприємницька політика, транскордонна та регіональна політика, освіта, культура, макроекономічна кооперація, соціальна політика, агропромисловий та сільськогосподарський розвиток, транспорт та аудіовізуальна політика тощо. Питання стосовно фінансових ринків, рибної та морської політики будуть винесені на десятий та одинадцятий раунди переговорів. Крім того, до угоди будуть включені додатки, що містять "дорожню карту" стосовно наближення законодавства України до аспису Євросоюзу. Також було досягнуто положення стосовно включення в текст угоди можливість участі України у програмах Співтовариства та його агентствах.

У лютому 2008 року було розпочато переговори стосовно запровадження зони вільної торгівлі. Враховуючи перспективи створення поглибленої зони вільної торгівлі (ЗВТ+), можна очікувати розширення принципу свободи руху не лише на товари і послуги, а й на капітал (безперечно, з тривалим перехідним періодом) і робочу силу; зменшення нетарифних обмежень у торгівлі товарами через гармонізацію та/або взаємне визнання оцінки

відповідності технічним стандартам з ЄС; повного покриття всіх секторів сферою послуг та узгодження правил регулювання внутрішнього ринку з європейськими та міжнародними стандартами; посилення зобов'язань з наближення політики щодо конкуренції, корпоративного управління і регулювання внутрішнього ринку до європейської практики, а також окремих елементів охорони довкілля; створення умов для супровідних заходів, зокрема для технічної допомоги, інвестицій для розбудови інфраструктури, освіти, підготовки персоналу.

Звісно, першочерговим досягненням України в результаті угоди про асоціацію, основою якої складатиме зона вільної торгівлі, стане поступове поширення процесів європейської економічної інтеграції й можливе майбутнє створення митного союзу з європейським об'єднанням.

Враховуючи вищенаведений аналіз реалій та перспектив правового регулювання відносин України з Європейським Союзом, варто наголосити, що від виконання Україною взятих на себе зобов'язань буде залежати її подальше інтегрування в європейський правовий та економічний простір. Майбутня угода про асоціацію оновить спільний інституційний механізм співпраці, допоможе поглибити відносини нашої країни з Євросоюзом у всіх сферах та посилити подальшу економічну інтеграцію України, спираючись на взаємні права та обов'язки. Вона буде слугувати основою для подальшого наближення сторін у питаннях зовнішньої політики та питань безпеки, включаючи зміцнення поваги до принципів незалежності, суверенності, територіальної цілісності та непорушності кордонів. Заснування поглибленої зони вільної торгівлі із зобов'язаннями проведення широкомасштабного наближення стандартів України та Євросоюзу буде впливати на поетапне інтегрування України до внутрішнього ринку Європейського Співтовариства. Ініційоване Комісією ЄС "Східне партнерство" є яскравим прикладом не тільки диференціації існуючої ЄПС, але й ще раз підтверджує існування "різношвидкісної інтеграції" Євросоюзу.

1. Hillion C. Mapping-out the new contractual relations between the European Union & its neighbours: learning from the EU-Ukraine "enhanced agreement" // EFA Rev., 2007. – p.169-182.
2. Hillion C. Institutional aspects of the partnership between the European Union & the newly independent states of the former Soviet Union: Case studies of Russia & Ukraine // CML Rev., 2000. – p. 1211-1235.
3. Peers S. EC Framework of international relations: cooperation, partnership, association // Dashwood & C.Hillion (eds) The General law of the EC external relations. – London, Sweet&Maxwell, 2000. – p. 160-178.
4. Tocci N. Does the ENP respond to the EU's post-enlargement challenges? // The International Spectator, 2005. – No.1. – p. 21-32.
5. Muir J. Ukraine and an enlarged EU // Euroinvest. – 2003. – July. – p. 17.
6. Law and practice of EU external relations: salient features of a changing landscape / edited by Alan Dashwood, Marc Maresceau // Cambridge, N.Y.: Cambridge University Press, 2008. – 484 p.
7. European neighbourhood policy: challenges for the EU-policy towards the new neighbours / Johannes Varwick, Kai Olaf Lang (eds.) // Opladen [Germany]: Barbara Budrich Publishers, c2007. – 229 p.
8. Michael Emerson. The prospect of deep free trade between the European Union and Ukraine – Brussels: Centre for European Policy Studies, 2006. – 238 p.
9. Муравйов В.І. Вступ до права Європейського Союзу / Муравйов Віктор Іванович. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – 303 с. – (Підручник).
10. Мікієвич М.М. Міжнародно-правові аспекти співробітництва Європейського Союзу з третіми країнами / Мікієвич Михайло Миколайович. – Львів: Видавн. центр Львівськ. держ. ун-ту ім. І.Франка, 2001. – 200 с.
11. Petrov R. Legal basis & scope of the new EU-Ukraine enhanced agreement. Is there any room for further speculation? // EUI Working Paper MWP No. 2008/17, European University Institute, 2008. – 19 p.
12. Повідомлення Комісії ЄС "Східне партнерство", 3 грудня 2008 року // COM (2008) 823/4.
13. Схожі УПС були підписані з Азербайджаном, Білоруссю (не вступила в силу), Вірменією, Грузією, Казахстаном, Киргизстаном, Російською Федерацією, Узбекистаном, Туркменістаном (ще не вступила в силу).
14. Постанова Верховної Ради України "Про Заяву Верховної Ради України "Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладання нового базового договору" // Відомості Верховної Ради України від 20.04.2007 року – 2007., №16, стор. 643.
15. Handbook on European Enlargement. A commentary on the enlargement process / Edited by Ott A. & Ingilis K. – P.: T.M.C. Asser press, 2002 – 1116 p.
16. Спільна стратегія щодо Російської Федерації (ОJ 1999 L157/1), щодо України (ОJ 1999 L 331/1), щодо Середземноморського регіону (ОJ 2000 L 183/5).
17. Стаття 20 Спільної стратегії щодо України вказує на "пріоритетні" сфери наближення зако-

нодавства: право конкуренції, стандартизація та сертифікація, права інтелектуальної власності, захист персональних даних, митні процедури та навіколишнє середовище. 18. Communication from the Commission to the Council & the European Parliament "Wider Europe – Neighbourhood: A new framework for relations with our Eastern & Southern Neighbours" (COM (2003) 104 final). 19. Смирнова К.В. Влияние Лиссабонского соглашения на правовой формат взаимоотношений Украины с Европейским Союзом // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К.: Київський національний університет імені Тараса

Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – Вип. 77, Част. II. – с. 129-132. 20. Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Лівія, Марокко, Туніс та Палестинська Автономія. 21. Наприклад, Справа 12/86 Meryem Demirel v Stadt Schwabisch Gmund, [1987] ECR 3719. 22. Угода про створення Європейського Економічного Простору від 2 травня 1992 року (держави-члени Євросоюзу та Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія) // OJ 1994 L1/1. 23. http://ec.europa.eu/external_relations/ukraine/docs/joint_progress_report2_en.pdf. 24. <http://www.mfa.gov.ua/data/upload/publication/mfa/ua/19149/plan18062007.pdf>

Надійшла до редколегії 17.03.09

Ю. Капіца, канд. юрид. наук

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕДАЧІ ТЕХНОЛОГІЙ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Розглянуто правове регулювання передачі технологій в Європейському Союзі. Наведені напрямки адаптації законодавства України до законодавства ЄС у зазначеній сфері.

The legal regulation of technology transfer in the European Union is analysed. The main directions of approximation of Ukrainian legislation to the legislation of the EU were suggested.

Суттєве значення передачі технологій в цілях інноваційного розвитку, вимоги Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами з наближення законодавства України до законодавства ЄС, а також прийняття Закону України "Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій" обумовлює актуальність розгляду питань регламентації трансферу технологій в Європейському Союзі та врахування цього досвіду в Україні.

В Україні питання трансферу технологій розглядалися Б. Малицьким, В. Соловйовим, Г. Андрощуком, Ю.М. Капіцею та іншими фахівцями. Метою цієї статті є дослідити становлення законодавства з питань трансферу технологій в Європейському Союзі.

В ЄС регламентація укладання договорів про передачу технологій пройшла три етапи розвитку.

Перший – 1962 – 1983 рр. Загальною є практика звернення до Європейської комісії з одержання дозволу на укладання договорів, що стосуються набуття або використання прав на об'єкти промислової власності, а також ноу-хау, та які підпадають під дію ст. 81(1) Римського договору. Зазначений дозвіл надається Комісією не як правило, а виняток із загальних обмежень щодо конкурентної діяльності. При цьому умови, що є порушенням картельного законодавства, були визначені Єврокомісією у 1962 р. Сповіданням [1], яке розповсюджувалося лише на звичайні договори патентної ліцензії, не зачіпляючи питань надання ліцензій на декілька патентів або паралельних патентів, або ноу-хау.

Положення Сповідання були подібні до існуючої на той час у праві ФРН, інших європейських країн практики оцінки ліцензійних договорів картельним законодавством.

Норми Сповідання змінювалися після ряду рішень Суду ЄС, а також самої Комісії. Зокрема, згідно із рішенням Суду ЄС від 31.10.74 стаття 85 Договору ЄЕС не застосовується до угод та узгодженої практики між материнською та дочірньою компаніями, що входять до одного ж концерну якщо ці підприємства створюють одне економічне ціле, в рамках якого дочірня компанія не має на ринку дійсної автономії, а також, якщо такі угоди або узгоджена діяльність служать внутрішньому розподілу функцій між ними [2].

Другий – 1984 – 1995 рр. Європейською комісією приймаються "блокові вилучення" – регламенти Комісії (ЄЕС) № 2349/84 про застосування статті 85(1) Римського договору до деяких категорій угод з ліцензування патентів 1984 р. [3] та № 556/89 про застосування статті 85(1) Римського договору до деяких категорій угод з ліцензування ноу-хау 1988 р. [4], що включили найбільш важливі положення з попередження зловживання правами інтелектуальної власності проекту Міжнародного кодексу ООН про передачу технологій [5].

Регламенти мали спільну структуру. В першій статті зазначається, до яких положень ліцензійних договорів стаття 81(1) не застосовується. В другій – "білий список" – зобов'язання, які, як правило, не обмежують конкуренцію. В третій – "чорний список" – положення ліцензійних договорів, що суперечать принципам конкуренції. В четвертій зазначається можливість одержання дозволу на застосування умов договорів, умови яких хоча і суперечать ст. 81(1), проте, якщо Комісія інформується про такі угоди та не заперечує проти їх застосування, вони можуть застосовуватися безпосередньо або з урахуванням зауважень ЄК з правом відзиву дозволу в будь-який момент.

Регламенти також зазначають, на які угоди вони не розповсюджуються, зокрема, – угоди між членами патентних об'єднань у відношенні до спільних патентів. Закріплюється право ЄК анулювати будь-які переваги, що надаються регламентами, якщо дії сторін договорів несумісні з умовами ст. 81 (3).

Дія Регламенту 2349/84 розповсюджувалась крім патентів також на корисні моделі, заявки на отримання патентів на винаходи і корисні моделі. Для ноу-хау період користування "блоковими вилученнями" складає в загальному випадку десять років (ст. 1(2), Регламенту 556/89).

Третій – 1996 – 2003. Приймається Регламент Комісії (ЄС) № 240/96 від 31 січня 1996 року про застосування статті 85(1) (На цей час – ст. 81(3)) Римського договору до деяких категорій угод про передачу технологій [6], що замінив раніше діючі регламенти щодо патентних ліцензій та ліцензій на ноу-хау.

Крім того укладання договорів з трансферу технологій має враховувати прийняті в 1999-2000 рр. регламенти Комісії (ЄС) № 2790/1999 про застосування ст. 81(3) Договору до категорій вертикальних угод та узгоджених дій [7] та № 2658/2000 про застосування ст. 81(3) Договору до категорій угод про спеціалізацію [8], а також прийнятий у 1984 р. та переглянутий у 2000 р. Регламент (ЄС) № 2659/2000 про застосування ст. 81(3) Договору до категорій договорів з досліджень та розробок [9].

Четвертий – 2004 – цей час. Ухвалюється Регламент Комісії (ЄС) № 772/2004 від 27 квітня 2004 року про застосування статті 81(3) Договору до категорій угод про передачу технологій.

Метою прийняття Регламенту 240/96 було прискорити розвиток інновацій в економіці ЄС та підвищити конкурентоспроможність бізнесу, що діє у Спільноті. Регламент має збалансувати три цілі. Спростити правила щодо укладання ліцензійних договорів через об'єднання "блокових вилучень" стосовно ліцензування ноу-хау та патентів. Забезпечити гарантії щодо ефективної конкуренції у галузі технологічно нових або поліпшених виробів. Створити сприятливе правове середовище для компаній, які інвестують в

ЄС через скорочення адміністративних бар'єрів, що впливають з застосування процедури повідомлень згідно із ст. 81(3).

Регламент відносився до укладання таких договорів з трансферу технологій:

- угоди з ліцензування патентів держав-членів ЄС (в тому числі охоронні документи на винаходи, корисні моделі, топографії напівпровідникових виробів, сертифікати на корисну модель, сертифікати, які видаються селекціонерам в рослинництві), патентів Спільноти і Європейських патентів (угоди про ліцензування лише патентів);

- угоди про ліцензування незапатентованої технічної інформації, такої, як опис процесів виробництва, рецептів, формул, промислових зразків або креслень, що в цілому визначається як ноу-хау (угоди про ліцензування лише ноу-хау);

- комбіновані угоди про ліцензування патентів і ноу-хау ("змішані" угоди).

З прийняттям Регламенту спростилося застосування "блокових вилучень" до "змішаних" угод. Новим було введення певних часток ринку ліцензованої продукції, досягнення чого мало наслідком або неможливість застосування вилучень, або право ЄК відмінити їх дію для певної особи. Для "сірих" умов ліцензійних угод дозвіл ЄК на їх застосування було зменшено з шести місяців до чотирьох тощо. Структура Регламенту відповідає раніше прийнятим актам. Перелік об'єктів, на які розповсюджуються вилучення, доповнився сортами рослин, топографіями напівпровідникових виробів, додатковими сертифікатами для медичних продуктів.

У порівнянні з раніше діючими регламентами територіальні обмеження можуть встановлюватися значно довгими. Так для угод з ліцензування виключно ноу-хау в загальному випадку строк територіальних обмежень міг становити 10 років, а в деяких випадках (використання тільки торговельної марки ліцензіара тощо) доти, доки ноу-хау залишається секретним та суттєвим.

Зазначимо, що на об'єкти інтелектуальної власності інші ніж визначені Регламентом (торговельні марки, об'єкти авторського права, промислові зразки тощо) його дія не розповсюджувалася за виключенням, якщо такі об'єкти або програмне забезпечення забезпечують отримання об'єкту технології технологій та відсутні обмежуючи конкуренцію умови інші ніж такі, що пов'язані з патентною ліцензією або ліцензією на ноу-хау.

Практика застосування Регламенту (ЄС) № 240/96. В 2001 р. Комісією було проведено дослідження щодо ефективності застосування "блокових вилучень" з трансферу технологій та для широкого обговорення підготовлено відповідну доповідь [10].

В доповіді, зокрема, зазначалося, що Регламент вузький щодо сфери застосування. До нього мали б увійти ліцензії на об'єкти авторського права, багатосторонні ліцензії тощо. Регламент потребує приведення у відповідність до останніх реформ права конкуренції ЄС, що знайшло відображення в оновленні нормативних актів з вертикальних та горизонтальних угод (Регламенти № 2790/1999, 2658/2000 та 2659/2000). В новому регламенті має бути скорочено перелік "білих" умов договорів, використання яких не є порушенням законодавства про конкуренцію, та "сірих", застосування яких вимагає погодження Єврокомісії, та сконцентрована увага на "чорному" переліку умов, що суперечать принципам конкуренції.

Застосування блокових вилучень має бути обмежено для компаній з певною часткою присутності на ринку. Більш доцільним при цьому є застосування для обме-

жень долі присутності на ринку, що не пов'язана з ліцензованими об'єктами інтелектуальної власності. Що стосується обмежень, які пов'язані з ліцензованими ОІВ, більш слушним є використання часток ринку для конкуруючих компаній ніж для компаніями, які не конкурентами. Не є доцільним розповсюджувати дію блокових вилучень на компанії, що займають домінуюче становище. Антиконтентні угоди таких компаній в принципі не можуть бути звільнені від дії ст. 81(1).

Мають бути прийняті різні "блокові вилучення" для осіб, що є конкурентами на ринку ЄС та для таких, що не є конкурентами.

Так, для осіб, що не є конкурентами, можуть застосовуватися обмеження, що не пов'язані з використанням ліцензованих об'єктів інтелектуальної власності, – такі як зобов'язання не конкурувати та обмеження певних дій, як це передбачено Регламентом № 2790/99 (при 30 відсотковій долі ринку, встановленні певного "чорного" списку умов тощо).

У випадку обмежень, що стосуються використання ОІВ (територіальні, пов'язані з споживачами тощо), їх застосування має здійснюватися в залежності від того, чи займає компанія домінуюче становище. Нові блокові вилучення мають включати скорочений "чорний" список умов, зокрема, що стосуються цінових обмежень та можливо територіальних. Також мають бути включені умови, що дозволяють виключати певні обмеження з сфери дії блокових вилучень.

Якщо компанії займають долю ринку меншу ніж певну встановлену, а також менше ніж для компаній, які займають домінуюче становище, має застосовуватися механізм повідомлення про анулювання.

Для осіб, що є конкурентами, застосування "блокових вилучень" має здійснюватися при їх долі на ринку до 25 відсотків. "Чорний" список має передбачати заборону умов договорів, що прямо або посередньо встановлюють ціни, обмежують обсяги продажу, розподіляють території або споживачів, містять умови щодо виключення певних обмежень з сфери регулювання Регламенту.

Регламент (ЄС) № 772/2004. Регламент 240/96 мав діяти до 31 березня 2006 р. Проте Комісією пропонувалася внести певні зміни до цього акту, що впливають із зазначеної вище доповіді, раніше. Новий Регламент № 772/2004, що замінив Регламент № 240/96, було прийнято 27 квітня 2004.

Регламент було прийнято відповідно до фундаментальної реформи у галузі антиконкурентного законодавства з спрощенням механізму його реалізації та зняттям "білих" та "сірих" умов договорів, залишивши лише перелік умов, що неприпустимі у договорах на передачу технологій. Прийняття нових правил з трансферу технологій, з точки зору Комісії, "буде сприяти широкому розповсюдженню інновацій та дасть компаніям більшу свободу. Посилюючи стимули для інновацій та зосередивши увагу на обмеженнях, що можуть суттєво порушити конкуренцію, конкурентна політика може грати важливу роль у запровадженні динамізму в економіці ЄС ..." [11].

Сферу дії Регламенту було розширено на програмне забезпечення та промислові зразки. Нові правила визначили ясну різницю між ліцензійними угодами між конкурентами та неконкурентами та різні вимоги щодо договорів у першому та другому випадку.

Було визначено, що заборона щодо обмеження конкуренції відповідно до статті 81(1) Договору не застосовується, якщо сукупна частка ринку сторін ліцензійного договору – конкуренті не перевищує 20% ринку, а некокурентів – 30% (стаття 3).

Можливість не застосовувати положень статті 81(1) не надається, якщо у договорах є певні обмеження,

перелік яких визначено Регламентом окремо для компаній – конкурентів та неконкурентів.

Так, для конкуруючих компаній блокові вилучення не надаються, якщо у договорі про передачу технологій є умови щодо:

- обмеження цін при продажу продукції третім сторонам, обсягів виробництва,

- розподілу ринків або клієнтів за певними виключеннями, зокрема у випадку обов'язку ліцензіата здійснювати виробництво із застосуванням ліцензованої технології лише в межах однієї або декількох технічних сфер застосування або одного чи декількох товарних ринків; покладеного на ліцензіара обов'язку не здійснювати ліцензування технології іншому ліцензіату на певній території тощо,

- обмеження можливостей ліцензіата використовувати свою власну технологію або обмеження можливостей будь-якої зі сторін угоди здійснювати дослідно-розроблювальну діяльність, за виключенням тих випадків, коли це останнє обмеження є невід'ємною умовою для запобігання розкриттю ліцензованого ноу-хау третім сторонам (стаття 4(1)).

Для компаній – неконкурентів звільнення від застосування положень статті 81(1) не надається, якщо у договорах є умови щодо:

- обмеження визначати свої ціни при продажу продукції третім сторонам без шкоди для можливості встановлювати максимальну ціну продажу або рекомендувати ціну продажу, за умови що не відбувається встановлення фіксованої ціни або мінімальної ціни продажу внаслідок тиску або надання стимулів з боку будь-якої зі сторін;

- обмеження території або кола клієнтів, на якій чи яким ліцензіат може здійснювати пасивний продаж договірної продукції, за виключенням, що включають, зокрема, обмеження пасивних продажів в межах виключної території або виключній групі клієнтів, які були застережені для ліцензіара; зобов'язання здійснювати виробництво договірної продукції лише для свого власного використання, за умови, що не обмежується право ліцензіата здійснювати активний та пасивний продаж договірної продукції як запасних частин до своєї власної продукції; обмеження продажів кінцевим користувачам ліцензіатом, який діє на оптовому рівні торгівлі тощо (стаття 4(2)).

Крім того звільнення від застосування вимог статті 81(1) не надається для будь-яких компаній, якщо в угодах про передачу технологій є хоча б одна така умова, як:

- будь-яке пряме або опосередковане зобов'язання ліцензіата надати виключну ліцензію ліцензіару або третій стороні, визначеній ліцензіаром, права на свої власні подільні покращення ліцензованої технології або на свої власні нові її застосування;

- будь-яке пряме або опосередковане зобов'язання ліцензіата уступити повністю або частково ліцензіару або третій стороні, визначеній ліцензіаром, права на свої власні подільні покращення ліцензованої технології або на власні нові засоби її застосування;

- будь-яке пряме або опосередковане зобов'язання ліцензіата не оспорювати чинність прав інтелектуальної власності, які ліцензіар має на спільному ринку, без шкоди для можливості передбачити припинення дії угоди про передачу технологій, у разі коли ліцензіар оспорує чинність одного або декількох ліцензованих прав інтелектуальної власності (стаття 5).

Комісія має право відкликати надання блокових вилучень при дії сторін договорів, які несумісні зі статтею 81(3) та, зокрема, коли:

- обмежено доступ на ринок технологій третіх сторін, наприклад, внаслідок сукупного впливу паралельних ме-

реж аналогічних обмежувальних угод, які забороняють ліцензіатам використовувати технології третіх сторін;

- обмежено доступ на ринок потенційних ліцензіатів, наприклад, внаслідок сукупного впливу паралельних мереж аналогічних обмежувальних угод, які забороняють ліцензіарам видавати ліцензії іншим ліцензіатам;

- без будь-якої об'єктивно виправданої причини сторони не використовують ліцензовану технологію (стаття 6).

Блокові вилучення у сфері трансферу технологій та законодавство України. Сучасний підхід до регламентації питань конкуренції у договорах, що укладаються підприємствами в Україні, було започатковано з прийняттям у 1992 р. Закону України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" (Закон втратив чинність на підставі Закону N 2210-III від 11.01.2001) та більш повно з прийняттям у 2004 р. Закону України "Про захист економічної конкуренції" (далі – Закон).

Стаття 6 Закону надає перелік антиконкурентних узгоджених дій, до яких, зокрема, входить:

- встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів;

- обмеження виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій або встановлення контролю над ними;

- розподіл ринків чи джерел постачання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи придбання, за колом продавців, покупців або споживачів чи за іншими ознаками;

- усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців;

- укладення угод за умови прийняття іншими суб'єктами господарювання додаткових зобов'язань, які за своїм змістом або згідно з торговими та іншими чесними звичаями в підприємницькій діяльності не стосуються предмета цих угод тощо.

Крім того Закон передбачає випадки, коли узгоджені дії можуть бути дозволені (стаття 10). Антимонopolний комітет України може визначати типові вимоги до узгоджених дій (стаття 11). Щодо узгоджених дій в сфері охорони інтелектуальної власності стаття 9 Закону визначає лише певні загальні принципи. Так, обмеження щодо узгоджених дій, визначені у статті 6 не застосовуються до угод про передачу прав інтелектуальної власності або про використання об'єкта права інтелектуальної власності в тій частині, в якій вони обмежують у здійсненні господарської діяльності сторону угоди, якій передається право, якщо ці обмеження не виходять за межі законних прав суб'єкта права інтелектуальної власності.

Вважається, що не виходять за межі прав, зазначених вище, обмеження стосовно обсягу прав, які передаються, строку та території дії дозволу на використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також виду діяльності, сфери використання, мінімального обсягу виробництва.

Відзначимо, що норми Закону України "Про захист економічної конкуренції" в цілому відповідають підходу, викладеному у статті 81 Договору ЄС. Проте, положення статті 9 Закону є досить загальними та не враховують повною мірою досвід застосування конкурентного законодавства при укладанні договорів з трансферу технологій в ЄС.

Слід зазначити, що на доцільність врахування в законодавстві України положень регламентів ЄС у сфері трансферу технологій вказувалося ще у 1996 р. [12]

Однак лише у 2002 р. автору вдалося запропонувати у проекті Закону України "Про трансфер технологій" розділ, що стосується заборони на включення до угод із трансферу технологій обмежувальних умов, підготов-

лений відповідно до вимог Регламенту (ЄС) № 240/96. В основному ці умови залишилися і в редакції Закону України "Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій" (стаття 18), прийнятого Верховною Радою України 14 вересня 2006 року. Так, за Законом не допускається укладення договорів про трансфер технологій, які передбачають здійснення виплат, що значно перевищують ціну технології та її складових; встановлення необґрунтованих обмежень обсягу виробництва продукції; заборону використання аналогічних або більш досконалих технологій та їх складових тощо.

Тобто включення до договору положень, зазначених у ст. 18 Закону, веде, відповідно до ст. 215 ЦК України, до недійсності (нікчемності) всього договору, а не окремих його положень з наслідками, визначеними статтею 216 ЦК України.

В той же час вказані норми не враховують повною мірою вимоги Регламенту № 772/2004 стосовно положень договорів, які суперечать принципам конкуренції, в тому числі договорів, які укладаються між підприємствами – конкурентами та не конкурентами.

Крім того для становлення в Україні договірної практики укладання договорів про трансфер технологій важливим було б через прийняття змін до Закону або затвердження відповідних рекомендацій врахувати позитивний досвід дії регламентів ЄС № 2349/84 (ліцензування патентів), № 556/89 (ліцензування ноу-хау) та № 240/96 (договори про трансфер технологій). Це стосується визначення зобов'язань договорів, які, як правило, не обмежують конкуренцію, а також таких, до яких обмеження щодо конкуренції не застосовуються.

Висновки. Досвід регулювання трансферу технологій в ЄС та практика його застосування свідчить про необхідність прийняття спеціального нормативного акту щодо укладання в Україні договорів про

трансфер технологій, де були б визначені положення договорів, що суперечать принципам конкуренції, а також, які, як правило, не обмежують конкуренцію.

Вказане можливо зробити через схвалення Антимонопольним комітетом України відповідно до статті 11 Закону "Про захист економічної конкуренції" Типових вимог до узгоджених дій в сфері укладання договорів з трансферу технологій та прийняття доповнень до Закону України "Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій".

1. ABIEG, Nr. 139, 24.12.1969, S. 2922. 2. EuGH. 31.10.1974 "Centrafarm, Sterling Drug", Sammlung, 1974, S. 1147, 1163.
3. Commission Regulation (EEC) N 2349/84 of 23 July 1984 on the application of Article 85(3) of the Treaty to certain categories of patent licensing agreements/OJ L 219. – 16/08/1984. – P. 15. 4. Commission Regulation (EEC) N 556/89 of 30 November 1988 on the application of Article 85(3) of the Treaty to certain categories of know-how licensing agreements //OJ L 61. – 4/03/89. – P. 1. 5. Каница Ю.М. Экспорт-импорт технологий: правовое регулирование. – К., 2000. – 111 с. 6. Commission Regulation (EC) N 240/96 of 31 January 1996 on the application of Article 85(3) of the Treaty to certain categories of technology transfer agreements/OJ L 031. – 09/02/1996. – P. 0002-0013. 7. Commission Regulation (EC) No 2790/1999 of 22 December 1999 on the application of Article 81(3) of the Treaty to categories of vertical agreements and concerted practices (Text with EEA relevance)// OJ L 336. – 29/12/1999. – P. 0021 – 0025. 8. Commission Regulation (EC) No 2658/2000 of 29 November 2000 on the application of Article 81(3) of the Treaty to categories of specialisation agreements (Text with EEA relevance)// OJ L 304. – 05/12/2000. – P. 0003–0006. 9. Commission Regulation (EC) N 2659/2000 of 29 November 2000 on the application of Article 81(3) of the Treaty to categories of research and development agreements/OJ L 304. – 05/12/2000. – P. 0007-0012. 10. Commission evaluation report on the transfer of technology block exemption regulation N 240/96 "Technology transfer agreements under article 81" // http://comm/competition/antitrust/technology_transfer/ 11. Commission adopts new safe harbour for licensing of patents, know-how and software copyright. IP/04/470.-Brussels, 7 April 2004. 12. Каница Ю.М. Питання організаційно-правового забезпечення передачі технологій в Україні: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 1995. – 19 с.

Надійшла до редколегії 19.03.09

Олена Святун, канд. юрид. наук,
Олексій Святун, здоб.

КОНСУЛЬСЬКИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ТРЕТІХ КРАЇНАХ

У статті аналізуються теоретичні та практичні аспекти консульського захисту громадян ЄС в третіх країнах. Спеціальна увага приділена визначенню напрямків діяльності Європейського Союзу щодо підвищення ефективності захисту своїх громадян закордоном, а також тенденції розвитку нормативно-правової бази ЄС в цій сфері, зважаючи на перспективи набуття чинності Лісабонським договором 2007 р.

Theoretical and practical aspects of consular protection of EU citizens in third countries are being analyzed in this article. Special attention is paid to determination of EU actions for reinforcing this protection and also to identification of current trends of EU legal basis development taking into account the possible coming into force of the Treaty of Lisbon.

У контексті євроатлантичних амбіцій нашої держави розуміння інтеграційних процесів, що проходять на західних українських кордонах, набуває першочергової ваги. На думку експертів, Лісабонський договір 2007 року є нічим іншим як спробою повного перегляду правових засад Європейського Союзу, котрий за незначний історичний період розрісся з шести у 1957 році до двадцяти семи держав-членів у 2005-му. Змінюється й сам ЄС, його склад, розміри, прагнення й вага у сучасному світі. Не залишається позаду зі своєю еволюцією й світ. ЄС, який ще у Маастрихтському Договорі 1992 року окреслив юридичний статус свого громадянина (стаття 17 Консолідованого Договору ЄС), продовжує активно вживати заходів із захисту за кордоном прав та інтересів своїх фізичних та юридичних осіб. Спробуємо у цій статті розглянути головні тенденції розвитку та перспективи подальшої трансформації і еволюції консульського захисту громадян Європейського Союзу в третіх країнах.

Проблема дипломатичного та консульського захисту громадян за кордоном достатньо детально розроблена в працях відомих вітчизняних та російських вчених. Дослідженню теорії та практики проблеми, що розгляда-

ється, присвячені праці А.Х. Абашидзе, І.П. Блищенко, Г.В. Бобильова, Н.І. Буга, І.Г. Зубкова, В.А. Василенка, Л.Н. Галенської, А.І. Горлової, В.Н. Дурденевського, В.А. Зоріна, В.А. Карташкіна, Ю.М. Колосова, Н. Крилова, І.І. Лукашука, С.Ю. Люсіна, Л.А. Моджорян, А.В. Павлова, Н.І. Петренка, В.І. Попова, К.К. Сандровського, Ю.М. Смірнова, Н.А. Ушакова та інших. Крім цього, ця тематика неодноразово ставала предметом досліджень закордонних вчених-міжнародників, перед усім, А. Брауера, Е. Борчарда, Л. Брайерлі, А. Гарнера, Л. Лі, Дж. Кутберта, Б. Рейлі, Ч. Вісера, Д. Анцилотті, Я. Броунлі, А. В. Булмерінка, А. Фердросса, Й. Рофтопула, М. Циммермана, Э.Х. Арчаги, Л. Нойманна та інших.

Право на дипломатичний та консульський захист є одним із принципових положень міжнародного права. Однією з функцій дипломатичної місії та консульських установ кожної держави є захист інтересів своїх громадян, які перебувають в іншій державі, в межах передбачених міжнародним правом. Зокрема, це закріплено у ст. 3 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. та ст. 5 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.

У ст. 1 **Проекту статей про дипломатичний захист**, підготовленого Комісією міжнародного права у 2006 р., дипломатичний захист визначається як притягнення однією державою до відповідальності іншу державу, завдяки дипломатичним акціям та іншим засобам мирного вирішення спору, за шкоду, заподіяну неправомірними, з точки зору міжнародного права, діями іншої держави по відношенню до громадян або юридичних осіб першої держави, з огляду на реалізацію такої відповідальності. Він може включати консульський захист, переговори з іншою державою, політичний та економічний тиск, судові або арбітражні провадження та інші форми мирного вирішення спорів [1].

З іншого боку, консульський захист є більш вузьким поняттям і полягає, як правило, у наданні сприяння власним громадянам, кораблям та повітряним суднам за кордоном завдяки діяльності консульських установ. До такої діяльності, зокрема, відносять видачу документів про посвідчення особи, вчинення нотаріальних дій та актів громадянського стану, забезпечення інтересів громадян у питаннях спадщини, опіки та піклування, представництво у суді, передачу документів та виконання запитів у правовій допомозі.

Технічно дипломатичний захист громадян може бути реалізований виключно урядом тієї держави, до якої належить постраждала особа. Враховуючи цю обставину, за поширеною точкою зору вимога про відшкодування завданої шкоди може бути висунута лише державою. Беручи це до уваги, можна зробити висновок, що в рамках Європейського Союзу фактично йдеться про право громадян ЄС на консульський захист через консульські установи держав-членів за кордоном. Із посиланням на дипломатичні місії необхідно враховувати, що останні мають повноваження вчиняти консульські дії [2].

Право на дипломатичний і консульський захист громадян ЄС в третіх країнах набуває великої актуальності, зважаючи на значне збільшення кількості подорожей громадян держав-членів до третіх країн, а також на все більшу кількість тих осіб, які облаштовують свою домівку поза межами Європейського Союзу. Проблема забезпечення належного рівня консульського захисту полягає в тому, що не всі держави-члени мають постійне дипломатичне представництво у третіх країнах.

Наразі лише в трьох державах світу існують представництва всіх держав-членів ЄС: КНР, Російська Федерація та США, а в 107 з 167 третіх країн представлені максимум десять держав-членів. Така ситуація особливої гостроти набула наприкінці 2004 р., коли у Південно-Східній Азії вирувало цунамі, де більшість держав-членів не мали своїх дипломатичних представництв. Зокрема, у Таїланді існують представництва 17 держав-членів, в Шрі-Ланці – 6, в Брунеї – 3. У липні 2006 р. відбувся збройний конфлікт між Ізраїлем та Ліваном, тоді перед ЄС знову постало питання про те, що не всі держави-члени мали в цьому регіоні постійне представництво. У червні 2006 р. Рада ЄС підготувала доповідь Європейській Раді. В ній закріплювалася позиція, що присутність ЄС у формі Делегацій Європейської Комісії забезпечується у тих країнах, де кількість представництв держав-членів іноді є дуже обмеженою. Незважаючи на те, що Делегації не наділені консульськими функціями, вони можуть залучатися до координації спільних зусиль.

При цьому слід відзначити, що існуючі правова база права ЄС у галузі дипломатичного та консульського захисту не врегульовує в повній мірі всі можливі правовідносини.

До таких джерел в першу чергу треба віднести ст. 20 **Договору про заснування Європейського Співтовариства** [3]. Згідно з нею, якщо громадянин Союзу перебуває в третій країні, де держава-член, громадянином якої він є, не має посольства або консуль-

ського пункту, він має право на захист з боку органів влади держав-членів, які мають представництва в цьому місці, на умовах однакових з громадянами цієї держави. Держави-члени приймають необхідні положення та вступають між собою у міжнародні переговори, необхідні для забезпечення цього захисту.

Таке саме положення було згодом закріплене у ст. 46 **Хартії основних прав Європейського Союзу** [4].

На виконання ст. 20 Договору 19 грудня 1995 р. Рада прийняла **Рішення стосовно захисту громадян Європейського Союзу дипломатичними та консульськими представництвами (95/553/ЄС)** [5], в якому встановлюються випадки та умови, коли захист громадянину ЄС може бути наданий.

Відповідно до положень цього Рішення для того, щоб користуватися перевагами, передбаченими ним, необхідно виконати наступні умови:

- особа повинна бути громадянином однієї з держав-членів Європейського Союзу;
- ця особа повинна перебувати в країні, яка не входить до Європейського Союзу;
- у країні перебування цієї особи повинно бути відсутнє посольство або консульство держави її громадянства.

Якщо ці умови виконані, єдине що повинна зробити особа для отримання захисту відповідно до положень Договору про заснування Європейського Співтовариства, це довести наявність громадянства однієї з держав-членів ЄС, шляхом надання паспорта або іншого документу, що посвідчує особу.

Відповідно до ст. 5 Рішення 95/553/ЄС захист включає такі випадки:

- (а) допомога у разі смерті;
- (б) допомога у разі серйозного нещасного випадку або серйозної хвороби;
- (в) допомога у разі арешту або затримання;
- (г) допомога жертвам тяжкого злочину;
- (д) сприяння та репатріація громадян Союзу, які перебувають у важкому становищі.

Крім того, дипломатичні представництва та консульські агенти держав-членів, які працюють в третій країні, в межах своїх повноважень, можуть прийти на допомогу в інших випадках. Будь-яке сприяння та вся інформація або повідомлення родичам, друзям, лікарям, працівникам в державі-члені постійного проживання здійснюється посольством або консульством, до якого громадянин ЄС звернувся, через міністерство закордонних справ держави громадянства цієї особи.

У випадку нещасного випадку або серйозної хвороби особа може звернутися до посольства або консульства з проханням повідомити про свій стан родичам. По можливості особу можуть відвідувати та надавати консультації для забезпечення того, що особа отримує відповідне медичне обслуговування. У випадку, якщо стан здоров'я громадянина ЄС вимагає медичної евакуації, на це необхідно отримати чітко визначене погодження з боку органів влади відповідної держави-члена, громадянином якої ця людина є.

У випадку, коли особа стає жертвою насильства або злочину, посольство або консульство надає необхідну інформацію щодо можливості отримання медичної допомоги та відповідної юридичної консультації. Зокрема, громадянин може отримати консультацію про те, як подати заяву до відповідних органів поліції, а в разі необхідності особі може бути надане сприяння щодо подання такої заяви. У випадку, коли в третій державі існує схема отримання компенсації, громадянину надається консультація стосовно процедури подання заяви на таку компенсацію.

У випадку, коли громадянин заарештований або затриманий, після отримання посольством або консуль-

твом повідомлення про це, за бажанням громадянина останні інформують національні органи влади. У разі такої можливості, представник посольства або консульства відвідує затриману особу. Посольство або консульство здійснює нагляд за умовами утримання громадянина, а також забезпечує, щоб особа була відповідним чином поінформована про свої права по відношенню до національних органів влади.

Якщо особа загубила свої документи або їх вкрали, громадянину необхідно подати підтвердження свого громадянства та посвідчення особи, що підтверджується національними органами влади. Така особа може отримати від посольства або консульства Пройзний документ Європейського Союзу, який надає можливість повернутися на Батьківщину. Його видання є предметом попереднього дозволу з боку національних органів влади.

Допомога та репатріація у випадку важкого стану також може надаватися з боку посольства або консульства. Вони сприяють отриманню коштів з приватних джерел. Як виняток, може бути надана позика в обмін на заставу. У випадку, якщо жодних коштів немає або якщо всі інші ресурси вичерпані, за наявності погодження від міністерства закордонних справ держави походження громадянина, особа може бути повернена на батьківщину, до найближчого посольства або консульства шляхом надання позики з державних фондів після підписання документа, який містить зобов'язання про відшкодування цих витрат уряду держави свого громадянства. Крім того, відшкодуванню підлягають кошти виділені на харчування та обов'язкові витрати протягом подорожі. Як виняток, за явно вираженої згоди з боку національних органів влади держави громадянства взяти на себе зобов'язання по репатріації громадянина, також від його імені можуть бути повернуті кошти за перевищення ліміту багажу. Зокрема, якщо репатріації за державний коштом підлягає громадянин Ірландії, Нідерландів, Португалії або Великої Британії, у нього вилучається закордонний паспорт, який передається до міністерства закордонних справ держави громадянства такої особи. Міністерство повертає паспорт громадянину лише у випадку відшкодування позики.

У випадку смерті особи – дипломатична або консульська місія повідомляє органам влади держави громадянина, а останні інформують близьких померлої особи. За згоди родичів дипломатична або консульська місія надає допомогу в отриманні свідоцтва про смерть та вчиняє необхідні дії щодо поховання, кремації або репатріації останків до країни постійного проживання.

У праві ЄС визначені випадки, коли допомога громадянину ЄС дипломатичними та консульськими установами не надається. Зокрема, допомога не надається, якщо її вже надавало або надає посольство або консульство держави громадянства особи, яке є в межах досяжності для цієї особи. Посольство або консульство не сплачує рахунки (за готель, ресторан, лікарню тощо), крім певних витрат та лише за надзвичайної необхідності. Крім того, не сплачуються авіаквитки для повернення на батьківщину і не робиться бронювання цих квитків (крім випадку процедури репатріації, через уповноважені органи держави громадянства особи). Дипломатичні та консульські установи не надають прямої правової допомоги і не втручаються в судові процеси.

Друге Рішення (96/409/PESC) від 25 червня 1996 р. стосується дії Спеціальних документів для подорожей загального зразка, які надаються у випадках необхідності дипломатичними та консульськими службами держав-членів громадянам ЄС.

У листопаді 2006 р. Комісія ЄС презентувала **Зелену книгу** [9], яка була безпосередньо присвячена проблемі дипломатичного та консульського захисту громадян Союзу в третіх країнах. У цьому документі Комісія відмічає,

що не зважаючи на те, що право на дипломатичний та консульський захист для громадян держав-членів було закріплено ще за 11 років до того, соціологічне опитування, проведене у середині 2006 р.,⁴ засвідчило про необізнаність громадян у своїх правах і в той же час про їх високі очікування від Європи в цій сфері. Також було виявлено, що половина людей, які мешкають в Союзі, планують подорожувати до третіх країн протягом наступних трьох років і що лише 23 % з них заявили про те, що їм відомо про можливості, закріплені у статті 20 Договору про Європейське Співтовариство. У той же час 17 % осіб вважають, що вони можуть звернутися за захистом до делегацій Комісії. Ураховуючи вищезазначене, Комісія запропонувала цілу низку дій щодо проведення інформаційної компанії серед громадян ЄС.

Крім того, Комісія виступила з пропозицією друкувати текст ст. 20 Договору про Європейське Співтовариство у закордонних паспортах. Ця пропозиція набула юридичного закріплення у **Рекомендації Комісії від 5 грудня 2007 р. про відображення тексту ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства у паспортах (2008/355/EC)** [11]. У ній міститься пропозиція державам-членам відображати перше речення ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства, а також посилання на веб-сайт ЄС (<http://ec.europa.eu/consularprotection>) у паспортах, виданих після 1 липня 2009 р. Що ж стосується паспортів, виданих до 1 липня 2009 р., до них державам-членам рекомендується внести наклейку з вищезазначеною інформацією. Очікується, що через 18 місяців після публікації Рекомендації держави-члени нададуть Комісії повідомлення про вжиті заходи щодо реалізації положень цього документу.

Ще одна проблема, яка стоїть на порядку денному перед Європейським Союзом – це визначення сфери поширення захисту для громадян. Зважаючи на те, що процедура надання захисту не є уніфікованою серед держав-членів ЄС, сфера дії та юридична сила положень ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства може відрізнятися. Наприклад, лише деякі держави-члени визнають право оскаржувати відмову у наданні консульському захисту.

Ураховуючи вищезгадане, у грудні 2007 р. Комісія прийняла План дій на 2007–2009 рр. "Ефективний консульський захист в третіх країнах: внесок Європейського Союзу" [10], в якому визначаються наступні напрямки діяльності Союзу у цій сфері:

1. захист громадян ЄС, які працюють або мешкають в третіх країнах.

Своїм Рішенням 88/384/ЕЕС щодо запровадження процедури попередніх повідомлень та консультацій з питань міграційної політики по відношенню до країн-членів Комісія запровадила процедуру проведення консультацій між державами-членами, спрямованими на сприяння включенню максимальної кількості спільних положень до двосторонніх угод та покращення захисту громадян ЄС, які працюють та мешкають в третіх країнах. Таким чином, положення про захист громадян ЄС повинні бути включені до двосторонніх угод, які укладаються з третіми країнами, з метою забезпечення такого захисту, відповідно до положень ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства.

2. захист членів сімей громадян ЄС, які не є громадянами держави-члена.

Потреба у спільному захисті для громадян та членів їх сімей виникла під час військових дій в Лівані у липні 2006 р. Тоді відбувалася евакуація та репатріація через територію Кіпру членів сімей тих громадян ЄС, дипломатичні представництва яких були відсутні. У зв'язку з

⁴ Eurobarometer # 188. July 2006.

чим в рамках ЄС була усвідомлена необхідність поширити консульський захист на членів сімей громадян Європейського Союзу, які є громадянами третіх держав, шляхом внесення змін до Рішення 95/553/ЄС.

3. ідентифікація та репатріація останків.

В наслідок трагедії в Таїланді наприкінці 2004 р у зв'язку із цунамі, неабиякого розголосу набула проблема про ідентифікацію та репатріацію останків загиблих осіб. Місцеві органи влади в третіх країнах можуть вимагати виконання цілої низки формальностей – наприклад, отримання свідоцтва про смерть, яке видається консульським органом, або документів від органів охорони здоров'я чи поліції, які засвідчують факт та причини смерті, відповідність певним санітарним вимогам щодо труни або засвідчений переклад адміністративних документів. Зважаючи на це, родини жертв стикаються із складними процедурами та витратами на репатріацію.

Деякі держави-члени ЄС приєдналися до Конвенції Ради Європи про передачу тіл померлих осіб від 26 жовтня 1973 р., метою якої є спрощення адміністративних норм та правил з репатріації останків. Однак, цей міжнародний договір надає державам-членам багато повноважень діяти відповідно до власного законодавства. Зважаючи на це, в Європейському Союзі вже неодноразово робилися пропозиції про необхідність заохочення все більшої кількості держав-членів приєднатися до вищезазначеної Конвенції. Одночасно у короткострокових планах передбачається внесення доповнень до Рішення 95/553/ЄС з метою включення до нього положень про ідентифікацію та репатріацію останків. У довгостроковому масштабі в ЄС пропонується спростити процедури з репатріації останків, заснувати Європейську компенсаційну систему, враховуючи вартість транспортування тіл померлих осіб, а також заохочувати науково-дослідницьку діяльність щодо запровадження засобів проведення аналізів на ДНК та надавати підтримку деяким європейським лабораторіям, які спеціалізуються на ідентифікації особи жертв.

4. спрощення процедури отримання фінансової допомоги

Аналіз Рішення 95/553/ЄС свідчить про складність процедури повернення витрат та позик, наданих громадянам, які перебувають у важкому становищі, оскільки заявник повинен отримати дозвіл від держави-члена, громадянином якої він є, та підписати документ про зобов'язання повернути позику. На вимогу держави, яка надає допомогу, вищезазначена держава-член відшкодовує всі витрати, а громадянин відшкодовує їх своїй власній державі. Громадян деяких держав-членів можуть попросити залишити свій паспорт в якості гарантії державі, яка надає допомогу. Можливим розв'язанням цієї проблеми має стати централізація обробки всіх справ в спільній установі в третій країні, в такий спосіб відбувається спрощення адміністративних кроків, передбачених у Рішенні 95/553/ЄС.

Вищезазначені напрями діяльності набувають особливої актуальності у випадку, якщо консульської допомоги потребують великі групи людей внаслідок стихійного лиха, епідемій, терористичних актів або військових конфліктів. Тоді виникає потреба у рівному поділі завдань між державами-членами, якщо виникає необхідність у наданні допомоги або репатріації значної кількості громадян іншої держави-члена, яка не має свого дипломатичного представництва на місці.

Серед держав-членів ЄС отримала поширення **концепція "керівної держави"**. Це є новою формою консульського співробітництва, яке полягає в тому, що одна чи більше держав-членів призначаються як "керівна держава" в третій країні для забезпечення захисту громадян Союзу від імені іншої держави-члена. У разі евакуації, "керівна держава" є відповідальною за евакуацію

всіх громадян Союзу до безпечного місця. Цей підхід вважається позитивним кроком щодо посилення консульського співробітництва та покращення захисту громадян ЄС під час кризових ситуацій в третіх країнах, де існують представництва лише декількох держав-членів.

Ще один із засобів подолання цієї проблеми був запропонований у Доповіді Барн'є [6] та підтверджено у Повідомленні Комісії від 29 червня 2006 р. [6]. Тоді пропонувався запровадити систему спільних консульських установ. Це могло б допомогти раціоналізувати функції та заощадити кошти, які витрачаються на діяльність дипломатичних та консульських представництв держав-членів.

Передбачається, що залежно від країн та наявності місій держав такі спільні установи можуть бути розташовані в приміщеннях різних представництв та посольств або в лише в одному. Крім того, існує варіант, що такі установи будуть працювати при Делегаціях Європейської Комісії. У своїй доповіді Мішель Барн'є виступав з пропозицією перші подібні установи запровадити в чотирьох регіонах: Карибському басейні, на Балканах, країнах Індійського океану та Західної Африки, зважаючи на значну кількість європейських туристів, які перебувають в цих країнах, досить незначної кількості дипломатичних представництв держав-членів та присутності делегацій Комісії, які могли б надати відповідну допомогу. З метою досягнення позитивного результату діяльності цих установ, передбачається, що держави-члени розроблятимуть та поширюватимуть інформацію між громадянами стосовно низки правил заснування та делегування повноважень таким спільним установам в кожній третій країні, а також заохочувати своїх громадян добровільно реєструватися (ставати на облік) в таких установах, що, у випадку необхідності, полегшує рятувальні операції. На довгострокову перспективу планується надати спільним консульським установам повноваження щодо вчинення консульських функцій, зокрема щодо видачі віз або легалізації документів.

Ще одна проблема, яка стоїть перед Європейським Союзом на шляху ефективного консульського захисту своїх громадян в третіх країнах – це отримання на це згоди від цих третіх країн, оскільки це є загальним правилом міжнародного права. У зв'язку з цим держави-члени повинні розпочати про це двосторонні переговори, як це передбачено ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства. На майбутнє Комісія рекомендувала включати положення про надання згоди до двосторонніх угод з третіми державами. Так само Комісія пропонує включати положення про надання згоди до "змішаних угод", укладених Співтовариством та його державами-членами з третіми країнами.

Підписання Лісабонського договору у грудні 2007 р. дещо розширило компетенцію ЄС у сфері дипломатичного та консульського захисту. У параграфі 2 ст. 23 Договору про функціонування Європейського Союзу передбачено наступне: "Рада, діючи у відповідності до спеціальної законодавчої процедури та після консультації з Європейським Парламентом, може приймати директиви, які встановлюють заходи щодо координації та співробітництва, необхідні з метою полегшення цього захисту" [13]. Це дає підстави стверджувати, що із вступом в силу Лісабонського договору в ЄС буде прийнята низка нормативних актів у вигляді директив, які є інструментом гармонізації національного права держав-членів у відповідності до стандартів ЄС, а це в свою чергу спонукає держави-члени трансформувати своє законодавство у відповідності до спільної мети – забезпечення ефективного консульського захисту громадян ЄС в третіх країнах.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що в рамках Європейського Союзу фактично йдеться про право громадян ЄС на консульський захист через

консульські установи держав-членів за кордоном. При цьому слід відзначити, що існуюча правова база права ЄС у галузі дипломатичного та консульського захисту не врегульовує в повній мірі всі можливі правовідносини.

Однією з ключових проблем, яка стоїть на порядку денному перед Європейським Союзом є визначення сфери поширення захисту для своїх громадян. Зважаючи на те, що процедура надання захисту не є уніфікованою серед держав-членів ЄС, сфера дії та юридична сила положень ст. 20 Договору про заступання Європейського Співтовариства може відрізнитися.

Виходячи з цього, подальші консультації між державами-членами, будуть спрямовані на сприяння включенню максимальної кількості спільних положень до двосторонніх угод та покращення захисту громадян ЄС, які працюють та мешкають в третіх країнах. Таким чином, положення про захист громадян ЄС в майбутньому будуть включені до двосторонніх угод, які укладаються з третіми країнами, з метою забезпечення такого захисту, відповідно до положень ст. 20 Договору про заступання ЄС.

Водночас, діяльність в рамках ЄС буде також зосереджена на поширенні консульського захисту на членів сімей громадян Європейського Союзу, які є громадянами третіх держав, шляхом внесення змін до Рішення 95/553/ЄС.

Також буде активізована робота на напрямі запровадження системи спільних консульських установ. Це могло б допомогти раціоналізувати функції та заощадити кошти, які витрачаються на діяльність дипломатичних та консульських установ держав-членів.

Крім того, передбачуваними є дії по забезпеченню отримання згоди від третіх держав для надання компетенції Союзу реалізовувати свій захист через свої Делегації. Хоча держави-члени несуть головні зобов'язання щодо забезпечення захисту своїх громадян, Делегації могли б, у випадках отримання повноважень від Ради, реалізовувати захист з питань, які підпадають під компетенції ЄС.

На думку, авторів, вищевикладені питання в яких зацікавлений обидві сторони, слід враховувати під час розбудови відносин нашої країни, насамперед в консульській сфері, з Європейським Союзом.

1. Draft articles on Diplomatic Protection // Official Records of the General Assembly. – 2006. – Sixty-first Session. – Supplement No. 10 (A/61/10). – 5 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_8_2006.pdf
2. Kadelbach S. Die europäischen Bürgerrechte // Ehlers D. Europäische Grundrechte und Grundfreiheiten. – Berlin, 2005. – S. 577 – 579.
3. Європейський Союз: консолідовані договори / В. Муравйов (наук. ред.). – К.: Port-Royal, 1999. – 206 с.
4. Charter of Fundamental Rights of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.europarl.europa.eu/compar/libe/elsj/charter/art11/default_en.htm
5. Decision of the representatives of the governments of the Member States meeting within the Council of 19 December 1995 regarding protection for citizens of the European Union by diplomatic and consular representations // Official Journal. – L 314. – 28.12.1995. – p. 73 – 76.
6. Report by Michel Barnier to the President of the Council of the European Union and the President of the European Commission: "For the European civil protection force: europe aid" (May, 2006): http://ec.europa.eu/commission_barroso/president/pdf/rapport_barnier_en.pdf
7. "Your Europe": Consular and diplomatic protection [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://ec.europa.eu/your-europe/nav/en/citizens/citizenship/outside-eu-protection/index.html>
8. European Commission Directorate-General (DG) for Justice, Freedom and Security: consular and diplomatic protection [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://ec.europa.eu/justice_home/fsj/citizenship/diplomatic/fsj_citizenship_diplomatic_en.htm
9. Green Paper. Diplomatic and consular protection of Union citizens in third countries (presented by Commission) (COM (2006) 712 final) // Official Journal. – C 30. – 10.02.2007. – 12 p.
10. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Effective consular protection in third countries: the contribution of the European Union. Action Plan 2007-2009. (COM(2007) 767 final). Brussels, 5.12.2007. – Режим доступу до документу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0767:FIN:EN:PDF>
11. Commission recommendation on reproducing the text of Article 20 TEC in passports (C(2007) 5841 final). Brussels, 5.12.2007. – Режим доступу до документу: http://ec.europa.eu/governance/impact/docs/ia_2007/c_2007_5841_en.pdf
12. Commission working document. Accompanying document to the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Effective consular protection in third countries: the contribution of the European Union. Action Plan 2007-2009. Summary of the Impact Assessment. (SEC(2007) 1601) Brussels, 5.12.2007. – Режим доступу до документу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007SC1601:EN:NOT>
13. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union // Official Journal. – 2009. – 09.05. – C 115. – p. 58.
14. Сандровський К.К. Право зовнішніх зносин // Міжнародне право: Основні галузі: Падручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – С. 60 – 61.

Надійшла до редколегії 17.03.09

Я. Костюченко, здоб.

МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ФІЗИЧНИХ І ЮРИДИЧНИХ ОСІБ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню правових механізмів вирішення суперечок згідно з Угодою про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами й Україною (УПС). Висвітлено два аспекти вирішення таких суперечок: (i) принцип недискримінації осіб щодо доступу до компетентних судів та адміністративних органів для захисту їх особистих прав; (ii) спори між Україною та Європейським Співтовариством щодо застосування та тлумачення УПС. В статті проаналізовані механізми вирішення спорів на основі угод про асоціацію.

The current article researches the legal mechanisms of dispute settlement under the Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities & its Member States and Ukraine. Such settlement has two aspects: (i) non-discrimination principle of persons' access to the competent courts and administrative bodies in order to protect their individual and property rights; (ii) disputes between Ukraine and the European Community relating to the application and/or interpretation of PCA. The analysis of dispute settlement mechanisms provides for comparative aspect of various Association Agreements.

Інтеграція України у європейський правовий простір є пріоритетом у зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній політиці нашої країни. Встановлюючи правові механізми співпраці з європейськими інтеграційними об'єднаннями, Україна отримує нові можливості кооперації шляхом створення договірних та інституційних механізмів. Основою такої співпраці є насамперед задоволення економічної співпраці, в основі якої лежать зони вільної торгівлі, митні союзи, економічні та валютні союзи. Із вступом України до Світової організації торгівлі (далі СОТ) 16 травня 2008 року Україна отримала нові можливості у регулюванні міжнародних економічних відносин та доступу до механізму розв'язання спо-

рів. Започаткувавши переговори з Євросоюзом щодо укладання нової угоди про асоціацію, механізми захисту інтересів осіб будуть змінені у порівнянні з обмеженими можливостями Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Україною (далі УПС).

Можливості захисту своїх прав фізичні та юридичні особи отримують відповідно до різних міжнародно-правових зобов'язань України. Так, наприклад, з метою захисту прав людини реалізують відповідні механізми в рамках Ради Європи та Європейського Союзу (далі Євросоюз); з метою захисту прав, що витікають з міжнародних торговельних відносин відповідно до правил

СОТ, застосовується механізми розв'язання спорів в рамках СОТ. Захист прав осіб в сфері політик Євросоюзу забезпечується встановленим договірним та інституційним механізмом співпраці. Вітчизняні та зарубіжні вчені-міжнародники приділили багато уваги системам захисту прав осіб в європейському правовому просторі (в рамках Ради Європи, СОТ та Євросоюзу). Серед них, такі як Мармазов В.Є., Муравйов В.І., Жуковська О.Л., Киричук О.С., П'ятницький В. Т., Мозіль З., Пітер ван ден Боше, Пітер ван Дік, Леаль-Аркас Р. та багато інших [1-11]. Однак, всі ці праці присвячені деяким аспектам механізмів захисту, а комплексне порівняльне дослідження захисту прав та інтересів осіб України в процесі їх зовнішньоекономічної діяльності відсутнє. Амбіційне прагнення України наблизитися до правової системи Євросоюзу вимагає детального вивчення механізмів захисту прав фізичних і юридичних осіб. Таким чином, основним питанням для вивчення постає захист фізичних осіб у сфері свободи пересування та свободи на заснування, а також захист інтересів юридичних осіб у сфері торговельних відносин у відносинах України з Євросоюзом.

Відносини України з Європейським Союзом на сьогодні базуються на Угоді про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Україною від 14.06.1994 року [12; 13]. Механізмам вирішення суперечок присвячені ст.ст. 93, 96, 97 УПС. Відповідно до положень УПС Україна та ЄС гарантують фізичним та юридичним особам кожної зі сторін однаковий доступ до компетентних судів та адміністративних органів для захисту їх особистих прав згідно з УПС (пункт 1 статті 93 УПС). Це є класичним прикладом застосування національного режиму. Крім того, у статті робиться спеціальне посилання на захист особистих та майнових прав, включаючи права на інтелектуальну, промислову та комерційну власність, що визначені у ст. 50 УПС. Це важливе положення надає громадянам та юридичним особам Сторін можливість захистити свої права, що впливають із УПС, інших договорів та законодавства Сторін. Для врегулювання спорів, що виникають у зв'язку з комерційними операціями та договорами про співробітництво, укладеними суб'єктами економічної діяльності, пункт 2 статті 93 УПС закликає Сторони якомога більше користуватися послугами арбітражного суду, включаючи міжнародний арбітраж, в межах їхніх відповідних повноважень. Так само Сторонам рекомендується звертатися до арбітражних правил, розроблених ЮНСІТРАЛ, і залучати арбітражні органи тих країн, що підписали Конвенцію про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень, укладену в Нью-Йорку 10 липня 1958 року. Крім того, у цій статті зазначено, що в разі передачі спору до арбітражу, якщо призначено арбітражного органу, вибраного Сторонами, не встановлюють інше, при виборі арбітрів їхнє громадянство не береться до уваги.

Інший аспект – вирішення суперечок між Україною та Європейським Співтовариством. У випадку виникнення будь-якого спору щодо застосування або тлумачення УПС, справу може бути передано до Ради з питань співробітництва, яка зробить спробу врегулювати спір шляхом надання рекомендації (пункти 1 та 2 статті 96 УПС). Якщо спір не може бути врегульований у такий спосіб, Україна, Співтовариство або держави – члени ЄС, якщо це стосується їхньої компетенції, можуть призначити посередника та повідомити про це іншу Сторону, яка протягом двох місяців має призначити другого посередника. Після цього Рада з питань співробітництва призначає третього посередника (обмеження строків для цього не передбачено). Три посередники приймають рекомендації більшістю голосів, причому ці рекомендації не є обов'язковими для Сторін (пункт 3). Проте, ніщо не зобов'язує Сторони використовувати

положення статті 96 та статті 102 УПС, яка дозволяє Стороні, яка вважає, що інша Сторона не виконує своїх зобов'язань за Угодою, вживати "відповідних заходів" в порядку, визначеному в цій статті. Відповідно до Спільної декларації стосовно статті 102 порушення суттєвих елементів згідно із ст. 2 УПС (так само як і відмова від Угоди з причин, не передбачених загальними нормами міжнародного права) розглядається як значне порушення УПС і, відповідно, як "випадок надзвичайної терміновості", який дозволяє негайне призупинення Сторонами усіх прав та обов'язків, що виникли згідно з УПС, без застосування нормальної (повільної) процедури, передбаченою статтею 102 УПС. Редакція Спільної декларації відповідає положенням пункту 3 статті 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [14]. Однак, за винятком випадків невідкладної терміновості, це може бути зроблене лише після того, як Раді з питань співробітництва буде надано всю інформацію, необхідну для уважного вивчення ситуації, з метою пошуку рішення (пункт 2 статті 102 УПС). У випадку вживання заходів пріоритет має бути відданий таким із них, які якомога менше зашкоджують дії УПС, тобто вимагається дотримання принципу домірності контрзаходів. Термін "відповідні заходи" чітко не визначений. Для порівняння, наприклад, у спільній декларації до Угоди про партнерство і співробітництво між ЄС та Російською Федерацією дається роз'яснення, що такі заходи мають вживатися відповідно до міжнародного права [15].

Варто відмітити, що ст. 97 УПС передбачає проведення консультацій з метою обговорення будь-яких питань, що стосуються тлумачення або імплементації УПС. Однак, застосування цього механізму ніяким чином не обмежує сторони направляти спір на розгляд Ради з питань співробітництва. До таких консультацій сторони звертались стосовно деяких заходів України у сфері торговельної та валютної політики та пов'язаних із нею заходів (наприклад, після прийняття відповідних нормативних актів щодо регулювання ринку уживаних автомобілів в Україні; після прийняття Національним Банком України постанови про валютні обмеження, що фактично порушували ст. 48 УПС; тощо).

Недоліком існуючих механізмів захисту прав фізичних та юридичних осіб є те, що юридична природа вирішення спорів Радою з питань співробітництва носить рекомендаційний характер, а задекларований принцип доступу до компетентних судів та адміністративних органів для захисту своїх особистих прав згідно з УПС важко реалізується через законодавчі процесуальні перепони. Так, наприклад, у державному реєстрі судових рішень [16] жодних посилань на порушення норм УПС не міститься. З іншої сторони, рішення судових органів ЄС лише опосередковано посилюються на норми УПС. Наприклад, рішенням Суду Першої Інстанції від 10.03.2009 року у спорі компанії Інтерпайп (Україна) до Ради Євросоюзу [17] було прийнято рішення про часткове скасування положень Регламенту Ради (ЄС) № 954/2006 від 27.06.2006 року щодо застосування антидемпінгових зборів на імпорту певних безшовних труб походженням від Хорватії, Румунії, Росії та України. Для порівняння, у преюдиційному рішенні Суду ЄС у справі І.Сімутенкова проти Міністерства культури Іспанії [18] вказано, що ст. 23(1) Угоди про партнерство та співробітництво з Російською Федерацією, яка встановлює принцип недискримінації для робітників сторін, має пряму дію. Вищенаведений аналіз свідчить про відсутність дієвого механізму захисту фізичних та юридичних осіб, що діє в рамках УПС, натомість фізичні особи активно користуються механізмом захисту своїх прав та інтересів в рамках дієвого механізму Ради Європи (наприклад, Melnychenko v. Ukraine, №. 17707/02, § 56, ECHR 2004-X; Bulgakov v. Ukraine, № 59894/00, 11.09.2007; тощо).

З огляду на перспективу укладання нової посиленої угоди, угоди про асоціацію між Євросоюзом та Україною, що було визначено в другому спільному звіті про хід переговорів [19] в результаті саміту Україна-Євросоюз в Парижі у вересні 2008 року, постає нагальне питання вивчення механізмів захисту прав та інтересів осіб в рамках угод про асоціацію.

Так, наприклад, угода про стабілізацію та асоціацію між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Республікою Хорватією від 29.10.2001 року [20] містить схожі до УПС положення щодо вільного недискримінаційного доступу фізичних та юридичних осіб до компетентних судів та адміністративних органів для захисту їх особистих та майнових прав (ст. 117 угоди). Однак, головною відмінністю є те, що сторони можуть звернутися до Ради Асоціації та Стабілізації з метою вирішення суперечок щодо застосування або тлумачення Угоди й така Рада уповноважена вирішує цей спір шляхом обов'язкового до виконання рішення (ст. 113 угоди). Відповідно до ст. 112 угоди Рада Асоціації та Стабілізації уповноважена приймати обов'язкові до виконання рішення, які сторони зобов'язуються імплементувати, у сферах, в яких Рада має повноваження відповідно до угоди. Так, наприклад, Рада Асоціації та Стабілізації уповноважена приймати обов'язкові рішення щодо надання більших прав у сфері свободи робочої сили (ст. 46), рішення щодо поширення свободи заснування на самозайнятих осіб (п.5 ст. 49), Рада також залучена до вирішення суперечок стосовно антидемпінгових розслідувань (ст. 37) тощо; натомість, рекомендаційного характеру рішення вона уповноважена приймати з питань скорочення мит за пришивдшим графіком (ст. 21), врегулювання відносин у сфері надання транспортних повітряних послуг, внутрішнього водного транспортування та морські каботажні перевезення (ст. 51) тощо. Стосовно прав інтелектуальної власності Рада Асоціації та Стабілізації наділена правом зобов'язувати Республіку Хорватію приєднуватись до низки міжнародних договорів у цій сфері (ст. 71).

Іншим прикладом функціонування механізму вирішення суперечок є угода про асоціацію з Республікою Чилі [21]. Ця угода є яскравим прикладом широкомасштабної асоціації, що містить інструменти торгової співпраці, положення стосовно свободи пересування працівників та свободи надання послуг. Розділ VIII цієї угоди присвячений питанням вирішення суперечок, метою якого є перш за все уникнення суперечок, що виникають в результаті належного виконання сторонами угоди (ст. 181 угоди), та їх мирне вирішення. На увагу заслуговують положення щодо можливостей уникнення виникнення спорів між сторонами (ст.183), які включають в себе ініціювання та власне проведення консультацій в рамках Комітету Асоціації, результатом яких може бути рішення Комітету Асоціації, що містить шляхи його імплементатії. Процедура вирішення суперечок передбачає її ініціювання будь-якою із сторін (ст. 184), призначення трьох арбітрів із числа обраних 15 членів арбітражного списку осіб (ст. 185), процедуру прийняття рішень списком арбітрів (ст. 187) та правила дотримання рішення арбітрів (ст. 188).

Варто зазначити, що рішення арбітрів є остаточним й підлягає публічному оголошенню (п.1 ст. 187). Крім того таке рішення може торкатися питань не тільки тлумачення та застосування угоди на основі загальноприйнятих правил відповідно до міжнародного публічного права, але й питань встановлення факту, що має відношення до відповідних положень угоди. Процедура виконання рішень арбітрів передбачає залучення Комітету Асоціації та обов'язок інформування сторін та самого комітету (ст. 188). Якщо спір є результатом невиконання/неналежного виконання сторонами положень угоди, що витікає з пра-

вил СОТ, то застосовується процедура вирішення суперечок в рамках СОТ (п.4 (а) ст. 189).

Таким чином, на підставі порівняння різних договірних засад співпраці Євросоюзу з третіми країнами, можна прийти до висновку, що найбільш високим рівнем захисту осіб через функціонування механізму вирішення суперечок характеризуються угоди про асоціації, укладені з країнами Євро-Середземноморського регіону. Угода про асоціацію з Чилі є досконалим інструментом торговельної політики Євросоюзу з третіми країнами, й тому положення угоди щодо вирішення суперечок нагадує "арбітражне застереження". Натомість, угода про асоціацію та стабілізацію між ЄС та Хорватією містить більш детальний опис процедур вирішення суперечок між сторонами, тим самим Рада Асоціації та Стабілізації користується більшими правами у цій сфері. А найголовніша відмінність полягає в тому, що Рада з питань співробітництва (УПС) не наділена приймати обов'язкові до виконання рішення, у порівнянні із повноваженнями Ради Асоціації та Стабілізації, а Рішення Комітету Асоціації мають бути імплементовані сторонами.

1. Мармазов Василь Євгенович, Пушкар Павло Валентинович. Захист прав та майнових інтересів у Європейському суді з прав людини: Навч.-практ. посіб. / М.В. Оніщук (ред.). – К.: Видавничий Дім "Юридична книга", 2001. – 156 с. 2. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / Спілка адвокатів України; Рада Європи; Міжнародний центр з юридичного захисту прав людини / О.Л. Жуковська (уклад. і наук. ред.). – К.: ЗАТ "Віпол", 2004. – 960 с. 3. Мазур Микола Вікторович, Таїєв Садіг Рза огли, Беніцький Андрій Сергійович, Кострицький Віталій Володимирович. Тлумачення та застосування конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України / Луганський держ. ун-т внутрішніх справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с. 4. Іринчина Інна Борисівна. Регулювання зовнішньоторговельних відносин України у процесі приєднання до СОТ: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / Київський національний економічний ун-т. – К., 2003. – 19 с. 5. Осика Сергій Григорович, Оніщук Олександра Володимирівна, Осика Андрій Сергійович, Пятницький Валерій Тезійович, Штефанюк Олег Васильович. Інституціональні та процедурні механізми системи ГАТТ/СОТ у регулюванні світової торгівлі / Українська академія зовнішньої торгівлі. – К.: УАЗТ, 2000. – 288 с. 6. Theory and practice of the European Convention on Human Rights / editors: Pieter van Dijk ... [et al.]; authors: Yutaka, Arai ... [et al.] // Antwerpen: Intersentia; Holmes Beach, Fla.: Gaunt Inc., distribution for North America, c2006. 7. The law and policy of the World Trade Organization: text, cases and materials / Peter van den Bossche // Cambridge: Cambridge Univ. Press. – 2005. – 917 p. 8. The European Court of Justice and the GATT dilemma: public interest versus individual rights? / Kees Jan Kuilwijk. – Beuningen: Nexed Editions in co-operation with the Center for Critical European Studies, 1996. – 372 p. 9. Луць Людмила Андріївна. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. – 32с. 10. Мозіль З. Правове регулювання міжнародної торгівлі в рамках Європейського Союзу. – Л.: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2005. – 199с. 11. Leal-Arcas R. Theory and practice of EC external trade and policy. – L.: Cameron May, 2008. – 606 p. 12. Закон України „Про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами” від 10 листопада 1994 року №237/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №46. – Ст. 415. 13. Костюченко Я.М. Правові форми співпраці України з Європейським Союзом – стан та перспективи розвитку // Актуальні проблеми міжнародних відносин: 36. наук. праць. – Вип. 77. – Ч. I. – 2008. – С. 97. 14. Венская Конвенция о праве международных договоров. Комментарий. – М.: Юрид.лит., 1997. – 336 с. 15. Agreement on partnership and cooperation establishing a partnership between the European Communities and their Member States, of one part, and the Russian Federation, of the other part // OJ L 327, 28.11.1997, p. 1–69. 16. [http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=300:1:3857528113737212:17::Cnpava T-249/06 \(OJ C 261, 28.10.2006\).](http://www.reyestr.court.gov.ua/pls/apex/f?p=300:1:3857528113737212:17::Cnpava T-249/06 (OJ C 261, 28.10.2006).) 18. Справа C-265/03 (OJ C 213, 06.09.2003). 19. http://ec.europa.eu/external_relations/ukraine/docs/joint_progress_report2_en.pdf 20. Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Croatia, of the other part dated 29/10/2001 // OJ L 26, 28.1.2005, p. 3–220. 21. Agreement establishing an association between the European Community and its Member States, of the one part, and the Republic of Chile, of the other part // OJ L 352/3 [2002]

Надійшла до редколегії 19.03.09

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 37

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 16.07.09. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 281. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 10,0. Обл.-вид. арк. 8,25. Зам. № 29-4900.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28